

Український
СТОРИЧНИЙ

ЖУРНАЛ

6

1961

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

№ 6

Листопад — грудень

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК**.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 6, 1961

(На украинском языке)

Технічний редактор М. І. Єфімова

Коректор Г. М. Столярчук

**БФ 15499. Зам. № 1917. Вид. № 454. Тираж 3500. Формат паперу 70×1081/16. Друк. фіз. аркушів 11
Обл.-видавн. аркушів 18,63. Умовн. друк. аркушів 15,07. Здано на виробництво 21.IX 1961 р.
Підписано до друку 2.XII 1961 р.**

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 4.

З'ІЗД БУДІВНИКІВ КОМУНІЗМУ

XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу увійде в історію героїчної партії Леніна, в літопис радянського народу як найважливіший етап у боротьбі за торжество комунізму. Понад два тижні у новому величому Кремлівському Палаці з'їздів тривала напружена і творча робота з'їзду. Близько п'яти тисяч делегатів — ветеранів революційних битв, героїв перших п'ятирічок, славних бійців семирічки, ініціаторів чудесних звершень, що представляли майже десятимільйонну армію радянських комуністів, разом з зарубіжними гостями всебічно обговорювали найважливіші питання комуністичного будівництва. Великий комуністичний форум пройшов під знаком монолітної єдності партії, вірності її заповітам Леніна, принципам пролетарського інтернаціоналізму. Радянський народ справедливо назвав XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу — з'їздом будівників комунізму.

З'їзд заслухав і обговорив Звіт Центрального Комітету, Звіт Центральної Ревізійної комісії КПРС, доповіді про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу і про зміни в Статуті КПРС. Висловлюючи волю всієї партії, всього народу, в обставинці небувалої ідейної єдності і згуртованості з'їзд цілком і повністю схвалив політичний курс і практичну діяльність Центрального Комітету КПРС у галузі внутрішньої і зовнішньої політики, одностайно прийняв нову Програму, затвердив Статут КПРС і обрав центральні органи партії. У прийнятих XXII з'їздом партії історичних документах втілені найкращі сподівання і надії людей праці всього світу. З'їзд з цілковитою підставою можна назвати видатною подією XX століття — століття триумфальних перемог марксизму-ленінізму. Той факт, що з'їзд обговорював питання про підсумки діяльності партії за останні шість років і про нову Програму Комуністичної партії Радянського Союзу в органічній єдності, мав величезний історичний сенс. Адже без тих колосальних зрушень, що сталися в житті партії і країни за останні роки, без тієї величезної творчої теоретичної і практичної роботи, яку провели партія, її ленінський Центральний Комітет після XX з'їзду, було б неможливо розробити Програму, гідну великої партії Леніна. Нова Програма завершує великий, насичений визначними подіями період у житті партії і Радянської держави. Після XX з'їзду з ініціативи ленінського ЦК КПРС, очолюваного Микитою Сергійовичем Хрущовим, здійснено великі заходи загальнодержавного значення — перебудова управління промисловістю і будівництвом, реорганізація МТС, реформа народної освіти, скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати низькооплачуваним категоріям робітників і службовців, скасування податків з населення і т. д.

Величезні досягнення, яких радянський народ добився за останні роки на всіх ділянках комуністичного будівництва, дальше зміцнення соціально-політичної і ідейної єдності радянського суспільства, а також успіхи світової соціалістичної системи привели до повної і оста-

точної перемоги соціалізму в СРСР і дозволили партії, народу перейти до розгорнутого будівництва комунізму. Початок цього нового етапу в житті країни поклав XXI з'їзд КПРС, який прийняв величний семирічний план розвитку народного господарства СРСР, розробив ряд теоретичних і практичних питань переходу від соціалізму до комунізму.

XXII з'їзд Комуністичної партії займає особливе місце в героїчному літописі радянського народу, знаменує вступ нашої країни в той історичний період, коли безпосередньо розв'язується завдання створення безкласового комуністичного суспільства вільних і свідомих трудівників. У Звіті ЦК і доповіді про Програму Комуністичної партії, з якими виступив Перший секретар ЦК товариш М. С. Хрущов, в його заключному слові, у виступах делегатів підведені підсумки гігантської творчої діяльності нашої партії і всього радянського народу з часу XX з'їзду, розкрита захоплююча картина величних справ, звершених і здійснюваних нашим героїчним народом під керівництвом лєнінської партії комуністів, показані величні перспективи нашого триумфального руху в комуністичне Майбутнє, науково обгрунтовані шляхи творення нового світу, мрію про який виношували багато поколінь людей. Усе, чим живе тепер людство, що його пристрасно хвилює, дістало яскраве відображення в історичних документах з'їзду.

XXII з'їзд КПРС продемонстрував велику єдність і монолітність Комуністичної партії, її непохитну рішимість здійснити велику програму будівництва комунізму. Присутність на з'їзді делегацій 80 зарубіжних марксистсько-лєнінських партій — значуще визнання того, що наша партія з честю виконує свій інтернаціональний обов'язок. У виступах глав делегацій компартій Китаю, Чехословаччини, Болгарії, Франції, Італії, Польської Об'єднаної робітничої партії та інших, підкреслювалось величезне значення XXII з'їзду і Програми КПРС для міжнародного комуністичного і робітничого руху. Характеризуючи роботу з'їзду, Владислав Гомулка, звертаючись до делегатів, говорив: «Ваші засідання, товариші, ваші рішення, ваша робота мають величезне значення для всіх комуністичних і робітничих партій, для всіх соціалістичних країн, для всіх народів, для всього людства». Урачисто звучать слова Моріса Тореза: «І ось нині в історію вписується нова сторінка». «Це був великий з'їзд як по тих проблемах, які були ним поставлені, так і по результатах їх обговорення, — заявив Пальміро Тольятті, — я думаю, що він матиме глибокий вплив не тільки на розвиток Радянського Союзу, але й на всі міжнародні відносини».

Обговорення питань боротьби за побудову комунізму тісно зв'язано з усіма сучасними проблемами міжнародного розвитку. Змагання двох світових систем — соціалістичної і капіталістичної, вказував М. С. Хрущов, стало основою світового розвитку на сучасному історичному етапі. У звіті ЦК дано глибокий і всебічний аналіз історичного розвитку світової системи соціалізму. На шлях будівництва соціалізму стали народи Албанії, Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Демократичної Республіки В'єтнам, Китаю, Корейської Народнo-демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Чехословаччини, а ще раніше Монгольської Народної Республіки, які утворили разом з Радянським Союзом соціалістичний табір. На шлях соціалізму стала також Югославія. Проте югославські керівники своєю ревізіоністською політикою протипоставили Югославію соціалістичному таборі і міжнародному комуністичному рухові і створили загрозу втрати революційних завойовань югославського народу. Соціалістичні революції в країнах Європи і Азії завдали нового могутнього удару по позиціях імперіалізму.

Соціалістичні країни, говориться в новій Програмі партії, мають

однотипну економічну основу — суспільну власність на засоби виробництва, однотипний державний лад — владу народу на чолі з робітничим класом, єдину ідеологію — марксизм-ленінізм, спільні інтереси в захисті революційних завоювань і національної незалежності від посягань імперіалістичного табору, єдину велику мету — комунізм. Ця соціально-економічна і політична спільність створює об'єктивну основу для міцних і дружніх міжнародних відносин у соціалістичному таборі. В братерській сім'ї вільних народів успішно розвивається економіка соціалістичних країн. У 1960 р. соціалістичні країни збільшили обсяг промислового виробництва порівняно з 1937 р. у 6,8 раза, тоді як капіталістичні країни — менш ніж у 2,5 раза. Частка країн соціалізму в світовому промисловому виробництві, що становила в 1955 р. 27%, підвищилась у 1960 р. приблизно до 36%. Світова соціалістична система, підкреслюється в резолюції XXII з'їзду КПРС, успішно розвивається, міцніє і стає визначальним фактором прогресу людського суспільства. Радянський народ з глибокою симпатією сприймає успіхи в соціалістичному будівництві великого китайського народу, інших братніх народів і бажає їм нових славних перемог. З'їзд вказав, що головне тепер полягає в тому, щоб, неухильно розвиваючи економіку всіх і кожної соціалістичної країни, добитися переваги світової системи соціалізму над капіталістичною щодо абсолютного обсягу виробництва. Це буде велика історична перемога соціалізму.

XXII з'їзд схвалив лінію Центрального Комітету і Радянського уряду на неухильне зміцнення економічного, політичного і культурного співробітництва соціалістичних держав, оснований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності і товариської взаємодопомоги. З'їзд особливо відзначив велику і плідотворну діяльність ЦК по розвитку і зміцненню співробітництва між КПРС і братніми комуністичними і робітничими партіями на основі марксизму-ленінізму, в інтересах єдності і згуртованості міжнародного комуністичного руху. З'їзд рішуче відкинув, як необґрунтовані і наклепницькі, нападки керівників Албанської партії праці на Комуністичну партію Радянського Союзу і її ленинський Центральний Комітет. Дії албанських керівників йдуть у розріз з Декларацією і Заявою Нарад представників комуністичних і робітничих партій у 1957 і 1960 рр. і не можуть бути оцінені інакше як розкольницькі, спрямовані на підрив дружби і згуртованості соціалістичних країн і які грають на руку імперіалізму. З'їзд висловив надію, що албанські керівники, якщо вони дорожать інтересами свого народу і дійсно хочуть дружби з КПРС, з усіма братніми партіями, відмовляться від своїх помилкових поглядів і повернуться на шлях єдності і співробітництва з усіма соціалістичними країнами, з міжнародним комуністичним рухом.

Найвпливовішою політичною силою сучасності став комунізм. Тепер уже нема країни з більш-менш розвиненим робітничим визвольним рухом, де б не виявлявся вплив комуністів — найпослідовніших, стійких і міцних борців за інтереси народів. Комуністичний рух зростає і загартовується в боротьбі з різними опортуністичними течіями. В сучасних умовах головну небезпеку в комуністичному русі становить ревізіонізм, правий опортунізм, як відображення буржуазного впливу. Ревізіоністи прагнуть витравити з марксизму-ленінізму його революційну душу, підірвати віру робітничого класу, трудового народу в соціалізм, роззброїти і демобілізувати робітників, трудящих в їх боротьбі проти імперіалізму. Ревізіоністи заперечують історичну необхідність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, керівну роль марксистсько-ленінської партії, підривають основи пролетарського інтерна-

ціоналізму, скочуються до націоналізму. Другою небезпекою є догматизм і сектантство, які перебувають у непримиренній суперечності з творчим розвитком революційної теорії, ведуть до відриву, ізоляції комуністів від широких мас, прирікають їх на пасивне вичікування або штовхають на лівацькі авантюристичні дії в революційній боротьбі, заважають правильно оцінювати обстановку, що змінюється, і використовувати нові можливості в інтересах робітничого класу і демократичних сил. З'їзд КПРС підкреслив, що непримиренна боротьба на два фронти—проти ревізіонізму, як головної небезпеки, та проти догматизму і сектантства—має вирішальне значення для торжества марксизму-ленінізму.

За минулі роки сталося дальше загострення суперечностей як всередині капіталістичних країн, так і між ними, відбувся розвал колоніальних імперій; боротьба робітничого класу і національно-визвольний рух народів набрали величезного розмаху. Дедалі хиткішими стають позиції імперіалізму в Азії, Африці, Латинській Америці, де ще недавно колонізатори гнобили сотні мільйонів людей. Революційна боротьба народів цих континентів бурхливо наростає. 60-і роки XX ст. увійдуть в історію як роки цілковитого розвалу колоніальної системи імперіалізму. Загальна тенденція дальшого загнивання капіталізму продовжувала діяти з неблаганною силою. З труднощів, що їх переживає капіталістична система, імперіалісти шукають виходу на шляхах мілітаризації економіки, агресії проти країн соціалізму. Збивши різні агресивні блоки, як НАТО, СЕАТО, СЕНТО та інші, імперіалісти витрачають на гонку озброєнь величезні суми, роздувають воєнний психоз, вдаються до різних авантур і найпідліших провокацій загострення міжнародної обстановки. В ролі основного агресивного ядра виступають Сполучені Штати Америки, що стали центром світової реакції.

Радянський Союз висунув широку і реальну програму дій, яка забезпечує збереження і зміцнення загального миру. Суть цієї програми полягає в тому, щоб звільнити людство від небезпечної і обтяжливої гонки озброєнь, покінчити з залишками другої світової війни, усунути перешкоди на шляху до оздоровлення міжнародної обстановки.

Радянський Союз послідовно й рішуче бореться за поліпшення міжнародної обстановки шляхом дальшого розвитку ділових відносин з усіма країнами, особливо з головними країнами капіталістичного світу і насамперед з США. В сучасних умовах, підкреслює М. С. Хрущов, відкрилась перспектива добитися мирного співіснування на весь період, протягом якого мають знайти своє розв'язання соціальні і політичні проблеми, що нині розділяють світ. Життя довело, що висунутий великим Леніним принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом—це шлях збереження миру і відвернення загальної винищувальної війни.

Комунізм у нашій країні став живою, творчою, практичною справою мільйонів. У звіті Центрального Комітету ХХІІ з'їзду КПРС підведені запалюючі підсумки боротьби і натхненної праці за останні шість років. Головним і визначальним у діяльності партії була боротьба за здійснення основних завдань періоду розгорнутого комуністичного будівництва: створення матеріально-технічної бази комунізму, дальше зміцнення економічної могутності СРСР, комуністичне виховання трудящих, все більш повне задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу.

Гімном творчій праці мільйонів, мудрій політиці партії звучать цифри зростання. За шість років випуск промислової продукції зростає майже на 80%. Особливо визначні досягнення провідних галузей важкої індустрії. Виплавка сталі збільшилась на 26 млн. т, що перевищує

все річне виробництво сталі в Англії, видобуток нафти зріс на 95 млн. т — інакше кажучи, створено п'ять нових Баку; виробництво електроенергії збільшилось на 157 млрд. кіловат-годин, що дорівнює потужності п'ятидесяти таких електростанцій, як Дніпрогес ім. В. І. Леніна. Державні капітальні вкладення в народне господарство після ХХ з'їзду партії становлять 156 млрд. крб. — це більше, ніж було вкладено за всі попередні роки Радянської влади. Тільки на Україні за шість років побудовано понад 200 великих промислових підприємств, серед них — справжні велетні важкої індустрії. Лише за останні роки виробництво електроенергії в республіці збільшилося майже на 22%. На базі сучасної індустрії швидко йдуть вгору інші галузі економіки, успішно розвивається легка і харчова промисловість. Трудящі України повсякденно відчувають батьківське піклування партії і уряду про свій добробут. Витрати на охорону здоров'я, народну освіту та інші соціально-культурні заходи тільки в 1961 р. становитимуть 3,4 млрд. крб., що дорівнює 45% республіканського бюджету.

При активній участі всього народу Комуністична партія здійснила справді революційні заходи по піднесенню сільського господарства. Валова продукція сільського господарства зросла за останнє п'ятиріччя у порівнянні з попереднім на 43%. Набагато збільшилось виробництво зерна, м'яса, молока та інших продуктів. Завдяки освоєнню цілини в безкрайніх степах Казахстану, Сибіру, Поволжя, Уралу та інших районах поставлено на службу народу 41,8 млн. га нових земель, які дають тепер 40% заготівель хліба в країні. Багато героїчних справ звершено трудівниками сільського господарства Радянської України. Наша республіка, як відзначалося на ХХІІ з'їзді КП України, з честю склала перед партією і всім народом іспит у боротьбі за великий хліб. Комуністи України по-більшовицькому сприйняли гостру справедливу критику ЦК КПРС і особисто М. С. Хрущова на січневих (1961 р.) пленумах ЦК КПРС і ЦК КП України за відставання сільського господарства. Велика організаторська робота партійних і радянських органів, натхненна творча праця трудівників сільського господарства увінчались новими трудовими перемогами. На Україні зібрано небачений раніше врожай зернових, набагато збільшилось поголів'я худоби, зросло виробництво усіх видів сільськогосподарської продукції.

Невтомне піклування партії і народу про розвиток науки в нашій країні висунули науку на передові позиції в усіх найважливіших її галузях. Наші учені успішно працюють над розв'язанням важливих питань фізики, математики, хімії, енергетики та ін. Вінцем наукових досягнень є видатні успіхи нашої науки в освоєнні Космосу. Першими залишили свою коліску — Землю — і здійснили тріумфальні польоти в Космос громадяни СРСР — Юрій Гагарін і Герман Титов.

Серйозних успіхів досягли і гуманітарні науки. Виконуючи рішення ХХ та ХХІ з'їздів КПРС, історики Радянської України багато працювали над розв'язанням важливих проблем і питань історії КПРС і КП України, історії СРСР і Української РСР. За останні роки колектив Інституту історії партії ЦК КП України завершив і видав «Нариси історії Комуністичної партії України», в яких всебічно показано бойову діяльність одного з передових загонів славної КПРС. Поряд з «Нарисами» інститутом підготовлено і видано 20 великих праць з історії Компартії України. Загальновідомі і дістали високу оцінку такі книги, підготовлені колективом інституту, як збірники «В. І. Ленін про Україну», «В. І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного будівництва», «Трудящі України В. І. Леніну», «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів

і конференцій», збірник статей «Ленінським шляхом» та ін. Нині колектив Інституту історії партії розгортає роботу по створенню тритомної «Історії КП України», над підготовкою ряду монографій, присвячених історії партійних організацій України в період соціалістичного і комуністичного будівництва. Значний вклад у розробку історії України внесли колективи інститутів АН УРСР. За період, що минув після XX з'їзду КПРС, колектив Інституту історії підготував і видав 49 монографій, присвячених питанням історії СРСР, Української РСР і зарубіжних країн. Безперечним досягненням інституту є створення колективних праць «Історія Української РСР» в двох томах, «Історія Києва» в двох томах, «Очерки по истории Крыма» в трьох томах, тематичні документальні збірники з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та соціалістичного будівництва на Україні. Співробітники інституту є співавторами багатотомної «Історії ССРСР», створеної Інститутом історії АН СРСР. Нині своїм важливим, першочерговим завданням інститут вважає створення багатотомної праці про героїчні подвиги трудящих України в боротьбі за комунізм. Значних успіхів досягла радянська література і мистецтво.

Головне в діяльності Комуністичної партії після XX з'їзду — відновлення і дальший розвиток ленінських принципів партійного життя і методів керівництва. Ленінський курс восторжествував завдяки наполегливій боротьбі проти всього старого, віджилого, в результаті рішучого осудження культу особи і великої роботи по ліквідації його наслідків, в результаті розгрому фракційної антипартійної групи Молотова, Кагановича, Маленкова та ін.

Культ особи Сталіна мав тяжкі наслідки в партійному, державному і економічному житті. Партія сказала народу правду про серйозні порушення Сталінінм ленінських заповітів, зловживання владою, масові репресії проти чесних радянських людей і рішуче осудила помилки, перекручення і чужі духові ленінізму методи, породжені в обстановці культу особи. Тяжкі наслідки мав культ Сталіна і для ідейного життя партії і всієї ідеологічної роботи. Склалась така обстановка, що тільки одна людина в партії мала право на останнє слово з усіх питань теорії. Тому не дивно, що праці Маркса, Енгельса і Леніна об'єктивно принижувались, нерідко давались вкрай суб'єктивні, довільні оцінки тим або іншим положенням марксизму-ленінізму. Не випадково протягом десятиріч не було скільки-небудь значних праць з політичної економії, філософії, історії. Не друкувались спогади про Леніна. Культ особи в теорії — це по суті спроба вирішувати теоретичні проблеми декретуванням. Все нове, що в якійсь мірі впливало на «високий авторитет», припинувалось або й просто відкидалось. Тільки цим можна пояснити свавілля і репресії проти М. О. Вознесенського і його книжки, де були нові думки і важливі висновки про розвиток радянської економіки в роки Великої Вітчизняної війни. В період культу особи з науки викреслювались імена великих учених, таких зокрема, як відомий історик-марксист М. М. Покровський та ін. Відомо, що в науковій і політичній діяльності М. М. Покровського було немало помилок. Проте він відстоював марксизм і вніс значний вклад у розробку вітчизняної історії. В. І. Ленін високо цінив праці Покровського, критикував їх з принципів дружніх позицій і підправляв його. У листі до М. М. Покровського Володимир Ілліч писав: «Дуже вітаю Вас з успіхом: надзвичайно сподобалась мені Ваша нова книга «Російська історія в найстислішому нарисі». Оригінальна будова і виклад. Читається з величезним інтересом...» Ленінська оцінка не мала нічого спільного з тими тяжкими звинуваченнями, які були висунуті проти М. М. Покровського. Відкриті

і сміливе осудження партією культу особи Сталіна мало величезне значення для будівництва соціалізму і комунізму, для міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Новаторський курс XX з'їзду, осудження культу особи Сталіна викликало шалений опір антипартійної групи Молотова, Кагановича, Маленкова та ін., яка виступала проти лєнінського курсу, наміченого XX з'їздом, чинила опір проведенню заходів партією, намагалася зберегти форми і методи керівництва, що дискредитували себе, загальмувати розвиток нового в нашому житті. Главарі цієї групи особисто винні в усіх перекрученнях, зловживаннях владою і масових репресіях в період культу особи. Відкинувши геть безпринципних фракціонерів, інтриганів і кар'єристів, партія ще тісніше згуртувала свої ряди, зміцнила зв'язки з народом. XXII з'їзд партії з обуренням засудив підривну антипартійну фракційну діяльність, як несумісну з лєнінськими принципами єдності партії. Виражаючи волю всіх комуністів, з'їзд заявив, що партія і далі неухильно проводитиме в житті лєнінський закон збереження єдності і чистоти партійних рядів.

На з'їзді одержало дальший творчий розвиток марксистсько-лєнінське вчення про комунізм. Прийнята з'їздом Програма КПРС вперше в марксизмі дає розгорнуту картину комуністичного суспільства, яке уже створюється в нашій країні, вказує шляхи і засоби побудови комунізму. Тепер для кожного стає ясним, що становитиме собою матеріально-технічна база комунізму, його суспільні відносини, який облік людини цього суспільства, його світогляд і мораль. Наша партія з повною підставою говорить: хто хоче знати, що таке комунізм — хай читає Програму КПРС. Не було ще документу в історії, який з такою ясністю, повнотою, так правильно і точно відобразив би, накреслив комуністичні ідеали. Ось чому всі двісті двадцять мільйонів радянських людей, мільйони і мільйони трудящих за рубезем з гордістю і любов'ю називають її лєнінською, ось чому всі братські марксистсько-лєнінські партії справедливо називають її комуністичним маніфестом нашої епохи.

Нова Програма КПРС—це конкретний, науково обгрунтований план створення найпередовішого і найсправедливішого суспільства на землі. Вона охоплює всі сторони життя нашого суспільства, дає глибокий марксистсько-лєнінський аналіз і наукове обгрунтування переходу від капіталізму до комунізму, що становить основну рису сучасної епохи. Вона висуває практичні завдання нашої партії по створенню матеріально-технічної бази комунізму, висловлює тверду упевненість в перемозі комунізму, в торжество марксизму-лєнінізму.

Нова Програма — великий теоретичний і політичний документ сучасної епохи, втілення колективної думки партії, яскраве свідчення високої теоретичної і ідейної зрілості партії, її уміння творчо розвивати і збагачувати революційне вчення Маркса, Енгельса, Лєніна. *Цей чудовий твір наукового комунізму знаменує новий етап у розвитку марксистсько-лєнінської теорії. Весь дух, весь зміст Програми відображають єдність і нерозривність теорії марксизму-лєнінізму і практики комуністичного будівництва.* В Програмі конкретно визначаються завдання в галузі промисловості, сільського господарства, розвитку держави, науки, культури, в галузі комуністичного виховання. *Нова Програма партії — це програма всього радянського народу.* Коли партія приймала свою першу Програму, за нею йшли невеликі групи передових робітників. Коли партія приймала другу Програму, за нею йшли робітничий клас і основні маси трудового селянства. Тепер за партією йде весь радянський народ. Наш народ сприйняв Програму

партії як свою рідну справу, як найвеличнішу мету свого життя. *Нова Програма — повне втілення в життя лозунга партії: «Все в ім'я людини».* Першорядне місце в ній займають питання дальшого підвищення матеріального добробуту і культури народу, розквіту людської особи.

Програма виходить з нових міжнародних умов: *будівництво комунізму розгортається не в капіталістичному оточенні, а в обстановці існування світової системи соціалізму, зростаючої переваги сил соціалізму над силами імперіалізму, сил миру над силами війни. Нова Програма пройнята духом соціалістичного інтернаціоналізму. Це документ справжнього комуністичного гуманізму, він пройнятий ідеями миру і братерства між народами.* Всезростаюча могутність нашої держави ставиться на службу миру і прогресу людства. Коли СРСР стане першою промисловою державою, коли соціалістична система остаточно перетвориться у вирішальний фактор світового розвитку, коли ще більше примножаться сили миру в усьому світі, тоді, як говорив М. С. Хрущов, чаша терезів остаточно схилиться на користь сил миру, барометр міжнародної погоди покажуть: «Ясно. Небезпека світової війни минула назавжди».

В період розгорнутого будівництва комунізму ще більше зростає значення творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії. В історичних рішеннях XXII з'їзду КПРС поставлено величезні завдання перед ученими, які працюють в галузі гуманітарних наук. Головним у цій галузі є вивчення і теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму і переростання його в комунізм. Суспільні науки і далі повинні до кінця викорінювати залишки культу особи в ідеології, рішуче виступати проти буржуазної ідеології, проти правосоціалістичної теорії і практики, проти ревізїонізму і догматизму, відстоюючи чистоту принципів марксизму-ленінізму. Працівникам історичної науки треба вести рішучу і непримиренну боротьбу проти начотництва і талмудизму, зміцнювати зв'язки науки з життям. Ідейне виховання мас — це священний обов'язок кожного працівника ідеологічного фронту, кожного ученого, комуніста.

Великі завдання у вивченні і популяризації рішень XXII з'їзду, Програми і Статуту КПРС стоять перед учителями історії. Радянська школа покликана виховувати нове покоління активних будівників комунізму. Історичні документи та матеріали XXII з'їзду КПРС необхідно покласти в основу всієї навчально-виховної роботи на уроках і в позакласній роботі з історії. Треба систематично розкривати високі принципи морального кодексу будівника комунізму, прищеплюючи учням відданість справі комунізму, любов до праці, до своєї Батьківщини.

XXII з'їзд КПРС знаменує великий рубіж на шляху до світлого майбутнього людства. Всі народи нашої країни сприйняли плани, намічені партією, як свою рідну справу, прагнуть внести гідний вклад у будівництво комунізму. Ніколи ще наша країна, вся система світового соціалізму не були так могутні, як нині. З'їзд висунув перед партією, перед країною, перед всім народом всесвітньо-історичні завдання. Успішно розв'язати ці завдання, побудувати комунізм можна працею і тільки працею, самовідданою, творчою працею всього народу. Наші цілі ясні, завдання визначені. За роботу, товариші. За нові перемоги комунізму. У нас є все необхідне для будівництва комунізму і ми доведемо цю велику справу до повної перемоги. Комунізм восторжествує на радянській землі. Нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі.

СТАТТІ

На передньому краї боротьби за комунізм

М. Д. НАГОРНИЙ, О. Ф. РУДЕНКО

КОМУНІСТИ — ОРГАНІЗАТОРИ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ

Вступ нашої країни в період розгорнутого будівництва комунізму ознаменувався виникненням і розвитком нової форми змагання — руху колективів комуністичної праці. Ініціаторами цього руху на підприємствах Донбасу виступили комсомольсько-молодіжні бригади нині комуністів К. Северінова (шахта № 5-6 ім. Димитрова, Донецької області) та І. Белоусова (шахта № 1-2 ім. Свердлова, тресту «Свердлов-вугілля», Луганської області). Їм першим у Донбасі присвоєно почесне звання бригад комуністичної праці¹.

Патріотичний почин бригади К. Северінова підтримали партійна, комсомольська і профспілкова організації шахти. 19 листопада 1958 р. редакція газети «Социалистический Донбасс» опублікувала зобов'язання бригади. 20 листопада бюро обкому КП України схвалило цей славний почин і зобов'язало міські і районні партійні, комсомольські та профспілкові організації, а також керівників підприємств ознайомити всіх трудящих з патріотичним почином бригади К. Северінова і подати практичну допомогу в створенні колективів комуністичної праці та в організації їх роботи². Слідом за бригадою К. Северінова в новий рух включилися колективи В. Мягкого з шахти «Кочегарка» тресту «Горлівськ-вугілля», О. Кольчика з шахти ім. Лутугіна³, М. Забашти з шахти «Червона зірка» тресту «Чистяковантрацит»⁴ та ін. На кінець грудня 1958 р. на шахтах Донецької області налічувалось уже 68 бригад, які боролись за звання комуністичних.

Славний патріотичний рух за комуністичну працю одночасно розгорнувся на шахтах, заводах і рудниках Луганської області. 21 листопада 1958 р. обласні газети «Луганская правда» і «Прапор перемоги» опублікували зобов'язання бригади І. Белоусова. 25 листопада Луганський обком КП України схвалив її почин і закликав трудящих Луганщини підтримати ініціативу шахтарів, активно розгорнути боротьбу за дострокове виконання величних завдань семирічки⁵. Міські, районні і первинні партійні організації розгорнули велику масово-роз'яснювальну і організаторську роботу по залученню трудящих у змагання за зван-

¹ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1958 р.

² Поточний архів Донецького обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1958 р.

³ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1959 р.

⁴ Газ. «Социалистический Донбасс» від 26 грудня 1958 р.

⁵ Газ. «Луганская правда» від 30 листопада 1958 р.

ня колективів комуністичної праці. Почин бригади І. Белоусова палко підтримали бригади комуністів М. Мамаєв і П. Польшикова з шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля», В. Ременя з шахти № 1-біс ім. Тюленіна тресту «Краснодонвугілля» та ін.⁶, які розгорнули боротьбу за звання колективів комуністичної праці. На кінець 1958 р. на шахтах Донбасу за це почесне звання змагалась 151 бригада⁷.

Для підведення перших підсумків і визначення дальших завдань розвитку нового руху були проведені обласні зльоти членів бригад комуністичної праці. 12 грудня 1958 р. в Луганську за рішенням Луганського обкому КП України було проведено перший злот бригад комуністичної праці. Учасники зльоту звернулись до трудящих Луганщини з закликком ознаменувати новими трудовими подвигами ХХІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу⁸. 18 грудня 1958 р. за рішенням Донецького обкому КП України було проведено злот бригад комуністичної праці. На злоті відзначалось, що 800 колективів уже активно включились у змагання за звання комуністичних⁹. Для обміну досвідом і усунення недоліків були проведені районні збори. Так, 16 грудня 1958 р. в Краснодонському районі, Луганського раднаргоспу, з ініціативи партійних, комсомольських та профспілкових організацій було проведено районні збори робітників передових вугільних і прохідницьких бригад усіх шахт тресту «Краснодонвугілля»¹⁰. Учасники зборів закликали всіх шахтарів Луганської області включитись у змагання за звання бригад комуністичної праці.

У лютому 1959 р. з ініціативи комуністів і комсомольців колективна форма змагання була доповнена індивідуальною за звання ударника комуністичної праці. Її ініціаторами виступили комсомольці та молодь металургійного заводу ім. 15-річчя ЛКСМУ, а також машиніст електровоза шахти № 5-біс А. Гордієнко¹¹. Бюро Донецького міськкому, а потім і бюро обкому ЛКСМУ схвалило їх ініціативу і зобов'язало комсомольські організації підтримати і широко розповсюдити цей цінний почин. Бюро обкому ЛКСМУ накреслило ряд практичних заходів по розгортанню нового патріотичного почину комсомольців і молодих робітників¹². На підприємствах Луганської області ініціатором змагання за звання ударника комуністичної праці виступили комсомольці Луганського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. 20 лютого бюро Луганського міськкому ЛКСМУ, обговоривши питання про розвиток змагання за звання ударника комуністичної праці, рекомендувало всім комсомольським організаціям підприємств підтримати ініціативу комсомольців заводу ім. Жовтневої революції¹³. Вже через місяць на підприємствах Луганської області це високе звання завоювали 346 чоловік і боролись за нього 1682 чоловіки¹⁴.

⁶ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1958 р.

⁷ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1958 р.

⁸ Поточний архів Луганського обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1958 р.

⁹ Поточний архів Донецького обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1958 р.

¹⁰ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1958 р.

¹¹ Газ. «Социалистический Донбасс» від 17 лютого 1959 р.

¹² Поточний архів Донецького обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1959 р.

¹³ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1959 р.

¹⁴ Там же.

Широку підтримку знайшов на підприємствах Донбасу патріотичний почин знатної прядильниці В. Гаганової. Одними з перших у Луганській області за її прикладом пішли комуністи — начальники дільниць шахт тресту «Кадіїввугілля» О. Чертов, М. Якушев¹⁵, бригадир вибійників шахти № 2 «Північна» тресту «Краснодонвугілля» Герой Соціалістичної Праці М. Мамай¹⁶, начальник дільниці шахти «Черкаська-Північна» тресту «Ленінвугілля» комуніст В. Федорищев та ряд інших новаторів виробництва, які перейшли на відстаючі дільниці і добились значного переходу в їх роботі. Добрих виробничих показників добився колишній помічник головного інженера шахти ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля» комуніст Д. Макаренко, який за власним бажанням перейшов на відстаючу дільницю цієї шахти. Уміло організувавши роботу на дільниці, він скоротив бригаду до семи прохідників і перевів її на двозмінний режим. Усунення недоліків в організації праці дало можливість видати понад план 355 т вугілля¹⁷.

7 липня 1959 р. Рада народного господарства Луганського економічного адміністративного району прийняла постанову, в якій схвалила ініціативу перших послідовників В. Гаганової на підприємствах економічного району і зобов'язала працівників управлінь і відділів раднаргоспу накреслити конкретні заходи по поданню практичної допомоги на місцях¹⁸. 30 липня Луганський обком КП України з метою дальшого поширення славного руху послідовників В. Гаганової і обміну досвідом вирішив провести обласну нараду під лозунгом: «Не повинно бути відстаючих!»¹⁹. Така нарада відбулась 1 серпня у Луганську.

Неослабна увага партійних, комсомольських і профспілкових організацій до питань керівництва змаганням і його організації сприяла тому, що патріотичний почин В. Гаганової здобув широке розповсюдження на підприємствах Донбасу. Вслід за бригадами, начальниками дільниць і цехів на відстаючі ділянки пішли керівники підприємств. Добре знають у Донбасі ім'я комуніста П. Бородіна — начальника шахти «Привольнянська-Північна» тресту «Лисичанськвугілля», одного з ініціаторів боротьби за високу культуру виробництва. Під його керівництвом колектив шахти за сім місяців 1959 р. видав понад план 20 300 т вугілля і від зниження його собівартості тільки за півріччя зекономив 190 тис. крб.²⁰ П. Бородін звернувся з проханням направити його начальником однієї з відстаючих шахт. Таке ж бажання виявив і начальник передової шахти № 7-7-біс тресту «Боковоантрацит» комуніст А. Манжула²¹. 11 серпня бюро Луганського обкому КП України розглянуло заяву комуністів П. Бородіна і А. Манжули і задовольнило їх прохання. Бюро обкому рекомендувало широко підтримати ініціативу начальників передових шахт²². На 1 березня 1960 р. на підприємствах тільки Луганської області налічувалось 698 послідовників В. Гаганової, з них — 230 бригадирів, 126 майстрів, 6 керівників підприємств, 205 робітників провідних професій, 131 начальник цехів, змін і діль-

¹⁵ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1959 р.

¹⁶ «Рабочая газета» (орган ЦК КП України) від 1 серпня 1959 р.

¹⁷ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1959 р.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Поточний архів Луганського обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1959 р.

²⁰ Тут і далі всі грошові розрахунки подані в старому масштабі цін.

²¹ «Рабочая газета» від 12 серпня 1959 р.

²² Поточний архів Луганського обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1959 р.

ниць²³. За даними Донецького обкому профспілки робітників вугільної промисловості, на 1 січня 1960 р. серед шахтарів області було 303 послідовники В. Гаганової, а на 1 січня 1961 р.— 395²⁴.

Перший рік семирічки показав, що славні традиції шахтарів Донбасу, які не раз виступали заспівувачами великих патріотичних починань, не тільки зберігаються, а й розвиваються далі. Серед донецьких шахтарів виник чудовий почин бригади вибійників М. Мамаєва, яка виступила ініціатором масового змагання за щоденне перевиконання змінних норм кожним робітником²⁵. Почин бригади М. Мамаєва був схвалений ЦК КП України²⁶ і знайшов широку підтримку серед трудящих країни. Бригада О. Кольчика доповнила цей почин, запропонувавши боротися за зниження вартості кожної тонни вугілля, що видобувається, а в середині червня 1960 р. бригада новатора вирішила знизити на один процент встановлений стандарт зольності вугілля²⁷, що дозволило тільки на підприємствах тресту «Чистяковантрацит» зекономити за півріччя 28 млн. крб.

З цінним починанням виступила прохідницька бригада горлівської шахти «Кочегарка» комуніста В. Мягкого, яка, включившись у змагання за звання колективу комуністичної праці, зобов'язалась щомісячно проходити до 100 погонних метрів гірничих виробок. Через газету «Радянська Донеччина» бригада закликала всі прохідницькі бригади області розгорнути соціалістичне змагання за швидкісне проходження гірничих виробок. 16 грудня 1958 р. бюро Донецького обкому КП України схвалило ініціативу прохідницької бригади В. Мягкого і зобов'язало партійні організації вжити заходів до широкого розповсюдження цього починання²⁸. Через кілька днів приклад В. Мягкого наслідували бригади Героя Соціалістичної Праці комуніста М. Банкова (шахта «Ясинівська-Глибока» тресту «Макіїввугілля») ²⁹ і Д. Новикова (шахтоуправління «Пролетар» тресту «Куйбишеввугілля») ³⁰. Незабаром змагання за швидкісне проходження гірничих виробок розгорнулось на шахтах усєї країни. Так, передова прохідницька бригада однієї з шахт Кузбасу М. Ідрисова 11 лютого 1959 р. через газету «Советская Россия» викликала на змагання бригаду М. Мягкого. 12 лютого газета «Радянська Донеччина» опублікувала звернення бригади М. Ідрисова до донецьких шахтарів. Того ж дня бригада В. Мягкого, обговоривши лист кузбаських друзів і взявши нові підвищені зобов'язання, прийняла виклик кузбасівців.

Велике значення для зростання видобутку вугілля мала цінна ініціатива бригади комуністичної праці комуніста І. Белоусова, яка запропонувала виконати семирічку за п'ять років³¹. Бюро Луганського обкому КП України схвалило почин бригади і зобов'язало партійні організації підтримати його³². Звернення членів бригади І. Белоусова до всіх гірників України з закликом внести гідний вклад у семирічку пал-

²³ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1959 р.

²⁴ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1960 р.

²⁵ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1958 р.

²⁶ Газ. «Луганская правда» від 18 листопада 1958 р.

²⁷ «Рабочая газета» від 19 червня 1960 р.

²⁸ Газ. «Социалистический Донбасс» від 16 грудня 1958 р.

²⁹ Газ. «Социалистический Донбасс» від 27 грудня 1958 р.

³⁰ Газ. «Социалистический Донбасс» від 30 грудня 1958 р.

³¹ Газ. «Прапор перемоги» від 8 лютого 1959 р.

³² Газ. «Луганская правда» від 11 лютого 1959 р.

ко підтримали донецькі шахтарі. Першою на нього відгукнулась бригада комуніста М. Кирилюка (шахта № 21 тресту «Радянськвугілля»), яка в свою чергу виступила ініціатором змагання за підвищення продуктивності гірничих машин³³.

Донецькі шахтарі підтримали почин інженерів та техніків підприємств Жданова, що вирішили створити особові рахунки в фонд семирічки³⁴. А коли ждановський сталевар М. Переверзев вирішив змагатися за випуск продукції без браку, шахтарі активно підтримали і це починання. «Більше вугілля, дешевше, вищої якості» — під таким девізом змагаються нині шахтарі.

З цінною ініціативою, що конкретизувала форми боротьби за дострокове виконання семирічного плану, виступив вибійник передової шахти тресту «Кадіїввугілля» комуніст І. Єршков — ударник першої п'ятирічки, кавалер трьох орденів Слави, Герой Соціалістичної Праці. Використавши досвід мамайців, І. Єршков запропонував, щоб кожний гірник мав індивідуальний план дострокового виконання семирічки³⁵. Партійний комітет шахти підтримав цю пропозицію. Згодом багато шахтарів Донбасу почали працювати за особистими планами, щоденно видаючи дві-три тонни, а І. Єршков — до чотирьох тонн вугілля понад план³⁶. На початку березня 1959 р. з доброю пропозицією виступила одна з кращих бригад робітників очисного забою шахтоуправління № 54 тресту «Боковоантрацит» комуніста І. Белоусова, яка вирішила тижневе завдання виконати за 5 днів³⁷. У червні вона видала більше 700 т понадпланового вугілля³⁸.

З чудовою ініціативою виступили комуністи Костянтинівки, які запропонували змагатися за те, щоб усі бригади, цехи, дільниці і навіть підприємства перевиконували завдання по випуску продукції і підвищенню продуктивності праці. У своїй роботі костянтинівці насамперед використали все те нове і цінне, що зародилось у масах в ході боротьби за виконання першого року семирічки. В результаті на кінець 1959 р. з 288 колективів, які раніше відставали, залишилось тільки чотири, а в січні 1960 р. і вони покінчили з відставанням. У 1959 р. трудящі Костянтинівки дали країні додатково на 48 млн. крб. різноманітної продукції³⁹. Почин трудящих Костянтинівки першими підтримали шахтарі Сніжного. В тресту «Сніжнянантрацит» не стало жодної шахти, яка б відставала. Сніжнянські гірники почали щоденно видавати понад план ешелон вугілля⁴⁰.

Цінним є почин бригади шахти № 6-7-16 тресту «Кіроввугілля» тов. Мілютінова. Включившись у змагання за звання бригади комуністичної праці, члени цього колективу подали допомогу бригаді тов. Паньковського, що відставала, і вивели її в передові⁴¹. Так само зробила і бригада тов. Сироваткіна з шахти № 10 ім. Володарського тресту «Свердловвугілля». Цей рух по поданню допомоги відстаючим бригадам, дільницям і навіть підприємствам особливого розмаху набув у дні підготовки до ХХІІ з'їзду КПРС.

Всі ці чудові починання і пропозиції були спрямовані до однієї

³³ Газ. «Социалистический Донбасс» від 13 лютого 1959 р.

³⁴ Газ. «Социалистический Донбасс» від 26 березня 1959 р.

³⁵ Газ. «Луганская правда» від 8 лютого 1959 р.

³⁶ «Рабочая газета» від 28 вересня 1959 р.

³⁷ Газ. «Луганская правда» від 11 березня 1959 р.

³⁸ «Рабочая газета» від 29 липня 1959 р.

³⁹ «Рабочая газета» від 3 лютого 1960 р.

⁴⁰ «Рабочая газета» від 19 лютого 1960 р.

⁴¹ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1960 р.

мети: виявити додаткові можливості, знайти невикористані резерви з тим, щоб поставити їх на службу семирічці.

Уже в перший рік семирічки виникають різні форми трудової активності шахтарів. Якщо луганські гірники в середині лютого 1959 р. були ініціаторами Всесоюзного змагання шахтарів за дострокове виконання семирічки, то через місяць трудящі Донецького раднаргоспу виступили з закликом організувати соціалістичне змагання за дострокове виконання першого року семирічки між економічними адміністративними районами. Славний почин трудящих Донецького раднаргоспу в березні 1959 р. був схвалений Центральним Комітетом КП України⁴². Незабаром по всій країні розгорнулось соціалістичне змагання економічних районів по достроковому виконанню першого року семирічки. З добрим починанням виступила шахта № 21 тресту «Радянськвугілля», яка звернулася до всіх трудящих області з пропозицією почати трудову перекличку між бригадами, дільницями, змінами, цехами і підприємствами з тим, щоб узагальнити передовий досвід, виявити недоліки і розкрити нові резерви⁴³. Донецькі шахтарі охоче підтримали їх пропозицію.

У другому році семирічки в змагання за комуністичну працю включаються вже не тільки бригади, а й зміни, дільниці, цілі шахти і заводи. Істотною особливістю нового руху є те, що колективи і ударники комуністичної праці, щоб добитися найвищої продуктивності праці, змінювали технологію, удосконалювали організацію праці, застосовували комплексну механізацію і автоматизацію. Прикладом може бути робота бригади комуністичної праці М. Мамай, яка за три роки і сім місяців видала понад план 23 870 т вугілля, а особисто М. Мамай — 2525 т. Цих результатів колектив бригади добився завдяки зміненню технології добування вугілля. Вибійники шахти разом з інженерно-технічними працівниками при підтримці партійної організації вирішили знімати за добу замість двох по три полоски. Це дало можливість видавати за добу 225 т вугілля замість 150 т⁴⁴. Перехід усіх лав на циклічну роботу з розрахунку трьох полосок за добу дозволив підвищити продуктивність праці робітника на 6% і знизити вартість тонни вугілля на 2 крб. 30 коп., що по шахті становило близько мільйона карбованців економії⁴⁵. Чудових успіхів в результаті правильної організації праці добилася створена в кінці 1960 р. укрупнена бригада на шахті «Краснопілля-Глибока» тресту «Кадіїввугілля», куди ввійшли прохідники, підривники, слюсарі, мотористи і відкатники. Вона більш ніж у два рази перевиконала встановлену норму.

Важливе значення для зростання продуктивності праці на шахтах Донбасу мало впровадження графіка циклічності, широке застосування нової техніки, проведення комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. З листопада 1958 р. на шахтах Донбасу почалося планомірне введення цієї прогресивної форми організації праці робітників в очисних забоях. Це забезпечило зростання середньодобового видобутку вугілля на шахтах Луганської області на 13,3 тис. т⁴⁶. У 1959 р. на шахтах Донбасу 80% лав були переведені на графік циклічності. Це сприяло кращому використанню техніки і підвищенню продуктивності праці. В 1959 р. шахтарі Донецької області планове завдання по про-

⁴² «Рабочая газета» від 21 березня 1959 р.

⁴³ Газ. «Соціалістический Донбасс» від 29 березня 1959 р.

⁴⁴ Поточний архів Луганського обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1959 р.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ «Рабочая газета» від 21 лютого 1959 р.

дуктивності праці виконали на 101,1% і видали понад план 525 тис. т вугілля⁴⁷.

Характерною рисою нового руху є залучення усіх його учасників до винахідницької роботи, створення комплексних бригад раціоналізаторів, творча співдружність з ученими. Наприклад, група донецьких інженерів-виробничників разом з конструкторами московського інституту «Подземшахтострой» розробила новий комплекс стовбурового устаткування КС-1М. Це дозволило вести проходку стовбура паралельно-щитовим способом без тимчасового кріплення. Застосування нового устаткування дало блискучі результати. Так, бригада Героя Соціалістичної Праці М. Тихонова, використавши нове устаткування на шахті «Ново-Бутовка», 29 квітня 1959 р. перекрила світовий рекорд швидкості проходження вертикальних стовбурів⁴⁸.

Велику творчу ініціативу проявили гірники шахти № 7-8 тресту «Краснолучвугілля», де всі лави оснащені комбайнами ЛГД-1. Механіки дільниць тт. Чуйков і Шахов удосконалили ці машини, пристосувавши їх до умов своєї шахти. Разом з луганським філіалом інституту «Дніпровуглеавтоматизація» вони автоматизували обмін вагонеток на поверхні і в шахті, устаткували дві лави гідравлічними стояками, замінили вагонетки більш місткими. Все це допомогло колективу шахти достроково виконати річні зобов'язання і видати понад план 28 ешелонів антрациту. Комплексна механізація і автоматизація дозволили вивільнити 103 підсобних робітників, продуктивність праці на шахті підвищилась на 26,3% і перевищила довоєний рівень. Колектив шахти зобов'язався уже в 1961 р. досягти рівня продуктивності праці, запланованого на кінець семирічки⁴⁹.

На шахтах Донбасу широко розгортається раціоналізаторський рух. Так, тільки за 1960 р. по тресту «Первомайськвугілля», Луганської області, з 535 поданих раціоналізаторських пропозицій впроваджено у виробництво 377, економія від їх застосування становить понад 10 млн. крб.⁵⁰ Раціоналізаторський рух став складовою частиною діяльності колективів комуністичної праці. Так, на 1 березня 1960 р. в Краснолуцькому районі, Луганської області, де працювало 22 бригади (в них налічувалось 322 чоловіки) і 45 ударників комуністичної праці, було 350 раціоналізаторів і винахідників. Економічний ефект від їх пропозицій становив 2324 тис. крб. У Лисичанському районі на той же період на підприємствах міста було 2114 раціоналізаторів, їх пропозиції давали 7047 тис. крб. умовного економічного ефекту⁵¹.

Велике місце в роботі бригад комуністичної праці займали питання поліпшення якості вугілля і зниження його собівартості. За прикладом О. Кольчика, який запропонував щозміни видавати понад план три тонни вугілля на робітника і економити два карбованці на кожній тонні⁵², на шахтах Донбасу розгорнувся рух за бережливість і економію. Ініціатором змагання за зниження собівартості вугілля в Луганській області виступив колектив шахти «Никанор» тресту «Алчевськвугілля». Голов-

⁴⁷ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1959 р.

⁴⁸ «Рабочая газета» від 30 квітня 1959 р.

⁴⁹ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1960 р.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1960 р.

⁵² Газ. «Социалистический Донбасс» від 19 листопада 1958 р.

ним резервом рентабельної роботи шахти стала всебічна механізація трудомістких процесів. На шахті були введені у дію нові гірничі комбайни та інша техніка⁵³. В результаті три чверті навалки вугілля почали робити машини. Від зниження собівартості топлива шахта одержала понад мільйон карбованців економії. Вартість кожної тонни вугілля стала нижче за планову на 4 крб. 36 коп.⁵⁴ В кінці лютого бюро Луганського обкому КП України схвалило це починання і зобов'язало партійні органи широко організувати змагання за економію і бережливість, за зниження собівартості продукції⁵⁵. Луганський раднаргосп, виконуючи рішення обкому партії, узагальнив досвід роботи никаноровців. На шахті був проведений семінар командирів виробництва і працівників науково-дослідних і проектних інститутів, присвячений питанню підвищення економічності підприємств⁵⁶. Рух за зниження собівартості вугілля широко розгорнувся на більшості шахт Донбасу.

Змагання на всіх етапах було тісно зв'язано з боротьбою мас за оволодіння знаннями, майстерністю. Але тільки рух за працю по-комуністичному ставить перед усіма його учасниками настійну вимогу вчитися. Члени бригад ксмуністичної праці комуністів М. Мамаєв, П. Польщикова, І. Белоусова, К. Северинова, В. Ременя, О. Кольчика та інших навчаються в школах робітничої молоді, на різних курсах та в інститутах. У 1959/60 навчальному році в Луганській області в школи робітничої молоді був зарахований 23 591 чоловік при плані 21 450⁵⁷.

Поряд з підвищенням загальноосвітнього рівня учасники нового руху приділяють велику увагу професійному навчанню. Насичення вугільної промисловості новою технікою вимагає підвищення технічних знань серед шахтарів. Тому лозунг «Кожний робітник — інженер на своєму робочому місці», висунутий комсомольцями Харкова та інших міст нашої країни, був гаряче підтриманий комсомольцями Кадіївки⁵⁸, а потім усіма шахтарями Донбасу. Луганський міськком комсомолу прийняв рішення направляти молодих робітників для підготовки складним професіям тільки по комсомольських путівках. Так, Голубовська комсомольська організація направила по комсомольських путівках на чотиримісячні курси машиністів 60 комсомольців, які прибули на шахту на заклик ЦК ЛКСМУ в 1958 р.⁵⁹

У зв'язку з широким впровадженням гідровидобутку, автоматизації і механізації виробничих процесів постало питання про підготовку висококваліфікованих робітників. З ініціативи колективів металургійного заводу і шахти № 17-17-біс, Донецької області, був розроблений семирічний план підвищення загальноосвітнього і культурного рівня всіх робітників⁶⁰. У постанові, схваленій заводським партійним комітетом, вказувалось, що до розв'язання питань підвищення виробничої кваліфікації і рівня загальноосвітніх технічних знань робітників необхідно залучити інженерів і техніків⁶¹. Ця пропозиція була підтримана партійними і комсомольськими організаціями заводів і шахт Донбасу.

⁵³ Газ. «Луганская правда» від 21 лютого 1959 р.

⁵⁴ «Рабочая газета» від 20 серпня 1959 р.

⁵⁵ Поточний архів Луганського обкому КП України, матеріали оргвідділу за 1959 р.

⁵⁶ «Рабочая газета» від 15 березня 1959 р.

⁵⁷ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1960 р.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці і зарплати за 1959 р.

⁶¹ Газ. «Радянська Донеччина» від 21 січня 1959 р.

Так, з ініціативи комсомольців — членів бригад комуністичної праці шахти «Свердловугілля» — на підприємствах були організовані школи, в яких викладали інженери і техніки шахт⁶².

Заслуговує на увагу добрий почин інженерів і техніків шахти ім. Ілліча тресту «Кадіївугілля», які взяли шефство над робітниками з метою допомогти їм у підвищенні загальноосвітнього технічного і культурного рівня. Цей досвід знайшов широке застосування і на інших підприємствах Донбасу. На кінець 1959 р. тільки в Кадіївці понад 360 інженерів і техніків взяли шефство над тисячею молодих робітників⁶³.

Цікаві форми пропаганди технічних знань має Боково-Антрацитовський райком ЛКСМУ, Луганської області. В районі було створено університет суспільних професій з відділенням винахідників і раціоналізаторів, а на шахті «Центральна-Боковська» — університет технічних знань. У багатьох університетах культури були введені відділення науково-технічних знань.

Важливим фактором у підвищенні виробничо-технічного рівня шахтарів було оволодіння ними суміжними професіями, вивчення комплексу робіт свого агрегату. Так, у бригаді комуністичної праці шахти «Ново-Дружівська» тресту «Лисичанськвугілля» комуніста Я. Клепача всі її члени мали по дві-три суміжних професії. Це допомогло бригаді виконати виробничий план у 1959 р. на 114%, а січневе завдання 1960 р. — на 136%. У лютому 1960 р. бригада стала на ленінську трудову вахту і виконала виробничий план на 162%. Тільки за січень і лютий 1960 р. бригада видала понад план 1887 т вугілля⁶⁴. Значних успіхів бригада добилась у боротьбі за зниження собівартості продукції. За січень 1960 р. вартість тонни вугілля була знижена на 20%. Тільки в Луганській області на 1 березня 1960 р. оволоділи двома і більше професіями 10 270 чоловік⁶⁵.

Велике місце в комуністичному вихованні трудящих, підвищенні їх загальноосвітнього і культурного рівня мають народні університети культури, які виникли в кінці 1958 р. в багатьох містах Донбасу. Створювались вони при палацах культури, клубах, філармоніях, на великих підприємствах. У 1960 р. по Донецькому обкому професійної спілки робітників гірничої промисловості було 29 університетів культури і технічного прогресу, а на травень 1961 р. їх уже налічувалось 56⁶⁶. До 1960 р. в Луганській області працювало 45 університетів культури⁶⁷. Робочими планами університетів культури, крім висвітлення питань літератури і мистецтва, передбачалась пропаганда матеріалів з'їзду, досягнень науки і техніки.

Працівники культури, науки і мистецтва піклуються про підвищення культурного рівня учасників змагання. Часто практикуються зустрічі бригад комуністичної праці з працівниками шкіл, технікумів та інститутів. Так, у січні 1961 р. бригада комуністичної праці І. Толстолуцького з шахтоуправління № 3-80 зустрілась з студентами і викладачами гірничого технікуму. На вечір були запрошені колишні студенти технікуму⁶⁸.

⁶² Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1959 р.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1960 р.

⁶⁶ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1961 р.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Поточний архів Луганської обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1961 р.

Великого значення учасники нового руху надають формуванню комуністичного ставлення до праці. Чудовим проявом нового ставлення до праці є починання гірників шахти «Ново-Мушкетово», Донецької області, які запропонували включити їм у норму виробіток тонни вугілля, що видобувається за зміну понад план. Комуніст М. Дубовик — бригадир робітників очисного забою шахти «Ново-Мушкетово», — виступаючи на партійній конференції Пролетарського району, заявив, що члени його бригади, якій присвоєно почесне звання колективу комуністичної праці, оволодівши усіма гірничими професіями і значно поліпшивши організацію праці, просять підвищити їм норму виробітку з 5,2 до 6,2 т. Пропозицію бригади М. Дубовика підтримали колективи, очолювані тт. Соболев, Мищуком, Логиновим. Райком КП України і раднаргосп Донецького економічного адміністративного району схвалили цей почин⁶⁹. Першими послідовниками новомушкетовців стали бригади Д. Остапенка, Н. Ємельяненка, П. Варвари і В. Юрашка (шахта № 12-18 ім. газети «Правда»), М. Бачинського (шахта № 17) і три бригади з шахти № 9 «Капітальна».

Рух колективів і ударників комуністичної праці сприяв вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму і дружби народів. У процесі змагання розширилась і зміцніла творча співдружність і взаємодопомога трудящих братніх республік. У новому русі розвилась і зміцніла традиційна дружба між шахтарями Донбасу і Кузбасу. Донецькі шахтарі включились у змагання з шахтарями братніх республік. Так, бригада Ш. Кублашвілі з шахти ім. Леніна тресту «Ткібулвугілля» надіслала листа бригаді М. Мамай, в якому писала, що вони з гордістю називають себе грузинськими мамайцями і бажають змагатися з бригадою знатного вибійника країни⁷⁰. Мамайці одностайно прийняли цей виклик⁷¹. Донецькі шахтарі змагаються не тільки з гірниками країни, а й з робітниками інших підприємств. Новою рисою змагання є те, що його учасники виступили борцями за створення комуністичних відносин між людьми не тільки на виробництві, а й в побуті. Як велику клятву повторюють вони ленінські слова: «Ми будемо працювати, щоб вкоренити в свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас правило: «всі за одного і один за всіх»⁷². Члени колективів і ударники комуністичної праці виступили активними борцями за виховання таких якостей в людини, як працездатність, чесність, цілеспрямованість і стійкість, самовідданість і вірність суспільним ідеалам. Вони проявляють більшовицьку нетерпимість до п'яниць і хуліганів, симулянтів і нероб, до носіїв вульгарного смаку — усієї плісені на новій будові Комунізму.

17 березня 1959 р. Луганський міськком КП України провів одноденний семінар секретарів партійних і комсомольських організацій, голів профспілкових комітетів і керівників підприємств з питання організації змагання. На семінарі були визначені порядок присвоєння звання, вимоги до колективів комуністичної праці. Суворо заборонялось укомплектовувати бригади шляхом добору, а також визначати строки, після закінчення яких присвоювалося б звання колективів комуністичної праці⁷³.

Цілеспрямована організаторська і виховна робота партійних, комсомольських і профспілкових організацій забезпечила усунення недолі-

⁶⁹ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1960 р.

⁷⁰ Газ. «Прапор перемоги» від 8 грудня 1958 р.

⁷¹ Газ. «Луганская правда» від 8 грудня 1958 р.

⁷² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 99.

⁷³ Поточний архів Луганського обкому ЛКСМУ, матеріали відділу комсомольських організацій за 1959 р.

ків, які мали місце, і сприяла значному поширенню нового руху. Якщо на кінець 1958 р. у вугільній промисловості Луганської області за звання колективів комуністичної праці боролись 83 бригади, то на 20 грудня 1960 р.— 965 бригад, 12 змін, 66 дільниць, 22 цехи, 10 підприємств і 13 433 ударники, було присвоєно звання комуністичних 354 бригадам, 3 змінам, 5 дільницям, 15 шахтам і 5039 робітникам⁷⁴. Всього різними формами змагання тоді у Луганській області було охоплено понад 100 тис. шахтарів, або 17% усієї кількості робітників. В цілому у вугільній промисловості Донбасу на початок 1961 р. за звання колективів комуністичної праці боролись 3387 бригад, змін і дільниць та 21 983 робітники змагались за звання ударника комуністичної праці. Присвоєно було це почесне звання 857 колективам і 6955 робітникам⁷⁵.

Могутній розмах змагання був одним з вирішальних факторів, які забезпечили успішне виконання перших двох років семирічки. З новою силою розгорнулось змагання на честь XXII з'їзду КПРС та XXII з'їзду КП України. Під час обговорення проекту Програми і Уставу КПРС учасники змагання за комуністичну працю запропонували нову організацію виробництва у вигляді наскрізної комплексної бригади. Одну з таких бригад очолив знатний шахтар країни комуніст О. Кольчик⁷⁶. Шахтарі Донбасу, як і всі трудящі Радянської України, зустріли XXII з'їзд КПРС і XXII з'їзд КП України новими перемогами на трудовому фронті.

⁷⁴ Поточний архів Донецької обласної ради профспілок, матеріали відділу праці та зарплати за 1960 р.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ «Рабочая газета» від 27 серпня 1961 р.

Ю. О. КУРНОСОВ

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЬВІВЩИНИ НА ЧОЛІ РУХУ КОЛЕКТИВІВ І УДАРНИКІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ

Організаторська роль Комуністичної партії у поширенні нового патріотичного руху — всенародного змагання за право називатися ударниками і колективами комуністичної праці є втіленням в життя лєнінських вказівок про дбайливу підтримку паростків нового в житті радянського народу. Керівну роль партії в організації руху колективів і ударників комуністичної праці можна проілюструвати роботою Львівської обласної партійної організації.

21 листопада 1958 р. львівські газети повідомили про народження нового руху на Львівщині. Згодом з ініціативи Львівського обкому КП України була проведена перша обласна нарада бригад, що боролися за звання комуністичних. 15 грудня львівський Палац культури залізничників заповнила трудова юнь Львівщини¹. На той час уже близько 300 колективів області змагалися за право називатися комуністичними². Почесне звання колективів комуністичної праці було присвоєно бригадам: котельників Львівського паровозовагоноремонтного заводу (бригадир В. Мурга), прохідників Велико-Мостівської шахти № 2 (бригадир М. Кирилов), закрійниць взуттєвої фабрики № 3 (бригадир К. Лисак), паровозників депо Львів — Захід (бригадир П. Тоцький), фасувальниць хімфармзаводу (бригадир В. Пилипів)³. Наряду відкрив секретар обкому КП України Ф. Г. Коваль. Доповідь про завдання бригад, які змагалися за право називатися комуністичними, зробив секретар обкому КП України В. А. Слюсаренко. Потім робітники і робітниці, інженерно-технічні працівники розповіли про перший досвід і перші підсумки роботи по-новому. Виступаючи вносили пропозиції, щоб на всіх підприємствах були організовані консультаційні бюро, де б у досвідчених інженерів молоді робітники і бригадири вчилися передових методів праці, підвищували свою кваліфікацію, щоб працівники мистецтва взяли на себе зобов'язання більше допомагати робітничій молоді у культурному зростанні та ін. Розповідаючи про свої перші успіхи в боротьбі за комуністичне звання, про плани на майбутнє, учасники наради звертали увагу й на те, що заважає їм працювати. На нараді бригадирам перших бригад комуністичної праці було вручено пам'ятні вимпели і почесні грамоти.

Учасники наради звернулись до всіх юнаків і дівчат—виробничників Львівщини з закликом ще дужче розпалювати полум'я нового змагання. Дедалі нові колективи вступали в ряди борців за право називатись

¹ Газ. «Львовская правда» від 17 грудня 1958 р.

² Газ. «Вільна Україна» від 18 грудня 1958 р.

³ Там же.

комуністичними. Патріотичний рух розгортався. Змагання супроводжувалось значним зростанням продуктивності праці. Так, на автобусному заводі бригада П. Павлова, включившись у змагання з бригадою В. Пилипіва, яка вже завоювала почесне звання комуністичної, стала виконувати місячні норми на 240%. Якщо роботу трьох бригад, що працювали в різних змінах на цьому робочому місці, взяти за 100%, то бригада Павлова виробляла 47%, а дві інші давали разом 53%⁴. Бригаді П. Павлова було присвоєно почесне звання колективу комуністичної праці⁵.

ІХ обласна партійна конференція (січень 1959 р.), відзначивши широкий розмах нового руху, зобов'язала партійні, профспілкові і комсомольські організації подати йому ще ефективнішу допомогу⁶. На початку 1959 р. до нового патріотичного руху почали включатися трудівники сільськогосподарського виробництва. Дала слово працювати по-комуністичному тракторна бригада з передового колгоспу, Золочівського району, якою керував Г. Бородай⁷. На 1 березня 1959 р. бригада повністю і доброякісно завершила ремонт тракторів. Сумлінно працювали механізатори на очистці насіння, на вивезенні добрив тощо. На вивезенні на поля добрив особливо відзначився комуніст П. Михайлів, який щоденно виконував норму на 110—115%. З нетерпінням чекала весни 1959 р. комсомольсько-молодіжна комплексна ланка кукурудзозводів артілі ім. Шевченка, Пустомитівського району. Ланкова М. Мох від імені молодіжного колективу заявила, що вони з усім запалом молодості будуть працювати на колгоспному полі, щоб порадувати Батьківщину високим врожаєм кукурудзи. Юнаки і дівчата вирішили змагатися за право називатися ланкою комуністичної праці⁸.

Таким чином, рух за право називатися колективами комуністичної праці, зростаючи, охоплював дедалі ширші кола трудящих. Якщо на грудень 1958 р. у Львівській області за високе звання комуністичних боролись близько 300 колективів, то у квітні 1959 р.— 933 бригади, 27 цехів, 10 змін, 67 колгоспних колективів. Усього в новому патріотичному русі брало участь понад 8 тис. чоловік, з них 752 чоловіки змагалися за право називатися ударниками комуністичної праці. На початок травня 1959 р. звання комуністичних носили вже 27 кращих виробничих колективів області⁹.

У новий патріотичний рух включилися кадрові робітники. Вони передають молоді цінний практичний досвід. Так, тов. Дегтярьов, який почав свій трудовий шлях з 1922 р., своїм багатим досвідом ділиться з молодими робітниками і допомагає їм високо тримати честь робітника. «Рух за звання бригади комуністичної праці — це чудова справа, — говорить тов. Дегтярьов. — І я тепер сам наче став молодим. А які перспективи цього змагання! Його розвиток захопить і примусить перебудуватися всі ланки виробництва, інженерів, техніків, працівників постачання, адміністрації. Інакше бути не може. Ми виконуємо норми на 200%, а це значить, що нам треба своєчасно постачати матеріали, технічну документацію. Отже, треба всім працювати краще»¹⁰. 23 роки вже працює на будовах країни бригадир комуністичної праці машиніст екс-

⁴ Газ. «Вільна Україна» від 1 січня 1959 р.

⁵ «Творці майбутнього, Збірка статей», Львів, 1960, стор. 77.

⁶ Газ. «Львовская правда» від 10 січня 1959 р.

⁷ Газ. «Вільна Україна» від 1 березня 1959 р.

⁸ Газ. «Вільна Україна» від 3 березня 1959 р.

⁹ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 590, арк. 29—30; газ. «Вільна Україна» від 12 грудня 1958 р., 5 квітня і 10 травня 1959 р.

¹⁰ Газ. «Вільна Україна» від 25 березня 1959 р.

каватора Миколаївського будівельного управління І. Ушаков. Очолювана ним бригада план 1959 р. виконала 20 червня. Члени бригади внесли 13 раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом у 190 тис. крб. і зекономили матеріалів на 43 тис. крб.¹¹. Таких прикладів можна навести багато.

Заспівувачами змагання виступають комуністи й комсомольці. Так, на Львівському електроламповому заводі першою наслідувала приклад московських залізничників і включилася в боротьбу за звання колективу комуністичної праці бригада складальників електроламп, очолювана комуністом І. Сварником¹². Одними з перших на Львівському заводі газової апаратури у патріотичний рух включились комуністи І. Станкевич, Б. Пойгаст та ін.¹³. В пасажирському вагонному депо ст. Львів першою за звання комуністичної стала боротися бригада, очолювана комуністом тов. Омельничуком¹⁴.

На Львівському керамічному заводі є бригада контролю і перевірки вимірвальних приладів, очолювана техніком-комуністом І. Патюткою. Бригадир не тільки виступив ініціатором змагання за право називатися бригадою комуністичної праці, а й, показуючи приклад у роботі, став зачинателем технічного прогресу. З його ініціативи було виготовлено лічильник виходу помитої плитки, що замінив людину, яка вела підрахунок. Згодом І. Патютка розробив прилад, який визначає вологість порошку у плитці і не допускає браку продукції. Беручи активну участь у вдосконаленні організації праці і технології виробництва, І. Патютка водночас вчиться на вечірньому відділі політехнічного інституту¹⁵.

Деякі партійні організації у керівництві новим патріотичним рухом допускали формалізм. Обком КП України своєчасно помітив ці й інші недоліки і на початку квітня 1959 р. прийняв постанову «Про партійне керівництво змаганням за звання бригад і ударників комуністичної праці»¹⁶. Постанова зобов'язувала міськкоми і райкоми партії, обком ЛКСМУ, первинні партійні і комсомольські організації забезпечити авангардну роль комуністів та комсомольців у новому змаганні, повсякденно спрямовувати роботу бригад на дострокове виконання семирічного плану, вивчати й широко популяризувати їх досвід, залучати до змагання найширші маси робітників і колгоспників.

Одним з яскравих проявів комуністичного ставлення до праці є відомий усій нашій країні і далеко за її межами патріотичний почин В. Гаганової. На прохання львів'ян В. Гаганова на початку липня 1959 р. через газету «Вільна Україна» звернулась з листом «Мое слово до українських друзів», а 8 липня бюро обкому КП України ухвалило постанову «Про поширення на Львівщині патріотичного почину робітниць Вишневолоцького бавовняного комбінату, Калінінської області, Валентини Гаганової»¹⁷. Відзначаючи винятково важливе політичне і господарське значення поширення патріотичного почину В. Гаганової для підтягування усіх ділянок виробництва до рівня передових, постановою зобов'язала міськкоми, райкоми і первинні парторганізації широко підтримати патріотичний почин В. Гаганової, вжити конкретних заходів до того, щоб за її прикладом кращими робітниками зміцнити відстаючі

¹¹ Газ. «Вільна Україна» від 9 серпня 1959 р.

¹² Д. Іванцов, За комуністичну працю, Львів, 1959, стор. 6.

¹³ Г. Луговий, Попереду комуністи, Львів, 1960, стор. 25.

¹⁴ Поточний партархів Львівського міськкому КП України, Протокол засідання бюро № 9 від 9 червня 1960 р.

¹⁵ Газ. «Вільна Україна» від 18 березня 1959 р.

¹⁶ Газ. «Львовская правда» від 5 квітня 1959 р.

¹⁷ Газ. «Львовская правда» від 9 липня 1959 р.

ділянки роботи. Партійні комітети і первинні партійні організації області провели значну роботу по поширенню почину В. Гаганової серед трудящих міста і села.

Першими, хто, поступаючись своїми особистими інтересами, вирішили перейти на відстаючі ділянки з тим, щоб підняти їх до рівня передових, були бригадири і члени бригад комуністичної праці. Краща робітниця Львівської взуттєвої фабрики № 3 бригадир бригади комуністичної праці К. Лисак перейшла у відстаючу бригаду закройщиків¹⁸. Уже перший місяць роботи К. Лисак у новій бригаді позначився зростанням виробничих показників¹⁹. Бригаду К. Лисак очолила М. Федоренко, яка зуміла добитися ще кращих виробничих показників, усі члени бригади продовжують вчитися, діють за принципом «один за всіх — всі за одного»²⁰.

Бригаді В. Мурги з Львівського паровозо-вагоноремонтного заводу також одній з перших в області було присвоєно звання бригади комуністичної праці. Бригада укрупнялася, в неї вливалися нові люди, але високе звання гідно зберігалось. На початку 1960 р. В. Мурга за прикладом В. Гаганової перейшов у відстаючу бригаду котельників. Які це мало наслідки, яскраво можуть проілюструвати кілька, на перший погляд, сухих цифр. У січні бригада виготовила 36 нафтових баків, у лютому — 40, у березні — 46. У квітні кількість робітників у бригаді була зменшена (замість 15 стало 8 робітників), але вона продовжувала давати ту саму кількість продукції²¹. На відстаючу Самбірську дільницю Миколаївського будівельного управління перейшла бригада комуністичної праці екскаваторників І. Ушакова. Виконуючи місячні норми на 290%, бригада за короткий строк допомогла дільниці вийти у передові²².

Обком КП України постійно дбає про те, щоб передові методи роботи бригад і ударників комуністичної праці ставали надбанням усіх виробничників. За вказівкою обкому Львівська обласна рада профспілок разом з бюро технічної інформації раднаргоспу організувала заняття бригад і ударників комуністичної праці по обміну досвідом безпосередньо на робочих місцях. Перше таке заняття відбулося на автобусному заводі²³. Армія тих, хто вирішив жити й працювати по-комуністичному, дедалі зростала. Протягом 1959 р. кількість колективів комуністичної праці зросла до 362, в них працювало 5030 чоловік, 958 чоловікам було присвоєно звання ударників комуністичної праці²⁴. Учасники змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці, а також ті, хто вже здобув це звання, внесли значний вклад у трудові досягнення колективів підприємств області: державний план 1959 р. було виконано достроково — 20 грудня. Понад план вироблено промислової продукції на суму більш як 360 млн. крб. У порівнянні з 1958 р. збільшено випуск продукції на 15,2%²⁵.

У 1960 р. змагання за комуністичне звання лишалось у центрі уваги обласної партійної організації. Обком КП України кожне цінне почи-

¹⁸ Газ. «Львовская правда» від 9 липня 1959 р.

¹⁹ Газ. «Львовская правда» від 7 серпня 1959 р.

²⁰ «Творці майбутнього», стор. 41—44; газ. «Вільна Україна» від 28 лютого 1960 р.

²¹ Газ. «Вільна Україна» від 27 травня 1960 р.

²² Газ. «Вільна Україна» від 9 серпня 1959 р.

²³ Газ. «Вільна Україна» від 8 серпня 1959 р.

²⁴ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 590, арк. 1—3. Порівняно значна кількість колективів і ударників комуністичної праці пояснюється ще й тим, що з травня 1959 р. до складу Львівської області увійшла територія Дрогобицької області.

²⁵ Газ. «Львовская правда» від 4 березня 1960 р.

нання того чи іншого колективу поширював по всій області, закликав усіх трудівників наслідувати кращий досвід роботи. У січні 1960 р. колектив Львівської взуттєвої фабрики № 3, борючись за звання колективу комуністичної праці, виступив ініціатором розгортання соціалістичного змагання за економію матеріалів для додаткового випуску продукції²⁶. Секретаріат Львівського обкому КП України, вбачаючи у цій ініціативі цінний почин, поширення якого значно прискорить виконання семирічного плану, прийняв постанову «Про ініціативу колективу Львівської взуттєвої фабрики № 3 про розгортання соціалістичного змагання за максимальне використання резервів виробництва по економії матеріалів для додаткового випуску продукції у семиріччі», в якій схвалив патріотичний почин і зобов'язав міськкоми, райкоми партії, первинні партійні та профспілкові організації промислових підприємств області вивчити й поширити цінну ініціативу взуттєвників, розгорнути масовий рух за економію і бережливість²⁷.

Наприкінці семирічки Львівський автобусний завод випускатиме на рік 5 тис. комфортабельних автобусів. В їх числі буде багато нових конструкцій. Зокрема завод одержав почесне й важливе завдання: освоїти випуск автобусів типу машини міжнародного класу «Турист». Усвідомлюючи складність поставлених завдань, львівські автобусобудівники вишукують резерви збільшення випуску продукції. У перших лавах цього руху йдуть розвідники майбутнього. Так, у березні 1960 р. бригада комуністичної праці кузовного цеху заводу, очолювана комуністом А. Усковим, підрахувавши свої резерви, вирішила всі роботи по облицюванню підлоги автобусів виконувати бригадою у складі шести чоловік замість восьми. Патріотичний почин А. Ускова підхопили інші бригади заводу і протягом квітня трудомісткість складання серійного автобуса «Львів» знизилася з 441,9 до 396,6 нормо-годин²⁸.

Герой Соціалістичної Праці В. Гаганова у телеграмі від 21 травня 1960 р. на ім'я бригадира А. Ускова писала: «Поздоровляю з чудовим почином, хай зростають ряди Ваших послідовників»²⁹. Бюро обкому КП України схвалило патріотичну ініціативу А. Ускова й зобов'язало партійні, профспілкові і комсомольські організації підприємств та господарських керівників вивчити і використати досвід роботи його бригади³⁰.

Велике значення для зростання нового патріотичного руху на Львівщині мали обласні збори членів бригад і ударників комуністичної праці, які відбулися 28 лютого 1960 р. На зборах з доповіддю про завдання колективів і ударників комуністичної праці по достроковому виконанню плану другого року семирічки виступив секретар обкому КП України В. А. Слюсаренко. Він навіть яскраві факти про широке розгортання патріотичного руху, розповів про трудові перемоги його учасників, закликав примножувати ряди ударників та членів колективів комуністичної праці, вказав на недоліки, що заважали цьому рухові. Відзначаючи успіхи в комуністичному змаганні, учасники зборів головну увагу зосередили на ще не розв'язаних питаннях, на тому, що необхідно ще зробити. Множити ряди розвідників майбутнього — такий зміст усіх виступів.

²⁶ «Найголовніша турбота партії», Львів, 1960, стор. 36—39; Ф. Коваленко, За комплексну механізацію, Львів, 1960; його ж, Тільки першим сортом, Львів, 1959.

²⁷ Газ. «Вільна Україна» від 15 січня 1960 р.

²⁸ Газ. «Львовская правда» від 24 травня 1960 р.

²⁹ Газ. «Львовская правда» від 24 травня 1960 р.

³⁰ Газ. «Львовская правда» від 25 травня 1960 р.

Учасники обласних зборів звернулися до всіх робітників, інженерно-технічних та наукових працівників області з закликом стати активними борцями за дальше технічне вдосконалення виробництва, за масове розгортання раціоналізаторського руху, виховувати у себе і у своїх товаришів ставлення до праці, як до першої життєвої потреби, вчитися, жити і працювати по-комуністичному. Учасники зборів запевнили Комуністичну партію, що не пошкодують «зусиль і енергії в боротьбі за успішне перетворення в життя величезних завдань партії та уряду»³¹.

У дні відзначення 90-річчя з дня народження В. І. Леніна ЦК КП України скликав наукову конференцію, присвячену новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва. У роботі конференції взяли участь близько 500 представників вузів, технікумів, наукових установ, партійних і громадських організацій, промислових підприємств і колгоспів Львівської, Чернівецької, Тернопільської, Станіславської, Волинської і Ровенської областей³². Робота конференції у ленінські дні — свідчення того, що з ім'ям великого вождя зв'язані всі наші перемоги. Про виховання нової, радянської людини, людини високої культури і комуністичної моралі йшлося у семи доповідях та тринадцяти співповідях, підготовлених науковцями, партійними і господарськими працівниками, новаторами виробництва.

Велике значення для розвитку у Львівській області руху за почесне право носити звання колективів і ударників комуністичної праці мали республіканська нарада представників бригад і ударників комуністичної праці (квітень 1960 р.) і, особливо, Всесоюзна нарада передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці (травень 1960 р.), на якій з полум'яною промовою виступив М. С. Хрущов. Львів'яни, як і всі учасники наради, добре запам'ятали слова Микити Сергійовича про те, що одна бригада, один завод, колгосп, радгосп або один район не можуть поодиночки прийти до комунізму. Тільки всі разом, тільки широким фронтом загальнонародної боротьби можна завоювати висоти комунізму³³.

Повернувшись із Всесоюдної наради, посланці Львівщини звернулися з листом до всіх трудівників області: «Друзі, ставайте з нами поруч! Дорогі наші товариші по праці! Вчора ми повернулись до своїх верстатів, установок, агрегатів і з подвоєною енергією взяли за виконання величезних завдань семирічного плану. Ми були в Москві, де представляли багатотисячний загін розвідників майбутнього на Львівщині, тих, що живуть і працюють по-комуністичному. Через газету «Вільна Україна» ми, ваші посланці в Кремлі, закликаємо сьогодні: хай множаться ряди послідовників патріотичного руху. Шлях у щасливе майбутнє відкритий для тих, хто вже тепер своїми руками будує його. Не заради слави, не заради особистого благополуччя беремо ми високі зобов'язання, а в ім'я торжества нашої спільної справи. Чим більше трудівників піде за нами, тим швидше досягнемо заповітної мети. Ставайте поруч з нами, друзі! Хай рух за комуністичну працю стане справді всенародним, хай під прапори піонерів майбутнього стануть всі трудівники Львівщини!»³⁴.

Цей заклик сприяв дальшому розгортанню змагання за комуністичне звання, яке проходило під девізом: «Від бригад до підприємств комуністичної праці». Якщо 15 березня 1960 р. за право називатися кому-

³¹ Газ. «Вільна Україна» від 4 березня 1960 р.

³² Газ. «Львовская правда» від 26 квітня 1960 р.

³³ М. С. Хрущев, Созидательным трудом крепить дело мира, обеспечит победу в экономическом соревновании с капитализмом, газ. «Правда» від 29 травня 1960 р.

³⁴ «Творці майбутнього», стор. 5; газ. «Вільна Україна» від 3 червня 1960 р.

ністичними змагалися 2889 колективів (32 226 чоловік), то на середину січня 1961 р. у змаганні за це високе звання брало участь уже 4693 колективів (128 428 чоловік). 1244 колективи області у той період вже добились звання колективу комуністичної праці. В них працював 24 551 чоловік³⁵. Якщо співставити зростання кількості колективів, які борються за звання комуністичних, і число учасників у них, то побачимо, що протягом дев'яти місяців 1960 р. кількість колективів зросла на 60%, а число учасників — майже в 4 рази. Значне збільшення учасників у порівнянні з числом підприємств говорить про те, що у всенародне змагання у Львівській області вступають великі колективи — підприємства, колгоспи, РТС³⁶.

Першими на Львівщині почесне звання підприємства комуністичної праці завоювали Львівське пасажирське вагонне депо³⁷ і Львівська взуттєва фабрика № 3³⁸. На початку червня 1960 р. почав боротися за право називатися підприємством комуністичної праці колектив Львівського заводу газової апаратури, у листопаді — автобусний завод³⁹. Обговоривши звернення учасників Всесоюзної наради передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці до всіх трудящих Радянського Союзу, колектив Львівського заводу низьковольтних електроламп розгорнув боротьбу за звання підприємства комуністичної праці⁴⁰. На січень 1961 р. в області у змаганні за комуністичне звання брали участь колективи 74 промислових підприємств, трьох колгоспів і трьох РТС. Вісім промислових підприємств області вже здобули звання комуністичних. У змагання включились підприємства торгівлі, громадського харчування, конструкторських і проектних організацій. Нині 112 колективів (880 чоловік) підприємств торгівлі і громадського харчування вже носять почесне звання комуністичних. У 1960 р. чотири конструкторські і проектні організації Львова, що налічували 459 чоловік, вступили у змагання за право називатися колективами комуністичної праці. Широкого розмаху в області набрав рух за звання ударника комуністичної праці. Вже на початку 1961 р. 16 052 чоловіки боролись за це почесне звання, а 4033 чоловіки — його завоювали. Обком КПУ України значну увагу приділяє поширенню досвіду роботи бригад і ударників комуністичної праці через пресу, радіо і телебачення. Лише протягом другого півріччя 1960 р. в газеті «Вільна Україна» було вміщено 42 матеріали про бригадирів, членів бригад і ударників комуністичної праці, в газеті «Львовская правда» — 34 матеріали⁴¹, львівське радіо по суспільно-політичній редакції організувало 20 передач⁴², по молодіжній — 21⁴³. Львівська студія телебачення про колективи комуністичної праці провела за той же час 42 передачі⁴⁴.

Велику увагу розгортанню змагання за звання ударників і бригад комуністичної праці серед трудівників Львова приділяв і приділяє мі-

³⁵ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 590, арк. 1—2.

³⁶ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 23—30.

³⁷ Поточний архів Львівського міськкому КПУ України, Протокол засідання бюро № 9 від 9 червня 1960 р.; газ. «Вільна Україна» від 29 червня 1960 р.

³⁸ «Найголовніша турбота партії», стор. 36—39; газ. «Львовская правда» від 29 червня 1960 р.

³⁹ Поточний архів Львівського автобусного заводу, Протокол 8-ї загальнозаводської профспілкової конференції від 16 листопада 1960 р.

⁴⁰ «Творці майбутнього», стор. 38.

⁴¹ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 590, арк. 2—3, 31—34, 35—36.

⁴² Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 590, арк. 37—38.

⁴³ Там же, арк. 39—40.

⁴⁴ Там же, арк. 41—44.

еском КП України. Лише протягом 1960 р. бюро міськкому п'ять разів обговорювало питання, що стосуються нового патріотичного руху, звертаючи увагу на те, як партійні, профспілкові й комсомольські первинні організації, районні партійні комітети міста підтримують і поширюють серед трудящих мас паростки нового, комуністичного. Так, 9 червня 1960 р. бюро міськкому обговорювало питання «Про поширення досвіду роботи партійної, профспілкової і комсомольської організації пасажирського вагонного депо по керівництву соціалістичним змаганням за звання підприємства комуністичної праці серед колективів підприємств промисловості, транспорту і будівництва м. Львова»⁴⁵. Бюро міськкому КП України відзначило, що в депо успішно проходить змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці. Поширюючи досвід роботи перших бригад і ударників комуністичної праці, партійна організація домоглася значного підвищення трудової активності кожного працівника депо і на підставі цього розгорнула змагання за звання підприємства комуністичної праці.

Очоливши соціалістичне змагання, партійна організація депо разом з адміністрацією здійснила ряд організаційно-технічних заходів по механізації і автоматизації виробничих процесів, по підвищенню культури виробництва, повсякденно турбується про задоволення культурно-побутових потреб робітників депо. Різними формами політичного і спеціального навчання охоплені всі робітники, інженерно-технічні працівники і службовці, в колективі систематично читаються лекції. Все це сприяло тому, що колектив депо уже в 1960 р. виконав завдання по продуктивності праці, встановлене на семиріччя, знизив собівартість ремонту вагонів на 23,4% і зекономив 1815 тис. крб.⁴⁶ (в старих цінах).

За високі досягнення в соціалістичному змаганні 27 травня 1960 р. профспілковий комітет Львівського відділку залізниці присвоїв пасажирському вагонному депо звання підприємства комуністичної праці. Бюро міськкому КП України досвід парторганізації депо по керівництву новим рухом рекомендувало всім парторганізаціям міста.

Протягом 1960 р. бюро міськкому КП України обговорило питання про стан виховної і культурно-освітньої роботи на 3-й взуттєвій фабриці⁴⁷, про роботу партійних, профспілкових і комсомольських організацій та господарських керівників підприємств легкої промисловості Шевченківського району по вивченню і поширенню передового досвіду⁴⁸, про звіт бригад комуністичної праці перед трудящими⁴⁹ та ін.

Узагальнення й поширення досвіду роботи бригад і ударників комуністичної праці сприяло зростанню цього руху серед трудящих міста. Так, якщо протягом кінця 1958 і всього 1959 р. звання комуністичних було присвоєно 202 колективам міста (10 066 чоловік), то в 1960 р. звання колективів комуністичної праці завоювали 493 колективи (14 739 чоловік). На середину січня 1961 р. за звання комуністичних змагалось 2862 колективи (80 022 чоловіки). За звання підприємства комуністичної праці боролось 42 підприємства (35 531 чоловік). Шість підприємств міста (5560 чоловік) вже мали високе звання підприємств комуністичної праці. У 1959 р. в місті звання ударників комуністичної праці добилось 590 чоловік, протягом 1960 р.— ще 1935 чоловік. Таким

⁴⁵ Поточний архів Львівського міськкому КП України, Протокол засідання бюро № 9 від 9 червня 1960 р.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, Протокол засідання бюро № 23 від 1 грудня 1960 р.

⁴⁸ Там же, Протокол засідання бюро № 3 від 24 березня 1960 р.

⁴⁹ Там же, Протокол засідання бюро № 24 від 15 грудня 1960 р.

чином, на початок 1961 р. в місті налічувалось 2525 ударників комуністичної праці, 8528 чоловік боролись за нього.

Міськком КП України великого значення надає підвищенню професіонального рівня учасників нового патріотичного руху, опануванню ними основ економічних знань. З цією метою в місті в 1960/61 учбовому році було організовано 128 гуртків конкретної економіки, 1644 початкові економічні школи, 5 дворічних економічних шкіл, 203 семінари по конкретній економіці, 14 університетів технічного прогресу, три університети передового досвіду, 110 шкіл передового досвіду, а також 43 цикли популярних лекцій⁵⁰. Сіткою економічної освіти охоплено 83 105 слухачів, з них (без тих, хто відвідує цикли лекцій) 6435 — комуністи, 3272 — комсомольці і 68 302 — безпартійні⁵¹. Партійні комітети підприємств, первинні парторганізації міста, роботу яких спрямовують райкоми і міськком КП України, одним з найважливіших завдань своєї діяльності вважають дбайливу підтримку патріотичного руху за право називатися колективами і ударниками комуністичної праці.

Розвідники майбутнього Львівщини, як і всієї країни, з радістю зустріли повідомлення про скликання 17 жовтня 1961 р. чергового XXII з'їзду КПРС. Готуючись гідно зустріти цю знаменну подію в житті партії і народу, бригада екскаваторників І. Ушакова з Миколаївського спеціалізованого будівельного управління № 33, бригада автоматників Б. Пойгаста з Львівського заводу газової апаратури, бригада токарів Героя Соціалістичної Праці В. Гургалья з Львівського машинобудівного заводу та ін. вирішили ознаменувати відкриття XXII з'їзду КПРС достроковим завершенням своїх річних зобов'язань і виступили ініціаторами передз'їздивського змагання на своїх підприємствах⁵². Бригада комуністичної праці Львівської швейної фабрики № 1, яку очолює Н. Смотракова, зобов'язалася вивести у число передових бригаду агрегату майстра М. Філіпчука. Члени бригади комуністичної праці М. Васильєва з Львівського автобусного заводу зобов'язалися до XXII з'їзду КПРС допомогти групі робітників добитися почесного звання ударників комуністичної праці, а бригаді слюсарів, якою керує тов. Бережецький, — завоювати звання колективу комуністичної праці⁵³ і т. д.

Варта наслідування й така форма роботи львівської партійної організації, як дружня бесіда з розвідниками майбутнього — без трибун, доповідачів, президії. Така зустріч, наприклад, відбулася в березні 1961 р., коли в обком партії прийшли люди різних професій і віку, щоб відверто поговорити про те, що хвилює сьогодні учасників всенародного руху за комуністичну працю⁵⁴.

Всемірно сприяти дальшому розгортанню комуністичного змагання, щодня допомагати його учасникам, ширити ряди передовиків — у цьому вбачають нині свій важливий обов'язок Львівський обком КП України, міськкоми, райкоми та первинні парторганізації області. Підтримка й поширення Комуністичною партією Радянського Союзу, всіма її законами нового патріотичного руху — запоруча того, що паростки нового перетворяться у пишне цвітіння щасливого життя.

⁵⁰ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР, інв. № 590, арк. 10.

⁵¹ Там же.

⁵² Газ. «Вільна Україна» від 4 лютого 1961 р.

⁵³ Газ. «Вільна Україна» від 30 березня 1961 р.

⁵⁴ Газ. «Правда України» від 29 березня 1961 р.

М. Т. БОРТНІЧУК

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Вирішальною силою, що забезпечує виконання величких завдань комуністичного будівництва, є творча активність народних мас. Успіхи комуністичного будівництва нерозривно зв'язані з дальшим розвитком соціалістичної демократії, з широким залученням трудящих до управління державою.

Історичний досвід Радянського Союзу і всіх країн соціалістичного табору повністю підтвердив життєздатність і широкий демократичний характер соціалістичної держави, її величезну організаторську роль у будівництві нового суспільства. Пролетарська демократія в процесі будівництва соціалізму зміцнювалась, перетворювалась у всенародну соціалістичну демократію. Радянська держава—державна диктатура пролетаріату — в нових історичних умовах, в період розгорнутого будівництва комунізму, перетворилась у загальнонародну державу, що виражає інтереси і волю всього радянського народу. Це закономірний процес, бо всі успіхи в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму тісно і нерозривно зв'язані з дальшим зростанням ролі громадськості в усіх галузях господарського, державного і культурного життя суспільства. В. І. Ленін вказував, що «державна сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідоми»¹.

Період після ХХ з'їзду КПРС характерний небувалим розквітом творчої ініціативи і енергії народних мас. Піднесенню політичної активності трудящих, дальшому розширенню соціалістичного демократизму сприяли проведені Комуністичною партією такі важливі заходи, як розширення прав союзних республік і місцевих органів влади в усіх галузях життя, поглиблення демократичного централізму в усіх ланках державної діяльності, ліквідація надмірної централізації в плануванні промислового і сільськогосподарського виробництва, перебудова системи управління промисловістю і будівництвом, реорганізація МТС, перебудова системи народної освіти, посилення ролі громадських організацій у розв'язанні господарських і політичних завдань. Ці важливі питання комуністичного будівництва були винесені партією на всенародне обговорення і були схвалені трудящими. Це свідчить, що в період розгорнутого будівництва комунізму суспільство зацікавлене в тому, щоб усі його члени брали найактивнішу участь у вирішенні державних справ. Всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян країни в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, поліпшення роботи державного апарату і посилення народного контролю над його діяльні-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 220.

стю стало, як підкреслюється у новій Програмі партії, прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС, головним напрямом розвитку соціалістичної державності в період будівництва комунізму.

У процесі розвитку соціалістичної державності важлива роль належить Радам, як всеохоплюючій організації народу. Через Ради народні маси залучаються до управління державою, організують економічне і культурне життя країни. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін вказував, що «дальший розвиток радянської організації держави повинен полягати в тому, щоб кожний член Ради обов'язково виконував постійну роботу по управлінню державою, поряд з участю в зборах Ради;— а далі в тому, щоб усе населення поголовно залучалося поступово як до участі в радянській організації (при умові підпорядкування організаціям трудящих), так і до виконання служби державного управління»². З метою зміцнення зв'язку Рад з масами і більш широкого залучення трудящих до практичної діяльності Рад з ініціативи партії за останні роки було збільшено кількісний склад місцевих Рад і значно оновлено при виборах склад депутатів. Так, на виборах, що відбулися у лютому—березні 1959 р., в місцеві Ради було обрано 1 801 663 депутати³, тобто приблизно на 350 тис. більше, ніж на попередніх виборах, а на виборах у березні 1961 р. кількість депутатів у місцевих Радах ще збільшилась приблизно на 20 тис.⁴ В Українській РСР в 1959 р. було обрано понад 381 тис. депутатів, що майже на 45 тис. більше, ніж на попередніх виборах⁵, а в березні 1961 р. до місцевих Рад було обрано 392 014 депутатів⁶.

Благодійно вплинули на діяльність Рад проведені партією заходи по розширенню прав союзних республік і місцевих Рад у керівництві господарським і культурним будівництвом. Після перебудови управління промисловістю і будівництвом велика кількість промислових підприємств перейшла у відання місцевих Рад. Лише у віданні місцевих Рад Української РСР перебуває 2314 підприємств⁷. Ради дедалі активніше вникають у діяльність підприємств, колгоспів і радгоспів, дбають про виконання і перевиконання виробничих планів. Підприємства, підпорядковані місцевим Радам України, у 1960 р. перевиконали річний план і збільшили випуск валової продукції у порівнянні з 1959 р. на 8,5%⁸.

У своїй багатогранній діяльності Ради спираються на послідовний розвиток громадських начал, на творчу ініціативу і самодіяльність мас. Цьому значно сприяє активна діяльність постійних комісій Рад, що є однією з форм зв'язку місцевих Рад з населенням і впливає на всі сторони діяльності Рад, допомагає їм розв'язувати важливі завдання господарського і культурного будівництва. В Радянському Союзі діє понад 232 тис. постійних комісій, в яких працює понад 1300 тис. депутатів⁹. На Україні створено понад 60 тис. постійних комісій, в їх складі більше 330 тис. депутатів¹⁰. У своїй діяльності постійні комісії спираються на широкий актив робітників, колгоспників, пенсіонерів. Тільки в Українській РСР до роботи в постійних комісіях залучено близько

² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 126.

³ Газ. «Правда» від 3 березня 1961 р.

⁴ Газ. «Правда» від 5 березня 1961 р.

⁵ Газ. «Правда» від 4 березня 1961 р.

⁶ Газ. «Радянська Україна» від 10 березня 1961 р.

⁷ «Роботу Рад—на рівень завдань комуністичного будівництва», К., 1961, стор. 7.

⁸ Там же.

⁹ Газ. «Правда» від 3 березня 1961 р.

¹⁰ Газ. «Правда» від 22 серпня 1961 р.

600 тис. активістів¹¹, а по всій країні в постійних комісіях налічується понад 2 млн. активістів¹². Постійні комісії разом з своїм активом глибоко вникають у роботу підпорядкованих Радам підприємств і установ, дбають про поліпшення культурного і побутового обслуговування трудящих, беруть участь у перевірці виконання рішень органів державної влади, допомагають готувати питання на засідання виконкомів і сесій Рад.

Роль постійних комісій Рад буде і надалі зростати. На вирішення постійних комісій місцевих Рад буде поступово передаватись дедалі більше питань, що належать до компетенції управлінь і відділів виконавчих комітетів. З переходом до постійних комісій деяких функцій виконавчих комітетів відбувається скорочення й заміна платного управлінського апарату виконанням функцій управління на громадських засадах. У Дніпродзержинську у виконкомах районних Рад ліквідовані штатні відділи, і всі їх функції тепер з успіхом виконують постійні комісії¹³. За почином свердловчан в деяких містах створено позаштатні відділи, які замінили штатні. Такі відділи вже створено у Києві, Львові та інших містах¹⁴. Розширення форм діяльності Рад на громадських началах проявляється і в тому, що навколо них зосереджується тепер більше самодіяльних громадських організацій трудящих: квартальні, вуличні та домові комітети, жіночі ради, батьківські комітети при школах, дитячих садках, яслах, ради пенсіонерів, санітарні дружини, комісії громадського контролю в торгівлі, добровільні народні дружини, товариські суди тощо. Наприклад, у Запорізькій області в самодіяльних організаціях працює понад 320 тис. чоловік¹⁵, а по всій Україні через самодіяльні громадські організації і постійні комісії Ради залучають до активної участі у своїй роботі понад 3 млн. чоловік¹⁶.

Отже, поєднуючи в собі риси державної і громадської організацій, Ради, як вказується у новій Програмі КПРС, все більше виступають як громадські організації, в діяльності яких широку й безпосередню участь беруть народні маси. Період розгорнутого будівництва комунізму ставить перед Радами нові завдання, вимагає дальшого удосконалення їх роботи. Це знайшло своє відображення в рішеннях XXII з'їзду КПРС. Положення Програми партії про необхідність оновлення на кожних виборах не менше однієї третини складу депутатів Рад, систематичне оновлення складу керівних органів і розширення прав місцевих Рад спрямовані на дальше зростання ролі Рад як масових громадських організацій в усіх галузях життя країни і на дальший розвиток демократичних принципів державного управління.

Ще більше зросли роль і значення в житті радянського суспільства всіх громадських організацій, особливо профспілок, як найбільш масових організацій трудящих. За останні роки Комуністична партія здійснила ряд заходів, спрямованих на активізацію діяльності професійних спілок. Були розширені функції і права профспілок, значно зросла їх роль і активність у державному, господарському і культурному будівництві. Важливим етапом в їх діяльності стали рішення XX і XXI з'їздів партії і грудневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС про широке залучення трудящих мас до управління державою, виробництвом.

¹¹ «Роботу Рад — на рівень завдань комуністичного будівництва», стор. 13.

¹² Звіт Центрального Комітету КПРС XXII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, Доповідь Першого секретаря ЦК товариша М. С. Хрушова, газ. «Радянська Україна» від 18 жовтня 1961 р.

¹³ Газ. «Правда» від 5 листопада 1960 р.

¹⁴ Газ. «Вечірній Київ» від 22 серпня 1961 р.; газ. «Львовская правда» від 3 серпня 1961 р.

¹⁵ Газ. «Запорізька правда» від 19 квітня 1961 р.

¹⁶ Газ. «Правда» від 22 серпня 1961 р.

Однією з форм, за допомогою якої профспілки залучають трудящих до управління виробництвом, випробуванням методом комуністичного будівництва є соціалістичне змагання, яке набуло всенародного характеру. В ньому беруть участь тепер 85% усіх робітників і службовців¹⁷. Особливо бурхливо розвивається вища форма змагання — рух за комуністичну працю. Цей рух знайшов гарячий відгук і підтримку серед трудящих підприємств, будов, колгоспів і радгоспів і за короткий строк набув величезного розмаху. Якщо напередодні ХХІ з'їзду партії за звання бригад комуністичної праці в країні боролось 35 тис. колективів, у тому числі 10 тис. в Українській РСР¹⁸, то тепер тільки на Україні за звання комуністичних борються 132 192 колективи, в яких працює понад 3,5 млн. трудящих. Це почесне звання уже завоювали 36 850 колективів¹⁹. А по всій країні тепер у змаганні за комуністичну працю беруть участь майже один мільйон колективів, в яких працюють близько 20 млн. чоловік²⁰. Звання колективів комуністичної праці уже завоювали 800 підприємств і 187 тис. бригад, понад 3 млн. робітників, інженерів і техніків стали ударниками комуністичної праці²¹. Рух за комуністичну працю розвивається по висхідній лінії — від ударників і бригад до цехів і підприємств комуністичної праці. Широкий розмах руху за комуністичну працю є одним з великих здобутків, з яким наша країна прийшла до ХХІІ з'їзду КПРС. Перед цим патріотичним рухом — велике майбутнє, і профспілки, як підкреслюється в Програмі партії, повинні ще більше уваги приділяти організації змагання за комуністичну працю, щоб поступово залучити до нього всіх трудящих.

Важливою формою широкого залучення робітників і службовців до управління виробництвом є постійні виробничі наради на підприємствах і будовах, що створені відповідно до рішення грудневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС і «Положення про постійно діючі виробничі наради на промисловому підприємстві, будові в радгоспі, МТС і РТС», затвердженого Радою Міністрів СРСР і ВЦРПС 9 липня 1958 р. Виробничі наради обираються загальними зборами колективів підприємств з передовиків виробництва, інженерів, техніків, керівників підприємств. Нарadi вирішують важливі питання виробничого життя підприємства, беруть участь в обговоренні виробничих планів, розглядають питання організації виробництва, заробітної плати, нормування, впровадження нової техніки, автоматизації, механізації тощо. За короткий строк постійні виробничі наради вирости у велику силу на виробництві і користуються заслуженим авторитетом трудящих. На підприємствах країни діє понад 112 тис. загальнозаводських і цехових постійних виробничих нарад, в роботі яких щорічно беруть участь 35 млн. робітників і службовців²². Велику роботу проводять постійні виробничі наради на Україні. Якщо в 1960 р. в республіці працювало понад 18 тис. загальнозаводських і цехових постійних нарад²³, то в 1961 р. їх було 19 797 тис. і в них налічувалось 840 тис. робітників і службовців. Вони внесли понад півмільйона цінних пропозицій²⁴. Нова Програма партії ставить

¹⁷ Газ. «Труд» від 11 серпня 1961 р.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна» від 2 квітня 1960 р.

¹⁹ «Звіт Центрального комітету КП України ХХІІ з'їздові Комуністичної партії України, Доповідь Першого секретаря ЦК КП України товариша М. В. Підгорного», газ. «Радянська Україна» від 29 вересня 1961 р.

²⁰ Газ. «Правда» від 23 жовтня 1961 р.

²¹ Там же.

²² Там же.

²³ Газ. «Радянська Україна» від 7 квітня 1960 р.

²⁴ «Робітнича газета» від 15 серпня 1961 р.

перед профспілками завдання перетворити постійні виробничі наради в дедалі дійовіші органи, які сприятимуть поліпшенню роботи підприємств і контролю за виробництвом.

Поряд з постійними виробничими нарадами з ініціативи трудящих і при активній участі профспілкових організацій виникло багато інших форм участі громадськості у суспільному виробництві. На багатьох підприємствах створено громадські технічні ради, ради новаторів, контрольні пости, інститути передових методів праці, школи передового досвіду та ін. При підтримці Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів виникла така цінна форма творчої ініціативи трудящих, як громадські конструкторські бюро. В найбільших промислових центрах країни тепер успішно працюють понад 8 тис. громадських конструкторських бюро²⁵. Лише на заводах, фабриках, будовах, транспорті Української РСР активно діють 1420 громадських конструкторських бюро, що об'єднують 11 465 чоловік²⁶. Ці самодіяльні колективи, працюючи на громадських началах у вільний від роботи час, вносять гідний вклад у боротьбу та технічний прогрес, за дострокове виконання семирічного плану. Наприклад, громадське конструкторське бюро при кольорово-ливарному цеху Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева впровадило ряд цінних технічних заходів з економічним ефектом понад 30 тис. крб., зекономивши сотні кілограмів сталі і кольорових металів. Понад 60 громадських конструкторських бюро працює на Південній залізниці, вони опрацювали нову технологію Куп'янського відділку магістралі, склали прогресивний графік обороту локомотивів, що дало річний економічний ефект в 143 тис. крб.²⁷ Успішно працюють громадські конструкторські бюро на Харківському тракторному заводі, на металургійному заводі ім. Дзержинського, на Луганському паровозобудівному ім. Жовтневої революції, на Жданівському заводі важкого машинобудування та інших підприємствах.

Громадські засади дедалі ширше охоплюють життя профспілкових організацій. Силами громадськості ведеться вся робота в 95% первинних профспілкових організацій, у ній беруть участь 21,5 млн. активістів робітників і службовців²⁸. На громадських засадах працюють деякі обкоми профспілок, зокрема на Львівщині²⁹. Вони з успіхом справляються з своїми завданнями, авторитет їх серед робітників значно зріс. Громадські начала набирають дедалі більшої ваги і в роботі культурних установ. Так, тільки на Україні в профспілкових клубах працює 30 тис. громадських працівників, 2 тис. бібліотек і 200 кіностудій діють на громадських началах, 80% усіх лекцій у 546 університетах культури прочитані безплатно³⁰. Записані в новій Програмі партії положення про необхідність дальшого скорочення платного апарату знизу доверху, оновлення приблизно половини складу кожного громадського органу при виборах, встановлення такого порядку, за яким керівні працівники громадських організацій обиратимуться, як правило, не більш як на два строки, сприятимуть посиленню зв'язків профспілкових органів з трудящими, широкому залученню їх до участі у справах своїх організацій, у суспільному житті країни.

В період розгорнутого будівництва комунізму в житті нашого суспільства значно зростає роль комсомолу як самодіяльної громадської

²⁵ Газ. «Правда» від 31 травня 1961 р.

²⁶ «Робітнича газета» від 16 серпня 1961 р.

²⁷ Там же.

²⁸ Газ. «Труд» від 16 серпня 1961 р.

²⁹ «Робітнича газета» від 15 серпня 1961 р.

³⁰ Там же.

організації молоді. Ленінський комсомол є вірним помічником Комуністичної партії в боротьбі за побудову комунізму, допомагає партії, як підкреслюється у Програмі КПРС, «виховувати молодь в дусі комунізму, залучати її до практичного будівництва нового суспільства, готувати покоління всебічно розвинених людей, які житимуть, працюватимуть і керуватимуть суспільними справами при комунізмі»³¹. Комсомол завжди — на передових лініях, на відповідальних ділянках комуністичного будівництва. Особливо зросла роль комсомолу в житті нашої країни після XX з'їзду КПРС, коли всебічно почала розвиватись ініціатива й творча самодіяльність комсомольських організацій, посилювався їх зв'язок з широкими масами молоді, коли комсомол зробив крутий поворот до конкретних справ, до активної участі у державному, господарському і культурному будівництві. Величезні завдання встали перед комсомолом і всією радянською молоддю у боротьбі за виконання семирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Молодь з ентузіазмом взялась за їх виконання. Тільки за останні роки 1,1 млн. юнаків і дівчат виїхали на новобудови, 700 тис. — на цілинні землі, 2,5 млн. молодих людей пішли працювати на тваринницькі ферми. Після XXI з'їзду КПРС понад 100 найважливіших новобудов були оголошені ударними-комсомольськими. У 1960—1961 рр. комсомол взяв шефство над 145 важливими підприємствами і об'єктами. Радянська молодь дала слово побудувати 3,6 тис. км і електрифікувати 4 тис. км залізниць, прокласти 2,5 км нафто- і газопроводів³². Високі зобов'язання комсомол успішно виконує. В 1960 р. було введено в дію чотири доменні печі, 8 мартенівських і електросталеплавильних печей, 6 прокатних станів, Південний гірничозбагачувальний комбінат № 2, Рязанський, Барнаульський і Енгельський заводи штучного волокна, завод синтетичного каучука в Башкирії та ін.³³ У виконання семирічки гідний вклад вносить комсомол України. Комсомольці і молодь здійснюють шефство над будівництвом 58 важливих об'єктів металургійної, гірничої, хімічної, цементної, енергетичної, м'ясомолочної, цукрової промисловості³⁴. Молоді будівельники у 1960 р. здали в експлуатацію достроково кілька об'єктів.

Велика роль комсомолу у сільськогосподарському виробництві, де працює близько 4 млн. членів ВЛКСМ. Тільки у 1960 р. молодь виростила 17 млн. свиней, 8,7 млн. телят, 498 млн. штук птиці, 33 млн. кролів. 150 тис. молодіжних агрегатів і ланок вирощували кукурудзу на площі близько 14 млн. га³⁵. У тваринництві Української РСР працює близько 450 тис. юнаків і дівчат, тобто половина всіх тваринників республіки. Їх силами у 1960 р. відгодовано 4600 тис. свиней, вирощено 2200 тис. телят, 46 млн. штук птиці і 23 млн. кролів. Усій країні відомі імена молодих тваринників: Віри Шиманович з Київської області та Леонтія Лукашевського з Кіровоградської області, які, працюючи за методом Я. С. Чижя, стали свинарями-тисячниками, доярки з Ново-Олександрівського радгоспу, Березанського району, Київської області, Катерини Куцої, яка, обслуговуючи 60 корів, надоїла у 1960 р. 210 т молока³⁶.

Велика роль комсомолу у справі комуністичного виховання молоді: Виховна робота займає центральне місце в діяльності комсомоль-

³¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961 р., стор. 94.

³² Газ. «Правда» від 25 червня 1961 р.

³³ Там же.

³⁴ Газ. «Комсомольское знамя» від 15 серпня 1961 р.

³⁵ Газ. «Комсомольская правда» від 12 лютого 1961 р.

³⁶ Газ. «Комсомольское знамя» від 16 лютого 1961 р.

ських організацій і спрямована на формування нової, всебічно розвинутої людини комуністичного суспільства. Значну виховну роботу серед молоді проводять створені на громадських засадах клуби молоді, самодіяльні комсомольські театри, хорові колективи, вечірні університети культури молоді, спортивні організації. Представники молоді входять до складу всіх державних і громадських організацій. Разом з профспілками комсомол бере активну участь у виконанні деяких функцій, що їх раніше здійснювала держава, особливо по керівництву фізкультурною роботою і охороні громадського порядку. Цьому сприяли заходи комуністичної партії. 9 січня 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про керівництво фізичною культурою і спортом в країні», в якій вказується, що на сучасному етапі комуністичного будівництва, коли дедалі зростає роль масових організацій трудящих, особливо профспілок і комсомолу, у вирішенні державних питань, відпадає необхідність у керівництві фізкультурною і спортом з боку державних органів і назріли умови, щоб фізкультурний рух в країні повністю базувався на широких демократичних засадах і щоб керівництво ним здійснювалось виборною громадською організацією, яка повинна дбати за дальший розвиток фізкультури і спорту, як одного з найважливіших засобів у формуванні життєрадісного, працьовитого, фізично і морально здорового молодого покоління.

На основі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 січня 1959 р. та рішень XXI з'їзду КПРС у 1959 р. відбулася реорганізація фізкультурних органів. Всесоюзна установча конференція Союзу спортивних товариств і організацій СРСР (17—19 квітня 1959 р.) утворила новий громадський орган керівництва фізкультурним рухом в країні — Союз спортивних товариств і організацій СРСР. Зміст і значення реорганізації фізкультурних органів полягає не тільки в зміні організаційної структури. Основне в тому, що докорінно змінюються стиль і методи роботи керівних органів. Тепер вони будуються на основі широкої демократії, творчої самодіяльності трудящих мас. Це дає змогу шляхом залучення до фізкультурної роботи широкого активу профспілок і комсомолу, виконати ті зобов'язання, які взяли на себе колективи фізкультури, спортивні товариства, районні, міські, обласні, республіканські організації Союзу, а саме — збільшити за семирічку кількість фізкультурників у країні в 2—3 рази. Період, що минув після перебудови управління фізкультурною в країні, підтвердив правильність рішення партії і уряду. Про наслідки перебудови керівництва спортивним рухом на громадських началах свідчить стан фізкультурного руху на Україні. До роботи в рядах спортивних товариств областей, міст і районів залучено десятки тисяч комсомольців, молоді, профспілкових активістів. Комсомольці виступили ініціаторами створення спортивних баз силами громадськості. Тільки за останні роки молодь збудувала 186 стадіонів, 444 спортивних зали, 1712 футбольних полів, 1417 стрілецьких тирів, близько 10 тис. ігрових майданчиків. Близько 8 млн. юнаків і дівчат України займаються спортом, а на кінець семирічки це число збільшиться до 15 млн.³⁷

У відання громадських організацій перейшли також деякі функції по забезпеченню громадського порядку, додержанню правил соціалістичного співжиття і здійсненню правосуддя. В Радянському Союзі величезна більшість радянських людей чесно ставиться до свого громадського обов'язку, неухильно додержує радянських законів і норм соціалістичного співжиття. Проте ще трапляються факти порушень громад-

³⁷ Газ. «Комсомольское знамя» від 11 серпня 1961 р.

ського порядку, норм громадської поведінки. Прояви приватновласницької психології, паразитизм, дармоїдство, пияцтво, хуліганство та інші пережитки минулого в свідомості людей викликають справедливе обурення трудящих і стали особливо нетерпимі тепер, коли наша країна успішно будує комунізм. В боротьбу проти цих ганебних явищ включилась громадськість. Ще до ХХІ з'їзду КПРС трудящі почали створювати добровільні самодіяльні організації по забезпеченню громадського порядку. Особливо посилилась ця робота після постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні» (10 березня 1959 р.). Цю постанову з задоволенням зустріли трудящі. Повсюди почалось створення добровільних народних дружин по охороні громадського порядку. Партійні організації очолили цю важливу справу. В 1961 р. на підприємствах, у радгоспах і РТС Української РСР діяло понад 27 тис. добровільних народних дружин, в яких об'єднано понад 1 млн. чоловік³⁸. Добровільні дружини об'єднують передових робітників, профспілковий і комсомольський актив. Основна маса дружинників—комуністи і комсомольці. Наприклад, в Одеській області з 46 тис. дружинників понад 13 тис. комуністи і більше 17 тис.— комсомольці³⁹, в Харкові з 28 тис. дружинників 22 тис.— комуністи і комсомольці⁴⁰. Народні дружини роблять дуже велику справу. Вони впливають на порушників громадського порядку, насамперед, шляхом переконання і попередження. Там, де в охорону громадського порядку включилась широка громадськість, випадки хуліганства та інших проступків різко зменшились. Добре проявили себе народні дружини Запорізького трансформаторного заводу, управління Львівської залізниці, Вінницької взуттєвої фабрики, Львівського електролампового заводу та багатьох інших підприємств республіки. В 1961 р. 34 дружинники—кращі з кращих—нагороджені Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР⁴¹.

Велике виховне значення має і така форма громадського впливу, як товариські суди і взяття на поруки громадськими організаціями і колективами підприємств людей, які зробили невеликий злочин, з тим, щоб дати їм можливість виправитись у колективі. Товариські суди, породжені самодіяльністю мас, стали авторитетними організаціями, що вносять значний вклад у виховання громадян в дусі комуністичного ставлення до праці, соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття. Головним у роботі товариських судів, вказується в Положенні про товариські суди Української РСР, затвердженому 15 серпня 1961 р. Президією Верховної Ради УРСР, є запобігання правопорушенням і вчинкам, що завдають шкоди суспільству, виховання людей шляхом переконання і громадського впливу, створення обстановки нетерпимості до будь-яких антигромадських вчинків⁴². У 1961 р. тільки в Українській РСР активно працює понад 30 тис. товариських судів⁴³. Їх робота дає позитивні наслідки. Так, товариський суд Сімферопольського заводу «Сільгоспдеталь», який очолює старий кадровий робітник С. П. Павліковський, за два роки розглянув 18 справ. Засідання суду проходить з активною участю робітників. Більшість робітників і служ-

³⁸ Звіт Центрального Комітету КП України ХХІІ з'їздові Комуністичної партії України, Доповідь Першого секретаря ЦК КП України товариша М. В. Підгорного, газ. «Радянська Україна» від 29 вересня 1961 р.

³⁹ Газ. «Знамя коммунизма» від 25 грудня 1960 р.

⁴⁰ «Роль громадськості в зміцненні радянського правопорядку», К., 1961, стор. 14.

⁴¹ «Робітнича газета» від 15 серпня 1961 р.

⁴² «Газ. «Радянська Україна» від 29 вересня 1961 р.

⁴³ «Робітнича газета» від 15 серпня 1961 р.

бовців, які за певні провини відповідали перед товариським судом, виправили свою поведінку і стали зразковими виробничниками⁴⁴.

Затверджена ХХІІ з'їздом КПРС Програма партії передбачає розширення діяльності громадських організацій, особливо народних дружин і товариських судів, по охороні громадського порядку. Буде зростати також значення громадських організацій в управлінні закладами культури, охорони здоров'я. В найближчі роки у їх відання буде передано керівництво клубами, будинками культури, бібліотеками та іншими культурно-освітніми закладами, що перебувають тепер у віданні держави.

Сила громадських організацій у тому, що вони в своїй діяльності міцно спираються на широкі народні маси, що ними керує Комуністична партія, яка в період будівництва комунізму стала партією всього народу і розширила свій вплив на всі сторони суспільного життя. Комуністична партія, як керівна сила державних і громадських організацій, своєю організуючою і спрямовуючою діяльністю забезпечує єдність дій усіх організацій трудящих. Період розгорнутого будівництва комунізму, відзначається в новій Програмі КПРС, характеризується дальшим зростанням ролі і значення Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства. Зростання ролі партії тісно пов'язано з підвищенням ролі громадських організацій, активізації їх діяльності. Серед інших факторів, які зумовлюють підвищення ролі партії в житті радянського суспільства в період будівництва комунізму, одним з важливих є піднесення творчої активності народних мас, широке залучення їх до управління державними справами і виробництвом, дальший розвиток соціалістичної демократії і зростання ролі громадських організацій у суспільному житті.

Отже, риси комуністичного майбутнього видно не тільки в бурхливому зростанні продуктивних сил, а й у всебічному розвитку соціалістичної демократії, в широкому залученні господарів країни — трудящих мас — до активної участі в справах держави, до управління суспільним виробництвом. Передача деяких функцій держави громадським організаціям свідчить, що уже тепер відбувається поступове переростання соціалістичної державності в громадське комуністичне самоврядування, в якому у майбутньому об'єднаються Ради, професійні, кооперативні та інші масові організації трудящих. Проте зростання ролі громадськості в суспільному житті, перехід до громадських організацій окремих функцій від держави не послаблює ролі соціалістичної держави в будівництві комунізму, а, навпаки, зміцнює й розширює політичну основу нашого суспільства, забезпечує дальший розвиток соціалістичної демократії, дає можливість Радянській державі ще більше уваги приділяти розвитку економіки країни, яка є матеріальною основою соціалізму і головною передумовою побудови комуністичного суспільства.

В Програмі партії записано одне з найважливіших теоретичних і політичних положень про те, що диктатура пролетаріату, встановлена в нашій країні внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, забезпечивши повну і остаточну перемогу соціалізму і перехід суспільства до розгорнутого будівництва комунізму, з точки зору завдань внутрішнього розвитку радянського суспільства перестала бути необхідною в СРСР. Практика соціалістичного будівництва в нашій країні і в інших соціалістичних країнах довела, що диктатура пролетаріату є головним знаряддям соціалістичної революції, без неї робітничий клас не зможе забезпечити побудову соціалізму. В нових істо-

⁴⁴ «Робітнича газета» від 20 серпня 1961 р.

ричних умовах, в період будівництва комунізму партія виходить з того, що диктатура робітничого класу перестане бути необхідною раніше, ніж держава відмирає. А загальнонародна держава покликана розв'язувати конкретні завдання комуністичного будівництва і тому збережеться до повної перемоги комунізму. Для повного відмирання держави, вказується у Програмі КПРС, необхідне створення як внутрішніх умов — побудова розвинутого комуністичного суспільства, так і зовнішніх умов — перемога і зміцнення соціалізму на міжнародній арені.

В світлі цього чіткого висновку Програми КПРС особливо яскраво видно антимарксистський характер тверджень сучасних ревізіоністів про негайне відмирання держави. Така позиція тільки на користь ворогам соціалізму, які зацікавлені в послабленні сил соціалістичної системи. Держава, як загальнонародна організація, необхідна народу, вона є могутнім зняряддям в його боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. С. КУДЛАЙ

ТРУДОВІ ПОДВИГИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВІ І РОЗВИТКУ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

(1945—1953 рр.)

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни Радянська країна відновила перерваний війною рух по шляху мирного господарського розвитку і поступового переходу від соціалізму до комунізму. Героїчна боротьба робітничого класу за відбудову й розвиток народного господарства у післявоєнний період становить одну з найяскравіших сторінок в історії нашої Батьківщини.

Висвітлення питання про трудові подвиги робітничого класу в боротьбі за відбудову й розвиток промисловості і, особливо, важкої промисловості, яка є основою розвитку всього народного господарства, має велике політичне, наукове й виховне значення. М. С. Хрущов у доповіді на XVI з'їзді КП(б)У підкреслював, що відродження важкої промисловості відбувалось на основі величезної активності народних мас, «на основі рстучої політичної і виробничої активності робітничого класу, що виявляється в масовому розгортанні соціалістичного змагання»¹. Цій актуальній темі присвячено окремі дослідження, брошури і статті. В опублікованих працях дано характеристику боротьби робітничого класу України за відбудову Донбасу і великих промислових районів, а також таких велетнів індустрії, як Дніпровська ГЕС ім. В. І. Леніна, Ново-Краматорський машинобудівний завод, Харківський тракторний завод ім. Орджонікідзе та ін. Проте історія робітничого класу України потребує дальшої, глибокої розробки. Радянські вчені мають створити повноцінні дослідження, які всебічно висвітлювали б трудовий героїзм робітничого класу, зміни в його кількісному і якісному складі, підвищення його матеріального добробуту і культурного рівня.

Завдання відбудови і дальшого розвитку народного господарства в післявоєнний період вимагали велетенського напруження всіх сил народу, грандіозної організаторської роботи Комуністичної партії. Треба було подолати серйозні труднощі, що виникли в процесі війни. Ці труднощі полягали, перш за все, в тому, що німецько-фашистська агресія завдала величезної шкоди народному господарству Радянської країни. Окупанти пограбували і знищили лише матеріальних цінностей на 679 млрд. крб. (у довоєнних цінах), а в цілому ж матеріальні збитки від війни по Радянській країні становили 2600 млрд. крб. «Коли б ці колосальні кошти були повернуті на мирне будівництво,— говорив М. С. Хрущов,— на спорудження заводів і фабрик, залізниць, елект-

¹ «XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 25—28 січня 1949 р., Матеріали з'їзду», К., 1949, стор. 14.

ричних станцій, житлових будинків, на збільшення виробництва товарів народного споживання,— у нас давно вже був би достаток матеріальних благ»².

Українська РСР, територія якої була тимчасово окупована гітлерівською армією, належала до найбільш спустошених районів країни. На Україні окупанти зруйнували 714 міст, понад 28 тис. сіл, залишили без притулку близько 10 млн. чоловік. Окупанти зруйнували 16 150 промислових підприємств, тобто 81% їх довоєнної кількості, на яких до війни працювало 2,3 млн. робітників³. Особливо великої шкоди заподіяли німецькі окупанти важкій промисловості. Майже повністю були знищені шахти, машинобудівні, металургійні та інші заводи. В Донбасі окупанти зруйнували 314 основних шахт, заново побудованих і реконструйованих за роки довоєнних п'ятирічок, завалили 2800 км підземних виробок. Заводи-велетні Донбасу — Ново-Краматорський машинобудівний, Старо-Краматорський машинобудівний ім. Орджонікідзе, металургійні — «Азовсталь», ім. Ілліча, Макіївський ім. С. М. Кірова та інші — були повністю зруйновані⁴. Фашистські варвари перетворили в руїни Харківські заводи — тракторний, машинобудівний «Серп і молот», турбінний, електромеханічний та інші. У Києві з 1176 промислових підприємств було зруйновано понад 800. У 1943 р. обсяг промислового виробництва на визволеній території України становив лише 1,2% його обсягу 1940 р. Майже повністю було знищено залізничний, річковий та морський транспорт. На залізницях України німецькі окупанти зруйнували понад 9203 км головних колій, що становило 47% загальної довжини залізниць Радянської України⁵. Були виведені з ладу електростанції — Дніпровська, Штерівська, Зуївська, Харківська, Київська, Дніпродзержинська та ін. Тільки прямі втрати від знищення і пограбування фашистськими окупантами матеріальних цінностей на Україні, не рахуючи втрат від припинення виробництва в промисловості та сільському господарстві, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах)⁶.

Руйнуючи народне господарство України, німецькі загарбники здійснювали свої варварські плани, спрямовані на знищення матеріальних і культурних цінностей, створених українським народом. Вони руйнували приміщення та навчальне приладдя науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, технікумів, шкіл, лабораторій, бібліотек, музеїв, а цінне устаткування, книжки й експонати вивозили до Німеччини.

Німецько-фашистські загарбники знищили близько 38 тис. шкіл, вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів і понад 19 тис. різних бібліотек; зруйнували і спалили будинки Харківського державного університету, пограбували цінні устаткування, спалили приміщення студентського гуртожитку «Гігант», що вмещувало понад 5 тис.

² М. С. Хрущов, Сорок років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Доповідь на ювілейній сесії Верховної Ради СРСР 6 листопада 1957 р., К., 1957, стор. 21.

³ «Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957)», К., 1957, стор. 60.

⁴ А. Ф. Засядько, Угольная промышленность западных районов СССР в послевоенной пятилетке, М., 1948, стор. 15.

⁵ М. С. Хрущов, Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України, Доповідь на VI сесії Верховної Ради Української РСР 1 березня 1944 року в м. Києві, К., 1944, стор. 27.

⁶ «Повідомлення Надзвичайної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників», К., 1945, стор. 2.

студентів. По-варварському було зруйновано приміщення Київського університету — одного з найстаріших університетів на Україні. Гітлерівці зруйнували та пограбували медичні інститути в Харкові, Києві, Дніпропетровську. У Київському політехнічному інституті було знищено головний та хімічний корпуси, електростанцію, теплотехнічну лабораторію і студентські гуртожитки⁷.

Війна забрала мільйони людей — кваліфікованих робітників різних спеціальностей. Загальна кількість робітників і службовців у народному господарстві Української РСР на кінець війни (в порівнянні з 1940 р.) зменшилась на 1864 тис. чоловік.

Пам'ятаючи вказівки Володимира Ілліча Леніна про те, що без «врятування важкої промисловості, без її відбудови ми не зможемо побудувати ніякої промисловості, а без неї ми взагалі загинемо, як самостійна країна»⁸, Комуністична партія спрямувала всі зусилля на відбудову в першу чергу важкої промисловості. Одним з основних об'єктів, що вимагали негайного відродження, став Донбас. В його відбудові брали участь багато підприємств Москви, Ленінграда, Уралу та інших промислових районів країни. Робітники Донбасу показували зразки високої продуктивності праці. Кількість передових гірників дедалі зростала. Імена багатьох з них стали відомі всій країні. Особливо відзначались високими показниками праці Л. Голоколосов, М. Изотов, Б. Калюжний, О. Кеда, І. Панащатенко, В. Смагін, І. Юмашев та ін. Завдяки самовідданій праці шахтарів за 1943—1945 рр. у Донбасі було відбудовано 123 основні і 506 середніх та малих шахт, які дали країні більше 40 млн. т вугілля. В Донбасі на кінець 1945 р. видобувалось 38,5% середньодобового довоєнного рівня.

Завдяки трудовому піднесенню серед металургів на кінець 1945 р. було введено в дію потужностей в порівнянні з 1940 р. по доменному виробництву — 23%, по мартенівському — 23%, по прокатному — 29,5%, по залізородних шахтах — 34% і по марганцевих — 56%. Згадуючи трудові подвиги металургів у роки війни, найстаріший металург Макіївки, обер-майстер І. Г. Коробов писав, що «ніколи металурги ще не виконували свої роботи у такій складній і важкій виробничій обстановці, і разом з тим я ніколи не спостерігав такої високої творчої ініціативи наших робітників та інженерів, такої організованості і злагоженості в роботі»⁹.

В машинобудівній промисловості України на кінець 1945 р. всі основні підприємства відновили випуск продукції. Потужність машинобудівних заводів досягла 44% довоєнного рівня¹⁰. На кінець війни вже працювали такі великі електростанції, як Зуївська, Штерівська, Північно-Донецька, Харківська, Київська, Миколаївська, Одеська, Дніпродзержинська та інші, всього було введено в дію 137 електростанцій потужністю у 43 тис. кВт¹¹. У 1945 р. почалася в широких масштабах відбудова найпотужнішої в Європі Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.

Значних успіхів на кінець 1945 р. досягла легка і місцева промисловість. З 1943 по 1945 рр. на Україні було відбудовано понад 4 тис. підприємств республіканської і місцевої промисловості. На початок четвертої п'ятирічки довоєнний рівень потужності усієї промисловості Української РСР було відновлено майже на 30%.

⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 8080, оп. 1, спр. 510, арк. 2—3.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 376.

⁹ Газ. «Радянська Україна» від 22 липня 1944 р.

¹⁰ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 465.

¹¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 3, од. зб. 1965, арк. 43—44.

Яскравим показником виробничої активності робітників України, їх великого патріотизму був той факт, що в 1945 р. з 1 228 500 робітників, які були зайняті в республіканській промисловості України, 960 тис. були охоплені соціалістичним змаганням. З них понад 586 тис. були новаторами і передовиками виробництва¹².

В досягненні значних успіхів у відбудові народного господарства Української РСР велика заслуга народів СРСР, зокрема великого російського народу. У прийнятому сьомою сесією Верховної Ради Української РСР (червень 1945 р.) привітанні російському народові говорилося: «Глибока дяка тобі, славний російський народе, і всім вам, радянські народи-брати, від народу Радянської України, за вашу самовідданість, щире допомогу, яка дає Україні силу, щоб у найшвидшому часі загоїти тяжкі рани, що їх заподіяли їй німецькі кати»¹³.

У березні 1946 р. перша сесія Верховної Ради СРСР другого скликання прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.». В ньому була накреслена широка програма відбудови й дальшого розвитку економіки і культури нашої країни. У серпні 1946 р. восьма сесія Верховної Ради Української РСР першого скликання відповідно до загальносоюзного плану затвердила «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр.». П'ятирічний план, ставлячи завдання найшвидшої відбудови народного господарства, особливо підкреслював необхідність «забезпечити першочергову відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту, без яких неможливі швидка й успішна відбудова та розвиток усього народного господарства»¹⁴.

За п'ятирічку на Україні треба було закінчити відбудову 164 старих і збудувати 60 нових шахт загальною потужністю 181 тис. т вугілля за добу. У 1950 р. видобуток вугілля мав становити понад 86 млн. т. Лише по Донецькій області видобуток вугілля повинен був досягти 45 млн. т, що становило 57,1% видобутку вугілля України і 18,2% союзного видобутку¹⁵. Металургійні заводи в 1950 р. мали дати 9,7 млн. т чавуну, 8,8 млн. т сталі, видобуток нафти повинен був зрости до 325 тис. т. Ставилось також завдання створити нові галузі машинобудування — по виробництву екскаваторів, тепловозів та ін. Передбачалося закінчити відбудову всіх великих електростанцій, у тому числі Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. У 1950 р. потужність електростанцій України мала перевищити довоєнний рівень на 39%. На кінець п'ятирічки обсяг продукції по всій республіканській і місцевій промисловості встановлювався у 9,2 млрд. крб. (у цінах 1926—1927 рр.), що мало перевищити довоєнний рівень на 8,6%¹⁶. П'ятирічний план передбачав даліше піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

Партійна організація України провела велику агітаційно-пропагандистську роботу по роз'ясненню закону про п'ятирічний план. Лише у Луганській області на шахтах працювало 4293 агітатори¹⁷. В областях і районах відбулися збори партійно-господарського і комсомольського

¹² Архів Уповноваженого ВЦРПС по Україні, ф. 1, оп. 1, спр. 29, арк. 47.

¹³ «Сьома сесія Верховної Ради УРСР, Стенографічний звіт», К., 1946, стор. 161.

¹⁴ «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР», К., 1946, стор. 6.

¹⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 633, арк. 6.

¹⁶ «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР», стор. 8—11.

¹⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—18, од. зб. 1517, арк. 192.

активів, а на підприємствах і будовах — загальні збори робітників та інженерів.

Керований Комуністичною партією, робітничий клас України у період відбудови і розвитку народного господарства показав масові приклади трудового героїзму, творчої ініціативи. Яскравим виразником патріотичного руху серед робітників України було широке розгортання соціалістичного змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану, за високі кількісні і якісні показники роботи. В авангарді соціалістичного змагання йшли шахтарі й металурги. У травні 1946 р. гірники Донецького басейну звернулись до всіх шахтарів Радянського Союзу з закликом розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання та перевиконання п'ятирічки¹⁸. Цей заклик знайшов палку підтримку серед усіх робітників вугільної промисловості СРСР.

У боротьбі за дострокове здійснення п'ятирічки значних успіхів добилися комсомольці шахти № 10-біс тресту «Куйбишеввугілля». Перебудувавши систему організації праці, вибійник М. Лукічов і майстер-кріпильник О. Денисенко створили комплексну бригаду і застосували швидкісні методи проходження штреків. За 28 робочих днів бригада пройшла 152 м відкаточного штреку, тоді як за графіком цю роботу мали виконати за три місяці¹⁹. За досягнуті виробничі успіхи Радянський уряд удостоїв шахтарів-новаторів М. Лукічова і О. Денисенка високої нагороди — ордена Леніна. У 1948 р. М. Лукічову було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Метод М. Лукічова і О. Денисенка знайшов широке розповсюдження на всіх шахтах вугільної промисловості.

Надаючи великого значення розвитку вугільної промисловості Донбасу, 7 грудня 1946 р. ЦК КП(б)У спеціально обговорив це питання на засіданні Політбюро. В рішенні було вказано, що найважливішим завданням партійних організацій Донецького басейну надалі повинно бути «виконання господарського плану і дальший розвиток вугільної промисловості Донбасу, зміцнення організаційно-технічного керівництва шахтами, корінне поліпшення використання шахтних механізмів»²⁰.

Керуючись рішеннями ЦК КП(б)У, партійні організації Донбасу розгорнули велику масово-виховну роботу серед гірників за підвищення продуктивності праці, за впровадження нових форм соціалістичного змагання.

За почином майстра московського заводу «Калибр» М. Російського на шахтах Донбасу багато колективів розгорнули боротьбу за високопродуктивну працю цілих бригад. Підтримуючи ініціативу московських новаторів виробництва О. Чутких, Л. Корабельникової та інших, шахтарі широко розгорнули змагання за одержання надпланових нагороджень, підвищення якості продукції і економію державних коштів. Уже незабаром шахтарі Л. Голоколосов, Є. Пастухов, П. Синяговський, О. Тюренков та багато інших, застосовуючи передові методи праці, добились значних результатів.

Широкого розмаху набрало серед шахтарів змагання за краще використання техніки і високопродуктивну роботу механізмів, ініціаторами якого виступили машиністи комбайнів комуніст В. Воропаєв з шахти № 27 тресту «Снежнянтрацит» та В. Кучер з шахти № 3 «Чистяковантрацит». Рационально використовуючи час і механізми, В. Воропаєв довів продуктивність комбайна «Донбас» до 12 тис. т вугілля

¹⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 105, арк. 177.

¹⁹ Газ. «Правда» від 29 березня 1946 р.; «Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР», К., 1949, стор. 105—109.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПКР, ф. 17, оп. 4, од. зб. 2010, арк. 15—21.

в місяць і щоденно виконував виробничі завдання на 150—200%. Високого виробітку на комбайні добився машиніст В. Кучер. Виробничі завдання він перевиконував у кілька разів. Серед машиністів комбайнів і врубових машин широко розгорнулось змагання за продовження строку роботи гірничих машин без капітального ремонту. Ініціаторами його виступили шахтарі В. Кучер, І. Скрипник, І. Федорченко, О. Порожня, М. Недвіга, К. Редькін та ін.²¹

Активність робітників у виробничому процесі дедалі зростала. В 1948 р. лише по області 2911 гірників виконали чотирирічні виробничі завдання, 6991 гірник виконав півтора — дворічні завдання. З 254 шахт Донбасу, що мали бути відбудовані за п'ятирічним планом, 179 уже стали до ладу в 1948 р. Вугільна промисловість Донбасу у 1949 р. досягла довоєнного рівня видобутку і дала країні тисячі тонн вугілля понад план²².

Виробниче піднесення за дострокове виконання п'ятирічки охопило також металургів. Продовжуючи славні традиції знатного сталевара М. Мазая, сталевар Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча М. Кучерін в ніч з 7 на 8 лютого 1946 р. зварив сталь за 7 год. 55 хвилин замість 10,7 годин за планом і зняв з квадратного метра площі поду печі 10,71 т металу, тоді як норма становила 6,3 т. Крім цього, він заощадив три тонни мазуту. В 1947—1948 рр. ці показники він перевищив. За високі виробничі показники М. Кучерін був нагороджений орденом Леніна²³.

Патріотичний почин М. Кучеріна підхопили сталевари металургійних заводів України. Бригада зачинателя швидкісного сталеваріння П. Кочеткова (Дніпродзержинський металургійний завод ім. Дзержинського) завдяки запровадженню передової технології і швидкісних методів праці добилась середнього зйому з квадратного метра поду печі 7,79 т сталі за 7 годин плавки, тоді як раніше існуюча норма передбачала одержання 4,6 т сталі за 8 годин²⁴.

Металургійна промисловість набирала темпи. У 1948 р. на Україні працювало 26 доменних печей, 102 сталеплавильних агрегати і 57 прокатних станів²⁵. У порівнянні з довоєнним рівнем виробництво чавуну становило 58%, сталі — 52% і прокату — 60%.

На заводах машинобудування також широко впроваджувались нові форми соціалістичного змагання, зростали кадри новаторів. На київському заводі «Червоний екскаватор» ініціатор швидкісного різання металу токар В. Семинський виконав за три роки понад п'ятнадцять річних норм. Токар-інструментальник київського заводу «Арсенал» депутат Верховної Ради УРСР Г. Царик удосконалив різець і змінив спосіб його установки, збільшив швидкість процесу нарізки різьби в п'ять-шість разів. Приклади трудового героїзму мали масовий характер і на машинобудівних заводах Харкова. На тракторному заводі токар штампувального відділення П. Скульський за рік виконував по сім-дев'ять річних норм. Йому було присвоєно звання кращого токаря. На турбогенераторному заводі токар корпусного цеху К. Кисляков на трьох унікальних токарних станках свій п'ятирічний план виконав за 19 місяців. У 1947 р. по всіх машинобудівних заводах Харкова кількість новаторів зросла майже до 16 тис., що становило 123% їх кількості у

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 874, арк. 26—28.

²² Там же, арк. 23—28; газ. «Правда» від 27 січня 1949 р.

²³ «Стахановцы новой пятилетки в промышленности УССР», стор. 29—32.

²⁴ «Передовой сталевар П. Кочетков», К., 1950, стор. 51.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 874, арк. 31—32.

1940 р.²⁶. Завдяки героїчній праці робітничого класу в 1948 р. план валової продукції машинобудування було виконано на 107%. На кінець 1948 р. на Україні вже працювало більше машинобудівних заводів, ніж до війни²⁷. Успішно здійснювалась відбудова енергетичної промисловості. В 12 областях України потужність енергетичних підприємств була відновлена повністю, а в 6 областях — становила понад 60% довоєнного рівня. За скорочення часу формування составів, за підвищення рентабельності виробництва, за меншу затрату часу на подачу палива на паровози та ін. наполегливо боролися залізничники України. У 1948 р. соціалістичним змаганням на залізничному транспорті було охоплено 93% всіх робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Понад 45 тис. новаторів виконали по три—п'ять і більше річних норм²⁸. Про зростання трудової активності серед робітників усіх промислових підприємств України свідчила участь великої кількості робітників у соціалістичному змаганні. Якщо у першому кварталі 1946 р. у соціалістичному змаганні брало участь 77% усіх робітників промислових підприємств України, то в третьому кварталі 1948 р. — 90,2%²⁹.

Видатною подією в житті трудящих Радянської України став XVI з'їзд Комуністичної партії України (25—28 січня 1949 р.). У звітній доповіді М. С. Хрушова та в резолюціях з'їзду були відзначені досягнення і накреслені завдання дальшої відбудови та розвитку промисловості і всього народного господарства України.

Керуючись рішеннями з'їзду і перетворюючи їх у життя, партійні організації підприємств посилили виробничу діяльність і масово-виховну роботу серед робітників, боролися за широку механізацію виробництва. Так, впровадження у вугільній промисловості комбайнів «Донбас», «ККП-1» та інших нових удосконалених врубових і породонавантажувальних машин дало можливість механізувати найбільш трудомісткі процеси, значно підвищити продуктивність праці. Впровадження нових механізмів і освоєння техніки дало також можливість перейти до переведення лав на циклічну організацію праці. Ініціатором циклічної організації праці в Донбасі був І. Бридько³⁰⁻³¹. Завдяки застосуванню циклічного методу продуктивність праці на шахтах зросла на 50%. На кінець 1949 р. видобуток вугілля в Донбасі досяг довоєнного рівня³².

У ході соціалістичного змагання міцніла й зростала творча дружба трудящих Російської Федерації і України. Робітники братніх республік обмінювались досвідом. Новатори виробництва братньої Російської Федерації допомагали робітникам України застосовувати нові методи праці. В 1950 р. на підприємствах Києва і Львова ділились своїм досвідом ініціатори соціалістичного змагання за комплексну економію сировини москвичі — бригадир затяжників взуттєвої фабрики «Парижская Коммуна» Л. Корабельникова і майстер фабрики шкіряних виробів Ф. Кузнецов³³.

²⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 1121, арк. 189.

²⁷ «XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 25—28 січня 1949 р., Матеріали з'їзду», К., 1949, стор. 18.

²⁸ Архів Уповноваженого ВЦРПС по Україні, ф. 1, оп. 1, спр. 127, арк. 24; спр. 223, арк. 17—22.

²⁹ Там же, спр. 29, арк. 10—47.

³⁰⁻³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 5, од. зб. 2061, арк. 3.

³² Газ. «Радянська Донеччина» від 23 грудня 1949 р.

³³ Архів Української Республіканської Ради професійних спілок, ф. 1, оп. 3, спр. 5, арк. 3—4.

Завдяки трудовим подвигам трудящих України і всього радянського народу план четвертої п'ятирічки було виконано достроково. Значно перевиконали завдання п'ятирічки трудящі Радянської України. Уже в четвертому кварталі 1949 р. було досягнуто встановленого на кінець п'ятирічки рівня промислового виробництва. У 1951 р. порівняно з довоєнним періодом на Україні зростання виробництва найважливіших видів продукції становило по вугіллю— 102%, чавуну— 118, сталі— 118, електроенергії— 140%. У 1950 р. в результаті здійснення четвертої п'ятирічки промисловість Української РСР давала валової продукції на 15% більше, ніж у довоєнні роки³⁴. Здійснювалася механізація виробничих процесів, підвищувався рівень автоматизації. Було збудовано ряд нових підприємств, завершено відбудову залізничного і річкового транспорту. Ще в 1948 р. достроково було закінчено будівництво п'ятсоткілометрового газопроводу Дашава— Київ. За трудові подвиги лише по Донбасу було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу 81 тис. шахтарів, 150— удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці. Всі ці досягнення у здійсненні четвертої п'ятирічки були результатом великої організаторської й виховної роботи КППС та її бойового загону— Комуністичної партії України, Центральний Комітет якої тоді очолював видатний партійний і державний діяч М. С. Хрущов.

Проте в роботі промисловості, особливо у розвитку технічного прогресу, були серйозні недоліки. Не приділялось достатньої уваги проектуванню і впровадженню на виробництві нових машин, на багатьох підприємствах панувала самозаспокоєність і навіть косність, рутинність щодо використання нових машин, повільно впроваджувались у виробництво найновіші досягнення науки, техніки і т. д. На розвиток промисловості негативно вплинув також культ особи Й. В. Сталіна.

Шляхи дальшого розвитку промисловості були визначені в рішеннях XVII з'їзду КП(б)У (вересень 1952 р.) і XIX з'їзду ВКП(б) (жовтень 1952 р.). З'їзди розглянули і одностайно схвалили проект директив ЦК ВКП(б) по п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1951—1955 рр., мобілізували трудящих на нові трудові подвиги.

Борючись за успішне виконання рішень партії, робітничий клас України ще вище підняв прапор соціалістичного змагання. В авангарді, як завжди, йшли шахтарі Донбасу. Тут множились ряди передовиків виробництва. Кожного дня підвищувались виробничі показники. У 1952 р. на вугільних шахтах Донбасу більше як дві третини усіх вугільних лав працювали за графіками циклічності. Окремі комбінати— «Куйбишеввугілля», «Лисичанськвугілля», «Зуевантрацит» та інші— тоді вже мали значно вищі показники продуктивності праці, ніж у 1940 р.³⁵

Металурги України в 1952—1953 рр. дали понад план сотні тисяч тонн чавуну, сталі, прокату. За вісім місяців 1952 р. бригада знатного сталевара С. Якименка з металургійного заводу «Запоріжсталь» виплавила більше 5 тис. т понадпланової сталі, дала державі більше мільйона карбованців понадпланової економії і скоротила тривалість плавки на 1 годину 35 хвилин. Наслідуючи приклад знатного новатора, колектив мартенівського цеху провів 2700 швидкісних плавок. Почин С. Якименка підхопили всі сталевари України. У 1952 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського понад 850 новаторів, впровадивши

³⁴ «XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України...», стор. 38.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8225, спр. 18, арк. 7. .

нові методи праці, добились високих результатів. Зразки самовідданої високопродуктивної праці показували робітники-швидкісники тт. Нестеров, Кулаковський, Яремчук, горнові тт. Уланський, Земзюлін, вальцовальники тт. Рибак, Трикозенко, Сипало та ін.³⁶

Значних успіхів у підвищенні продуктивності праці добилися робітники машинобудівних заводів. Ще на початку 1953 р. понад 800 робітників Харківського тракторного заводу, підхопивши почин куйбишевського новатора Ф. Колесова, перейшли працювати на швидкісні режими різання і обробки металу. Кращі швидкісники — депутат Верховної Ради СРСР П. Дикань, С. Лупандін, Д. Соколов, І. Воронцов та інші — за перші два роки п'ятої п'ятирічки виконали по шість і більше річних норм. На заводі широкого розмаху набрали рух багатостатників, боротьба за випуск продукції відмінної якості, економію металу на кожній деталі та комплексне використання внутрішніх резервів на кожному робочому місці³⁷. Тисячі передовиків промислових підприємств України виявляли й знаходили нові шляхи технічного удосконалення виробничих процесів, поліпшення технології виробництва, винаходили нові машини й механізми. Раціоналізаторські пропозиції передових робітників України дали можливість зекономити державі мільйони карбованців, тисячі тонн металу та інших матеріалів. Так, за вісім місяців 1952 р. на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського впровадження у виробництво 595 раціоналізаторських пропозицій і технічних удосконалень дало економії 6,2 млн. крб. За дев'ять місяців на Ново-Краматорському машинобудівному заводі було зекономлено 174 т металу, у тому числі 120 т прокату і 4 т кольорових металів. За раціоналізаторські пропозиції, впровадження яких зекономило понад 20 млн. кіловатт годин, уряд СРСР преміював Харківські заводи ХЕМЗ, «Світло шахтаря», «Червоний Жовтень», а також сотні робітників³⁸.

Робітникам, промисловим підприємствам України велику допомогу подавали навчальні заклади та науково-дослідні інститути. Інститут електрозварювання АН УРСР, яким керував академік АН УРСР Є. О. Патон, Донецький науково-дослідний вугільний інститут та багато інших встановили тісний зв'язок з промисловими підприємствами і подавали їм конкретну допомогу в поліпшенні виробничого процесу. У поширенні новаторських методів праці, у винахідництві і раціоналізації значну роль відіграло Українське науково-технічне товариство, яке допомагало підприємствам консультаціями з виробничих питань, пропагувало нові методи праці і т. д. На заводах України науково-технічне товариство провело 2487 науково-технічних конференцій, сесій, дискусій, в яких взяло участь 100 188 членів товариства, інженерів, робітників. Лише в 1952 р. у Київському відділенні товариства 723 члени товариства з загальної кількості 14 992 внесли новаторські пропозиції, впровадження яких на виробництві мало велике значення³⁹. Творча дружба між робітниками заводів і працівниками науково-дослідних інститутів та навчальних закладів зміцнювалась і сприяла підвищенню виробничої активності мас, продуктивності праці й успішному виконанню п'ятирічки.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1176, арк. 47.

³⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 11, од. зб. 233, арк. 76—77.

³⁸ Там же, ф. 69, оп. 9, од. зб. 226, арк. 81, 114.

³⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, ф. 3854, оп. 1, спр. 46, арк. 46.

У 1953 р. на Україні було випущено промислової продукції на 50% більше, ніж у 1950 р. Випуск найважливіших видів продукції у 1953 р. в порівнянні до 1950 р. становив: вугілля — 129%, чавуну — 149%, сталі — 164%, прокату — 148%, електроенергії — 152%, залізної руди — 153%⁴⁰.

Успішне виконання народногосподарських планів створювало умови для постійного підвищення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих. У післявоєнні роки Комуністична партія і робітничий клас України велику увагу звернули на розвиток шкіл робітничої молоді, де робітники діставали освіту без відриву від виробництва. Кількість шкіл і учнів дедалі зростала. З 1946 по 1948 р. у Донецькій області з шкіл робітничої молоді на шахти і промислові підприємства комбінату «Донецьквугілля» прийшло понад 28 тис. чоловік і комбінату «Артемвугілля» — 10 246 чол.⁴¹ На Україні в 1951/52 навчальному році у 810 школах робітничої молоді навчалось 158 тис. учнів, а в 1952/53 навчальному році у 868 школах — 174 465 учнів. Крім того, велика кількість робітників підвищувала свою кваліфікацію на різних курсах, що організовувались на промислових підприємствах. Наприклад, у 1953 р. на металургійному заводі «Азовсталь» на курсах навчалось 420, а на Донецькому металургійному заводі — 440 робітників, які підвищували знання по спеціальності сталеварів, горнових, розливальників та ін.⁴²

Все більше зростала кількість робітників і службовців у народному господарстві України. Якщо у вересні 1945 р. на Україні працювало робітників і службовців трохи більше 4,3 млн. чоловік, то в 1952 р. їх кількість зростає до 7,4 млн. чоловік. З 1949 р. по 1952 р. чисельність робітників і службовців збільшилась майже на півтора мільйона чоловік і перевищила довоєнну кількість на 16,5%⁴³.

Зростала активність робітничого класу в політичному і громадському житті. Серед делегатів XVI з'їзду КП(б)У було багато передовиків виробництва — знатні донецькі шахтарі Герої Соціалістичної Праці І. Валігура, О. Денисенко, О. Тюренков, П. Синяговський, криворізький прохідник С. Голубар, токарь заводу «Арсенал» Г. Царик, передовики машинобудівної промисловості одеський фрезерувальник Г. Коротков, робітниця київського заводу «Укркабель» П. Гусятнікова та ін. У лютому 1947 р. до Верховної Ради Української РСР було обрано депутатів робітників-новаторів: М. Безкорвайного, С. Пастухова, А. Соцунова, Г. Царика та ін. Всього до Верховної Ради Української РСР було обрано 177 робітників, що становило 42,7% загальної кількості депутатів.

Тисячі кращих робітників, уміло поєднуючи високі виробничі показники з повсякденною громадсько-політичною діяльністю, стали не лише прекрасними організаторами й командирами виробництва, а й партійними діячами — справжніми господарями своєї країни. У цьому велика заслуга Комуністичної партії, яка невпинно проводила копітку ідейно-виховну роботу серед робітничого класу і запалювала робітничий клас на великі трудові подвиги. М. С. Хрущов говорив, що «тільки в нашій країні, де під керівництвом більшовицької партії виховано

⁴⁰ «XVIII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, Матеріали з'їзду», К., 1954, стор. 10.

⁴¹ Архів Української Республіканської Ради професійних спілок, Культмасовий відділ, 1954, стор. 11.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 8875, оп. 15, спр. 6, арк. 112.

⁴³ «XVII з'їзд КП(б)У...», стор. 51; Архів ВУРПС, ф. 1, оп. 2, спр. 14, арк. 15.

мільйони свідомих будівників комуністичного суспільства, можлива така активна участь усіх трудящих у господарському будівництві, такий масовий прояв трудового героїзму»⁴⁴.

Робітничий клас України під керівництвом Комуністичної партії неухильно проводив і проводить у життя великі ідеї В. І. Леніна і Комуністичної партії — ідеї побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

І. М. ГАПУСЕНКО

КИЇВСЬКА РУСЬ І ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

Успішне будівництво соціалізму і комунізму в СРСР і країнах народної демократії викликає шаленну лютю у світової реакції. Щоб зменшити притягальну силу ідей соціалізму, ідеологи імперіалізму посилюють проповідь реакційної ідеалістичної філософії різних напрямів, спрямованої проти марксизму-ленінізму, вдаються до найбрутальніших наклепів проти країн соціалістичного табору і в першу чергу проти Радянського Союзу. У своїх брудних цілях ідеологи імперіалізму намагаються використати також історичну науку, перекинувши та невірною висвітлюючи не тільки сучасні події і розвиток Радянського Союзу, а й історію далекого минулого нашої Батьківщини. Особливою фальсифікації зазнає історія слов'ян і Київської Русі. Складні питання зародження й розвитку феодальних відносин у східних слов'ян, утворення Древньоруської держави та її зв'язків з іншими країнами і цілий ряд інших проблем буржуазні історіографи використовують для боротьби проти радянської історичної науки і фальсифікації славного історичного минулого нашого народу.

Виходячи з марксистсько-ленінської методології, радянські історики спростували «теорії» норманістів про утворення східнослов'янської держави Київської Русі варягами і довели, що вона виникла внаслідок розкладу первісно-общинного ладу, розвитку продуктивних сил і утворення класового феодального суспільства у східних слов'ян. Але такі незаперечні докази, що відображають закономірний історичний процес економічного і політичного розвитку східних слов'ян і Київської Русі, не беруться до уваги більшістю буржуазних істориків, які шляхом грубої фальсифікації і перекинування письмових джерел та історичних подій, методами, що не мають нічого спільного з наукою, намагаються «довести», нібито у слов'ян не було самостійного історичного минулого, що їх розвиток відбувався тільки внаслідок завоювання і підкорення їх різними завойовниками, а також внаслідок економічного, політичного і культурного впливу більш розвинених народів. Головна роль у такому «сприянні» і «впливі» на розвиток слов'ян відводиться готам і варягам. У сучасних умовах буржуазні історики вивели норманську «теорію» за межі наукової дискусії і перетворили її в засіб боротьби ідеалізму проти матеріалістичного розуміння історії⁴⁵. Реакційна концепція про безперервність підкорення слов'ян, яке нібито сприяло їх розвитку, проводиться в усіх працях історика-емігранта Г. Вернадського і особливо в останній — «Дослідження про походження русів»⁴⁶. До яких грубих

⁴⁴ «XVI з'їзд КП(б)У...», стор. 15.

⁴⁵ Докладно про суть і форми сучасного норманізму див. В. П. Шушарин. О сущности и формах современного норманизма, журн. «Вопросы истории», 1960, № 8, стор. 65—93.

⁴⁶ G. Ver n a d s k y, Essai sur les origines russes, t. 1—2, Paris, 1959.

методів фальсифікації і перекручення письмових джерел та історичних подій вдаються буржуазні історики, свідчить, наприклад, праця чеського емігранта Ф. Дворжика «Візантійські політичні ідеї в Київській Русі», видана у США. Автор намагається «довести» запозичення Київською Руссю візантійської тиранії і твердить про наявність її і в дальшому розвитку⁴⁷. Безпідставність таких вигадок цілком очевидна. Ми не робимо аналізу тієї численної сучасної зарубіжної буржуазної літератури, в якій фальсифікується історія слов'ян і Київської Русі, оскільки в працях радянських дослідників та істориків братніх соціалістичних країн дана марксистська критика більшості реакційних вигадок буржуазних істориків⁴⁸.

У своїх брудних цілях буржуазні історики звертаються до ще мало досліджених питань з історії слов'ян і Київської Русі. Одним з таких питань є питання про слов'янське населення в Північному Причорномор'ї, зв'язки слов'ян і Київської Русі з цією територією та їх боротьба за північне узбережжя Чорного моря. Всупереч історичним фактам буржуазні історики заперечують не тільки наявність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї, а й відсутність будь-яких зв'язків слов'ян і Київської Русі з цією територією. Вони твердять, ніби слов'яни з'явилися у Північному Причорномор'ї тільки з метою грабежів і розбою. Найбільш виразно ця концепція проводиться у праці польського емігранта Х. Пашкевича «Походження Росії»⁴⁹. Пашкевич не приховує, чим він керувався, вдаючись до фальсифікації фактів і подій, і відверто заявляє, що коли б була доведена наявність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї і встановлено, що Чорне море називалося морем Руським, то це було б сильним аргументом на підтримку положення, що походження Русі було на півдні⁵⁰. Отже, це підтверджувало б місцеве, а не норманське походження Русі, що давно вже доведено радянськими істориками і що не задовольняє Х. Пашкевича і всіх інших реакційних буржуазних істориків, оскільки суперечить їхньому бездоказовому твердженню про завоювання слов'ян норманами і утворення Київської Русі варягами. Але всі доводи буржуазної історіографії про відсутність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї і зв'язків слов'ян і Київської Русі з цією територією повністю спростовуються письмовими і археологічними даними.

Відомо, що протягом тривалого часу, починаючи з перших століть н. е., стародавні автори згадують слов'ян поряд з племенами Північного Причорномор'я. Про те, що слов'яни жили в Північному Причорномор'ї і на узбережжі Чорного моря, від гирла Дніпра до гирла Дунаю, говорять Йордан, Прокопій та інші візантійські хроністи, це повністю підтверджується і археологічними даними⁵¹. Уже перші відомості про слов'ян свідчать, що вони були осілим населенням Північного Причорномор'я, важливе значення в житті яких мала торгівля з іншими країнами. Арабський письменник Ібн-Хордадбег, який до 880 р. займав посаду начальника пошт у стародавній Мідії, відзначав: «Що ж до купців Руських — вони ж суть плем'я із Слов'ян — то вони вивозять хутра

⁴⁷ Dvořák, Byzantine political ideas in Kiewen Russia, Washington, 1956.

⁴⁸ Див., наприклад, назв. працю В. П. Шушаріна, а також Н. Łowmiański, O znaczeniu nazwy «Rus» w wieku X—XIV, «Kwartalnik Historyczny», N 1, 1957, стор. 84—101 та ін.

⁴⁹ H. Paszkiewicz, The Origin of Russia, London, 1954.

⁵⁰ Там же, стор. 421—433.

⁵¹ Див., наприклад, Г. Б. Федоров, Населення Прутско-Днестровского между-речья в I тысячелетии н. э., «Материалы Института Археологии», 1960, № 89.

видри, хутра чорних лисиць і мечі із найвіддаленіших кінців Славонії до Румського моря, і цар Рума бере з них десятину. А якщо бажають, то ходять на кораблях по ріці Славонії (Волзі.— *І. Г.*), проходять по затоці хозарської столиці, де володар її бере з них десятину. Потім вони ходять до моря Джурджана (Каспійського.— *І. Г.*) і виходять на любий їм берег — діаметр же того моря 500 фарсангів. Інколи ж вони привозять свої товари на верблюдах в Багдад⁵². Ібн-Хордадбег вказує, що торгівля русів-слов'ян охоплювала досить значну територію півдня і йшла не тільки через Чорне, а й через Каспійське море. Як бачимо, купці русів, які «суть плем'я із слов'ян», як свідчить Хордадбег, проникали навіть до Близького Сходу, в Багдад, а єврейський мандрівник Беньямін з Туделі говорить, що вони приходили в Константинополь і Александрію⁵³. На важливе значення Чорного моря в мореплаванні і торгівлі слов'ян вказує той факт, що поряд з його назвою *Румське* з'являється найменування *Руське море*, яке ми зустрічаємо у арабських авторів, західноєвропейських хроністів хрестових походів, єврейських мандрівників і в літописах.

Про визначну роль території Північного Причорномор'я і особливо басейну Дунаю в житті східнослов'янських племен свідчать дані літописів. В одному з них говориться, що «по мнозех же временех селе суть Словени по Дунаеви, где ест ныне Угорьская земля и Болгарская»⁵⁴. Далі розповідається, що з-понад Дунаю слов'яни розселилися в інші області. Але, як показує аналіз інших письмових даних і пам'яток матеріальної культури слов'ян, таке розселення дуже мало ймовірне. Проте, «як би ми не розв'язували питання про походження слов'ян,— говорить академік Б. Д. Греков,— історію слов'ян на певному її етапі від Дунаю відокремити не можна»⁵⁵.

В Північне Причорномор'я і звідти на північ йшли торговельні шляхи, головним з яких був шлях «з варяг в греки». Літописець говорить, що «бе путь из Варяг в Грекы», и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти, и по Ловоти внити в Илмерь озеро Великое, из него же озеро потечет Волхов и втечет в озеро великое Нево, и того озера внидеть устье в море Варяское; и по тому морю внити даже и до Рима, а от Рима прити по тому же морю к Царюграду, и от Царяграда прити в Понт море, в неже втечет Днепр река»⁵⁶. Шлях слов'ян по Дніпру і потім по Чорному морю в Константинополь описаний пізніше Константином Багрянородним⁵⁷. Розповідаючи про шлях «з варяг в греки», Константин Багрянородний вважав Руссю територію полян, а всі інші землі, які входили до складу Київської Русі, він вважав зовнішньою Руссю. Він говорив, що «однодеревки, які приходять в Константинополь із зовнішньої Русі, ідуть із Невогарди (Новгорода.— *І. Г.*), в якій сидів Святослав, син руського князя Ігоря, а також із фортеці Мілініскі (Смоленськ.— *І. Г.*), із Телюци (можливо, Любеч.— *І. Г.*), Чернігоги і із Вишеграда»⁵⁸. Константин Багрянородний, як відзначав О. О. Шахма-

⁵² А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб, 1870, стор. 49.

⁵³ А. Soloviev, Mare Russial, Die welt der slaven, IV, Heft, 1, Wiesbaden, 1959, стор. 8.

⁵⁴ «Летопись по Ипатскому списку», СПб, 1871, стор. 3.

⁵⁵ Б. Д. Греков, Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях, Избранные труды, т. II, М., 1959, стор. 489.

⁵⁶ «Летопись по Ипатскому списку», стор. 4.

⁵⁷ «Известия ГАИМК», М.—Л., 1934, стор. 8—10.

⁵⁸ Там же, стор. 8.

тов та інші дослідники, під зовнішньою Руссю розумів землі за Києвом⁵⁹.

Немає сумніву в тому, що ще до об'єднання Новгороду з Києвом у 882 р. через східнослов'янські землі, які доходили до узбережжя Чорного моря і тяглися узбережжям на захід до гирла Дунаю, проходили торговельні шляхи в напрямку до Чорного моря і звідси у Візантію, країни Середньої Азії, Близького Сходу і т. д. Головним торговельним шляхом, безперечно, був шлях «із варяг в греки», значна частина якого проходила Дніпром. Слов'яни не тільки вели торгівлю з Візантією й іншими країнами Сходу, а й боролися проти домагань Візантії встановити монополію на мореплавство і торгівлю на Чорному морі. Відомі походи русів на торговельний центр Візантійської імперії в Криму Сурож наприкінці VIII — на початку IX ст., на Амастріду у Пафлагонії у 842 р. і на Константинополь у 860 р. В торгівлі, в першу чергу, був зацікавлений клас феодалів. Від експлуатації різних груп залежного населення феодалі одержували значну кількість продуктів, які вони намагалися обміняти на коштовні візантійські тканини, прянощі, вина тощо. Торгівля в Північному Причорномор'ї мала також важливе значення і для Візантійської імперії.

Після утворення Київської Русі для Візантії виникла загроза втратити свою монополію на торгівлю у Північному Причорномор'ї. Оволодіння виходом до Чорного моря для Древньоруської держави мало велике значення не тільки для торгівлі, а й для її зміцнення і розвитку. Але цьому протидіяла Візантія. Походи руських дружин проти неї і були боротьбою Київської Русі за вихід до Чорного моря і оволодіння його північним узбережжям, більшу частину якого уже давно колонізували слов'яни. З літописів відомо, що слов'янські племена уличів і тиверців «сediaху по Бугу и по Днепру, и присediaху к Дунаеви... оли до моря, и суть городи их и до сего дне, да то ся зовяху от Грек Великая Скуфь»⁶⁰. Отже, уличі і тиверці займали значну частину дніпровського шляху і узбережжя Чорного моря, чим і пояснюється боротьба київських князів за їх приєднання до Київської Русі, яка розпочалася ще за часів Аскольда і Діра. Можливо, що десь на Дунаї або в Північному Причорномор'ї загинув і син Аскольда, про що згадується в Никоновському літопису⁶¹. Боротьбу за приєднання уличів і тиверців продовжував Олег, підкоривши у 883 р. древлян, у 884 р. — сіверян, у 885 р. — радимичів. «И бе обладая Олег Древляны, Поляны, Радимичи,— говоритъ літописецъ,— а со Уличи и Тиверцы имeяше рать»⁶².

В період князювання Ігоря уличі переселилися з Подніпров'я в межиріччя Буга і Дністра. Як розповідається у літопису, у Ігоря був «воевода именемъ Свѣнделдъ и примучи углече, и възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадешется единъ град, именемъ Пересечень; и седе около его три лета, и едва взя. И беша седяще углице по Днепру възниз, и посемь приидоша межи Бѣгъ и Днестръ, и седоша тамо»⁶³. Отже, тривала боротьба київських князів з уличами закінчилась приєднанням їх до Київської Русі, що означало оволодіння дніпровським шляхом.

На підставі даних літописів академік Б. О. Рибakov визначив міс-

⁵⁹ А. А. Шахматов, Введение в курс истории русского языка, Петроград, 1916, стор. 90.

⁶⁰ «Летопись по Ипатскому списку», стор. 7.

⁶¹ «Полное собрание русских летописей», т. IX, СПб, 1862, стор. 9.

⁶² «Летопись по Ипатскому списку», стор. 14.

⁶³ «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов», М.—Л., 1950, стор. 109.

цезнаходження м. Пересечена між Треполом і Києвом на березі Дніпра, або поблизу від нього. Не виключена також можливість, говорить він, що Пересечен знаходився на річці Стугні⁶⁴. Територія улличів була досить великою, оскільки вони жили по Дніпру вниз «олі до моря». Таку ж велику територію займали і тиверці по Дністру до моря і на захід до Дунаю⁶⁵. Про численність улличів і тиверців говорять і літописи, відзначаючи, що «бе множество их сядяху бо по Бугу и по Днепру Оли до моря и суть городи их и до сего дне...»⁶⁶. Про велику кількість міст у тиверців і в улличів розповідає анонімний Баварський географ. За його даними, у тиверців їх було 148, а в улличів — 418⁶⁷. Під містами автор розуміє, мабуть, населені пункти. Коли під ім'ям племені лудана, про яке говорить Аль-Масуді, виступають теж улличі, що цілком ймовірно, оскільки Аль-Масуді далі від південного узбережжя Каспійського моря ніколи не бував і звичайно більше знав про племена, які жили на півдні, ніж на півночі, то ми маємо ще одне свідчення про улличів як велике слов'янське плем'я. Аль-Масуді відзначає, що «руси становлять багато народів, розділених на розрізнені племена. Між ними є плем'я, яке зветься Лудана — найчисленніше з них; вони подорожують з товарами в країну Андалус⁶⁸, Румію, Кустантінію і Хозар»⁶⁹.

Крім свідчення про численність племені улличів, Аль-Масуді вказує на широкі торговельні зв'язки русів з Хозарією і Візантією. З повідомлення Аль-Масуді можна зробити висновок, що руси, зокрема плем'я «Лудана» (улличі), вели торгівлю не тільки з Константинополем, а й з провінціями Візантійської імперії; торгівля охоплювала й частину Анатолії, включаючи Віфінію, Пафлагонію і інколи Трапезунд⁷⁰. Константин Багрянородний так описує шлях русів у Константинополь: після проходу Дніпровських порогів і Крарійської переправи (колишній Кічкаський перевіз) руси припливали до острова Св. Георгія (Хортиця на Дніпрі), де під великим дубом приносили жертви. Після цього вони робили зупинку на 2—3 дні на острові св. Єфегія (сучасний Березань) у гирлі Дніпра і тут не тільки відпочивали, а й лаштували свої однодеревки парусами, мачтами, реями та іншим привезеним з собою приладдям, потрібним для плавання морем. Далі вони зупинялися в гирлі Дністра (біля річки Білої) і в гирлі Дунаю. Від Дунаю вони доходили до Конопа і річкою Варною — в Константію і досягали області Месімврії; тут закінчувалося їх багатостраждальне плавання⁷¹. Пізніше цей шлях у літописах називався Грецьким. На ньому в районі Нижнього Дніпра згадується місто Олешша, яке відіграло визначну роль у торгівлі Київської Русі. Сюди прибували купці з Візантії. Олешша було не

⁶⁴ Б. А. Рыбаков, Уллич. Краткое сообщение Института истории материальной культуры, XXXIII, М.—Л., 1950, стор. 7.

⁶⁵ «Повесть Временных лет», М.—Л., 1950, т. I, стор. 14.

⁶⁶ «Летопись по Ипатскому списку», стор. 7.

⁶⁷ P. S a f a r i k, Slowanske starozitnosti, Praga, 1837, стор. 550, 996.

⁶⁸ Н. К. Нефедова, Куда ездили древние руссы — в Андалузию или Анатолию, журн. «Советское востоковедение», 1958, № 4, стор. 115; див. Б. А. Рыбаков, Русь и страна «Андалус» в IX—X веках, журн. «Советское востоковедение», 1958, № 4, стор. 116—119. Найменування «Андалус» довгий час використовувалось норманістами для їхніх доводів про норманське походження русів, оскільки ця назва вони отожнювали тільки з арабською частиною Іспанії — Андалузією. Радянський дослідник Н. К. Нефедова довела, що термін «Андалус» у Масуді та інших арабських авторів поряд з арабською частиною Іспанії означав також значну область на півострові Мала Азія — Анатолію.

⁶⁹ А. Я. Гаркави, назв. праця, стор. 130.

⁷⁰ Б. А. Рыбаков, назв. праця, стор. 117.

⁷¹ «Константин Багрянородный», «Известия ГАИМК», 1934, стор. 9—10.

тільки торговельним центром, а й опорним пунктом на шляху до Константинополя. Таким же містом, очевидно, був Білгород-Дністровський і, можливо, частина міст на Дунаї, перелічених у Воскресенському літопису⁷². На торговельне значення цих міст вказують самі їх найменування — Аский Торг, Романов Торг тощо.

Є всі підстави вважати, що на території Північного Причорномор'я жила досить значна кількість осілого слов'янського населення, яке займалося землеробством, ремеслом і різними промислами. Так, на острові Хортиця знайдено рештки землянок і фрагменти посуду XI—XII ст. Ряд слов'янських поселень було досліджено у 1927—1928 рр. під час будівництва Дніпрогесу. На території с. Кічкас, вздовж правого берега Дніпра, проти греблі Дніпрогесу, було виявлено слов'янські поселення і досліджено рештки 57 землянок. Поселення з слов'янським матеріалом розвідане і на лівому березі Дніпра проти греблі Дніпрогесу, а в самому котловані знайдено п'ять залізних мечів та кераміка⁷³. Інвентар, виявлений у культурному шарі землянок, складався, головним чином, з речей побутових: жорна, залізні ножі, пряслиця, кістяні амулети тощо⁷⁴. В одній з землянок була яма, яку використовували, мабуть, для зберігання зерна (в ній були виявлені зотлілі зерна). В інших землянках знайдено уламки скляних речей, залізних стрижнів та рибальських гачків, намістин, фрагменти посуду, кістки тварин, птиць, риб тощо⁷⁵.

Знайдені на території с. Кічкас пам'ятки матеріальної культури свідчать про наявність слов'янського населення в степовій частині Північного Причорномор'я і про його досить розвинену культуру, про зайняття жителів різними ремеслами, землеробством, тваринництвом, рибним та іншими промислами. Слов'янські поселення в Надпоріжжі існували ще і в XIII ст., що підтверджується виявленими на восьмій Ігринській неолітичній стоянці рештками матеріальної культури Київської Русі XII—XIII ст.⁷⁶ Пам'ятки матеріальної культури Київської Русі знайдено і в районі будівництва Каховської ГЕС — у с. Зміївка, Бериславського району, Херсонської області⁷⁷, та на острові Березані, в гирлі Дніпра⁷⁸.

Отже, археологічні пам'ятки слов'ян і Київської Русі простежуються майже по всьому басейні Дніпра, де йшов торговий шлях Дніпром до Чорного моря. Цікаво, що більшість слов'янських поселень у Надпоріжжі були розташовані на правому і лівому берегах Дніпра, одне проти одного. Так, напроти дослідженого слов'янського поселення на території с. Кічкас, на протилежному березі Дніпра, теж існувало слов'янське поселення. Рештки таких поселень відомі на острові Кам'януватому, на правому березі Дніпра, у с. Лоцманській Кам'янці, в гирлі ріки Сури, на правому й лівому берегах; на лівому березі, в гирлі балки Яцевої, близько колгоспу «Перше травня». Як відзначає А. В. Добро-

⁷² «Полное собрание русских летописей», т. VII, СПб, 1856, стор. 240.

⁷³ А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, «Археологія», т. VII, К., 1952, стор. 87.

⁷⁴ П. Смолічев, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні — жовтні 1927 р., «Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею», т. I, Дніпропетровськ, 1929, стор. 168. У цьому ж збірнику звіт, стор. 14.

⁷⁵ А. Добровольський, Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану, «Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею», т. I, стор. 149.

⁷⁶ А. Добровольський, Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. I, К., 1949, стор. 91—95.

⁷⁷ А. В. Бураков, Раскопки в с. Змеевка, Херсонской области, К., 1955, стор. 109.

⁷⁸ М. Болтенко, Розкопки на острові Березані в 1946 р., «Археологічні пам'ятки УРСР», т. II, стор. 31—37.

вольський, поблизу цих слов'янських поселень були перевози через Дніпро: Кічкаський, Сурський та Ігрінський⁷⁹. Все це вказує на значну кількість слов'янського населення, яке жило на обох берегах Дніпра і мало широкі зв'язки між собою. Територію нижньої течії Дніпра займали улличі.

Приєднання улличів до Київської Русі мало велике значення для розвитку її торговельних зв'язків не тільки з Візантією, а й з країнами Сходу. Аль-Масуді зазначає, що одне з найчисленніших племен русів Лудана подорожувало з товарами в «країну Андалус, Румію, Константицію і Хозар». Такий шлях на Схід існував ще у XII ст. Досліджуючи торговельні зв'язки Київської Русі з Сходом у VIII—XI ст., П. Г. Любомиров дійшов висновку, що шлях від Семендера йшов Терекком, Сунджею і верхніми притоками виходив до Кубані на Тмутаракань, до Азовського й Чорного морів, а потім Чорним морем до візантійських міст Криму. Можливо, шлях від Семендера роздвоювався і з верхів'я Кубані через великий Єгорлик і Манич виходив до гирла Дону. Він простежив і другий шлях — від Ітіля Волгою до Царицина або Камішина, до східного виступу Дону і Доном до гирла Дінця, а Дінцем і Осколом до Ворскли, Псла та Сейму⁸⁰, що існував у IX—X ст. Крім Грецького водного шляху, який ішов до Константинополя, літописи називають ще Соляний і Залозний сухопутні шляхи. Правда, повідомлення про ці шляхи належать до другої половини XII ст., але, безперечно, вони не могли з'явитися відразу, і їх виникнення слід відносити ще до утворення Київської Русі. Соляний і Залозний торговельні шляхи, як і Грецький, ішли на південь і зв'язували Київ з Північним Причорномор'ям, Малою Азією і країнами Сходу. Велике значення для торгівлі відігравав Залозний шлях, згадки про який є в літописах за 1168 і 1170 рр.⁸¹ Про напрямок цього шляху і походження його назви висловлювались різні припущення, але більшість дослідників вважає, що Залозний шлях ішов до Азовського моря і далі до Тмутаракані, а звідси до берегів Чорного моря в Синоп, Трапезунд і країни Сходу. З повідомлень літописів відомо, що Грецький і Залозний шляхи зближались біля м. Канева.

К. В. Кудряшов і деякі інші дослідники вважають, що шлях одержав назву Залозного тому, що він йшов «за лози». Для обґрунтування свого твердження В. П. Кудряшов наводить ряд географічних назв з коренем «лоз»⁸². Ми, звичайно, не заперечуємо, що нижче Канева в плавнях Дніпровської луки і території на схід від неї в зарослях верби та осока росла і лоза, але, безумовно, не від цього виникла назва торговельного шляху. Соляний шлях теж проходив в місцях, де були, очевидно, зарослі з лозою, але він називається Соляним тому, що ним везли сіль. Назва Залозний могла утворитися тому, що цей шлях проходив степовою частиною Північного Причорномор'я на Лівобережжі Дніпра, де торговельним караванам загрозували степові кочівники, і тому він був «залазьний», що значить небезпечний⁸³. Цілком вірогідно, що внаслідок цього і виникла назва Залозний шлях. Важливе значення Залозного шляху полягало в тому, що він зв'язував Київ з Тму-

⁷⁹ А. Добровольський, Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. у Надпоріжжі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. I, стор. 94.

⁸⁰ П. Г. Любомиров, Торговые связи Руси с Востоком, VIII—XI вв., «Ученые записки Саратовского университета», I, вып. III, Саратов, 1923, стор. 17—19.

⁸¹ «Летопись по Ипатскому списку», стор. 361, 368.

⁸² Див. К. В. Кудряшов, Половецкая степь, М., 1948, стор. 108—109.

⁸³ Див. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, М., 1958, стор. 925.

тараканню, Малою Азією і країнами Сходу. Цей торговельний шлях не міг, звичайно, існувати без таких опорних пунктів, які мав Грецький шлях, що йшов до Константинополя. Можливо, що одним з таких опорних пунктів і був острів Русія, про який розповідає Ібн-Русте. А. І. Соболевський визначив місцезнаходження цього острова в дельті ріки Кубані, де колись був острів, з усіх боків оточений водою⁸⁴. Таке визначення цілком ймовірне, оскільки звідси розходились торговельні шляхи у Подніпров'я, Малу Азію, Кавказ, Крим. Слід відзначити, що дослідники не звертали уваги, що Ібн-Русте, описуючи острів Русію переходить потім до розповіді про їх звичаї та їх батьківщину, під якою він, безперечно, як і всі іноземці, розумів у вузькому значенні Київську землю, тобто Київ з територією розселення полян.

Є всі підстави вважати, що й острів Русія називався так тому, що тут, очевидно, в більшості зупинялися купці з Києва, які привозили сюди товари і мали тут однодеревки і людей, з якими вони потім везли товари далі на Схід, у Малу Азію, на Кавказ, або ж були інші купці, які везли ці товари далі, а київські купці, одержавши необхідні їм товари в обмін на свої, поверталися до Києва. Очевидно, острів Русія був не тільки опорним, а й перевалочним пунктом у торгівлі. Тоді, безумовно, необхідні були люди, які жили б постійно на острові, охороняли купців і їхні товари й супроводжували їх в небезпечних місцях. Саме про таких русів і говорить Ібн-Русте: «Щодо Русії,— говорить Ібн-Русте,— то знаходиться вона на острові, оточеному озером. Острів цей, на якому живуть вони (руси.— *І. Г.*), займає простір трьох днів шляху, покритий він лісами і болотами; нездоровий і сирий до того, що досить ступити ногою на землю, і вона уже трясеться через надмірну кількість у ній води. Вони мають царя, який називається Хакан-Рус. Вони роблять набіги на Слов'ян, під'їжджають до них на кораблях, висадяться, забирають їх (слов'ян.— *І. Г.*) у полон, відвозять в Хозран і Булгар і продають там. Ріплі у них немає, а харчуються вони лише тим, що привозять із землі Слов'ян... Вони не мають ні нерухомого майна, ні міст (або селищ), ні нив; єдиний промисел їх — торгівля соболями, хутрами білок та іншими, які й продають вони бажаним...»⁸⁵. Під ім'ям царя русів Хакан-Рус тут розуміється, безперечно, київський князь. Цілком природно, що на цьому острові не було міст, оброблюваних полів, бо й сама земля була непридатна для цього. Не обзаводились Русі також і нерухомим майном, оскільки були воїнами і купцями. Ібн-Русте говорить, що мешканці острова харчувалися тим, що привозили з слов'янської землі. Це також вірогідно, оскільки не було потреби везти продукти харчування з території русів (Середнє Подніпров'я з Києвом), коли можна було привезти їх з ближчих областей, населених слов'янами.

Отже, немає сумніву в тому, що руси Ібн-Русте були слов'янами, а оскільки вони були вихідцями з Київської землі, їх і називали русами. Це підтверджується також і тим, що звичаї русів, описані Ібн-Русте, подібні до звичаїв слов'ян VI ст., про яких ми знаємо з повідомлень Прокопія, Маврікія та інших авторів.

Розповідаючи про опорний пункт торгівлі русів острів Русія, Ібн-Русте говорить і про територію їх розселення, якою він вважав Середнє Подніпров'я. Він зазначає, що у русів немає ні міст, ні оброблюваних полів і єдиним їхнім промислом є торгівля. Тут же, через кілька строчок, говориться зовсім протилежне: «міст у них (русів.— *І. Г.*)

⁸⁴ А. И. Соболевский, Третье русское племя, «Доклады Академии наук СССР», 1929, № 4, стор. 57.

⁸⁵ А. Я. Гаркави, назв. праця, стор. 267—268.

велика кількість, і живуть на просторі». Це звичайно не проста компіляція, на основі якої виникло таке протиріччя, як твердить А. Я. Гаркаві та інші дослідники, а цілком вірне свідчення, оскільки тут йдеться уже не про острів Русія, а взагалі про русів, їх територію, звичаї, одяг і т. д. Не міг Ібн-Русте наводити такі протилежні дані, коли б він говорив тільки про острів Русію. Описаний ним звичай гостинності русів до іноземців, хороше ставлення до рабів, поховання знаті, хоч обряд трупо-спалення змінився тепер обрядом трупопокладення, їхня мужність, хоробрість нагадують нам слов'ян VI ст., описаних візантійськими і сирійськими авторами. З Дніпром був зв'язаний і Соляний шлях, який згадується в літописах за 1170 р.⁸⁶ Не вступаючи в дискусію в питанні про напрямок цього шляху (деякі історики вважають, що він йшов до Галича, інші — що з Середнього Подніпров'я через Микитин Ріг, вздовж лівого берега Дніпра, на Каховку і Перекоп), відзначимо, що руси з давніх часів їздили у Крим за сіллю.

Отже, Дніпро був головною артерією, що зв'язувала Київ з Північним Причорномор'ям, Малою Азією, Кавказом, країнами Сходу, Візантією. Тому зараз же після об'єднання Києва з Новгородом у 882 р. Олег розпочинає боротьбу за оволодіння Дніпровським шляхом і Північним узбережжям Чорного моря. А оскільки вниз по Дніпру жили уличі, на захід від них по Дністру до Дунаю і Чорного моря — тиверці, то він і веде боротьбу за приєднання їх до Київської Русі. Подробиці цієї боротьби не дійшли до нас. Вище ми відзначали, що в літописах під 885 р. є уривчасті повідомлення про те, що Олег володіє древлянами, полянами, радимичами, а з уличами і тиверцями «имеяше рать». Дальші повідомлення свідчать, що уже в поході на Константинополь на початку X ст. тиверці виступають як союзники київського князя Олега. В літописах говориться, що в 907 р. «іде Олег на Греки. Игоря остави в Києве; поя же мнажьство. Варяг, Словен, и Чюди, и Кривичи, и Мерю, и Поляны, Северу, и Древляны, и Радимичи, и Хорваты, и Дулебы, и Тиверци, яже суть толковины»⁸⁷. Більшість же дослідників перекладає слово «толковины» як союзники. З пізніших документів відомо, що боротьба з ними продовжувалась і при князюванні Ігоря.

Наші знання про тиверців раніше обмежувались тільки короткими і уривчастими повідомленнями літописів, через що вони разом з уличами і вважались загадковими. Тепер же вони відомі також і на основі великої кількості пам'яток матеріальної культури, виявлених і досліджених радянськими археологами. Особливо велике значення для вивчення матеріальної культури тиверців мають археологічні дослідження Прутсько-Дністровської археологічної експедиції, очолюваної Г. Б. Федоровим. Експедиція виявила і дослідила велику кількість решток слов'янських поселень і городищ, знайшла різноманітні знаряддя виробництва, кераміку, предмети побуту тощо. Археологічні дослідження дають можливість зробити висновок, що слов'яни на території Молдавської РСР і Одеської області Української РСР жили з перших століть н. е. до XII—XIII ст. Це також підтверджують дані археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник Л. Д. Дмитров) на слов'янському поселенні у Білгород-Дністровському. Досліджено також значну кількість слов'янських поселень V—VIII ст. і древньоруських городищ та селищ IX—XII ст.⁸⁸ Можна з певністю сказати, що знайдені численні пам'ятки матеріальної культури (знаряддя виробни-

⁸⁶ «Летопись по Ипатскому списку», стор. 368.

⁸⁷ Там же, стор. 17.

⁸⁸ Див. назв. працю Г. Б. Федорова, де перелічуються всі ці слов'янські поселення і городища, а також називаються виявлені там пам'ятки матеріальної культури.

цтва, кераміка тощо) належали тиверцям. Відомо також чимало археологічних пам'яток, що як вважають дослідники, належали уличам, з якими ще за князювання Ігоря точилася боротьба. Ця боротьба закінчилась взяттям воеводою Ігоря Свенельдом міста уличів Пересече-на, облога якого тривала три роки, після чого уличі переселилися в межириччя Дністра і Бугу.

Звичайно, все слов'янське населення уличів не могло переселитися, і більшість його залишилась жити на своїх місцях, підкорившись київському князю. Дальші дослідження дадуть можливість з'ясувати це питання. Але вже й тепер археологічні дані дають підстави вважати, що очевидно, якась частина уличів залишила Подніпров'я і поселилася між Дністром і Бугом. Можливо, це була племінна знать, з якою переселилася також і незначна кількість населення. Це підтверджується тим, що на території «вниз по Дніпру» від Києва, де, за літописами, до переселення жили уличі, відкрито й досліджено ряд слов'янських поселень, які припинили своє існування у X ст. Рештки таких поселень виявлені на хуторі Хрещатик, Черкаського району, в с. Стецівка. Чигиринського району, та в інших районах Подніпров'я. Водночас археологічні дані свідчать про те, що саме в цей період на території між Дністром і Бугом виникають слов'янські городища, особливістю топографії яких є те, що вони розташовувались на дуже стрімких схилах, були невеликі розмірами і мали міцні оборонні споруди (Малі Вали близько с. Сашків, Немирівського району, с. Ястрембихи, Брацлавського району, та ін.). Городище Малі Вали у 1946 р. досліджував М. І. Артамонов. У курганному могильнику, який знаходився на протилежному від городища боці балки, були виявлені залишки кострища, біля якого знайдено дві арабські монети з ім'ям Ахмед ібн-Нафа II, який був при владі у 914—943 рр.⁸⁹ На основі цих монет і можна датувати городища періодом переселення уличів. Слов'янське поселення, яке можна віднести до уличів, що переселилися, виявлено також на Дністрі, у Татарбунарському районі, за 2 км від с. Глибокого. Тут знайдено невеликі уламки гончарної слов'янської кераміки і кремінного відбійника⁹⁰. Кераміка покрита орнаментом — лінійним, хвилястим або у вигляді жолобків. Датуюється вона X—XI ст. Приєднання слов'янських племен уличів і тиверців до Київської Русі значно зміцнило її в боротьбі з Візантійською імперією. Вигадки зарубіжних буржуазних істориків про відсутність слов'янського населення в Північному Причорномор'ї і зв'язків слов'ян з цією територією є грубою фальсифікацією, яка повністю спростовується письмовими і особливо археологічними даними, зібраними за останні роки радянськими археологами.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

З ІСТОРІЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ ДУНАЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

(1948 р.)

Дунай знаходиться на перехресті світових комунікацій, що зв'язують Центральну Європу з Балканами, Чорним морем і Близьким Сходом, має величезне економічне і стратегічне значення. В минулому го-

⁸⁹ Див. Б. Т. Березовець, Розвідка у верхів'я р. Південного Бугу, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. III, К., 1952, стор. 214.

⁹⁰ А. І. Фруманська, Слов'янське поселення на території Ізмаїльської області, «Археологія», т. V II, К., 1952, стор. 150—151.

ловні європейські держави завжди гостро суперничали між собою, прагнучи зайняти панівне становище в Дунайському басейні. Часто це приводило до встановлення такого міжнародного режиму Дунаю, який дозволяв владарювати на ріці недунайським державам. Особливо характерною була Дунайська конференція 1921 р., конвенції якої регулювали режим Дунаю в період між двома світовими війнами. Головна несправедливість цих конвенцій полягала в тому, що в їх прийнятті не брали участі Радянська Росія і Україна, в них грубо порушувались суверенні права інших придунайських країн. В Міжнародній і Європейській комісіях по Дунаю верховодили Англія, Франція та Італія. Після другої світової війни виникла можливість справедливо розв'язати дунайську проблему. Цьому сприяла історична перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні і визволення країн Південно-Східної Європи від фашистського гніту, активна миролюбна зовнішня політика Радянського Союзу, докорінні соціально-економічні зміни в більшості країн Дунайського басейну, які стали справді незалежними і суверенними державами.

Історія дунайського питання і особливо його розв'язання у післявоєнний час цілком природно привертають значну увагу радянських дослідників, які розглядають його історичні й міжнародно-правові аспекти⁹¹.

Встановлення міцних дружніх відносин Радянського Союзу і України з сусідніми європейськими країнами стало основою розв'язання дунайської проблеми в дусі взаєморозуміння, рівноправності і взаємодопомоги. Вперше у розв'язанні дунайської проблеми поряд з СРСР і країнами народної демократії взяла активну участь, як придунайська держава, Українська РСР. Під час мирного врегулювання післявоєнних проблем Радянський Союз відстоював необхідність створення такого нового режиму на Дунаї, який зберігав би за Дунаєм значення відкритого торговельного шляху, але управління залишав би в руках дунайських країн. Західні держави прагнули будь-що відновити своє економічне й політичне панування в Дунайському басейні, намагались нав'язати так званий «принцип рівних можливостей». Зіткнення цих двох протилежних курсів стало предметом гострої боротьби, що розгорнулася навколо дунайської проблеми.

За пропозицією США, Англії і Франції дунайське питання ставилось на Потсдамській конференції (липень 1945 р.) і лондонській сесії Ради міністрів закордонних справ (вересень 1945 р.). Розглядалось дунайське питання і на Паризькій мирній конференції (1946 р.). В мирні договори з Румунією, Болгарією та Угорщиною були внесені статті про судноплавство на Дунаї. Проте Радянський Союз наполягав на скликанні спеціальної конференції, в якій взяли б участь дунайські країни. 12 грудня 1946 р. в Нью-Йорку сесія Ради міністрів закордонних справ прийняла рішення про скликання протягом шести місяців з того моменту, як наберуть чинності мирні договори з Румунією, Болгарією та Угорщиною, конференції для підготовки нової конвенції про режим судноплавства на Дунаї. У цій конференції мали взяти участь придунайські держави: СРСР, Українська РСР, Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Югославія, Угорщина, а також

⁹¹ М. В. Почкаєва, *Міжнародно-правовий режим судоходства на Дунає*, М., 1951; П. Г. Фандиков, *Міжнародно-правовий режим Дунаю (історический очерк)*, М., 1955; В. Д. Логунов, *Современный міжнародно-правовий режим Дунаю*, М., 1958; Ю. Я. Баскин, П. И. Рыжиков, *Дунайское судоходство и его правовой режим в XX веке*, Измаил, 1958 та ін.

представники Сполучених Штатів Америки, Великобританії і Франції. Що ж до Австрії, то вона мала взяти участь у дунайських конференціях після врегулювання з нею питання про мирний договір⁹². На клопотання урядів США, Англії і Франції пізніше було погоджено, що Австрія візьме участь уже в даній конференції, але тільки з правом дорадчого голосу.

30 липня — 18 серпня 1948 р. в Белграді відбулася Дунайська конференція, в якій поряд з делегацією СРСР брала участь і делегація Української РСР. Делегацію очолював заступник голови Ради Міністрів Української РСР А. М. Барановський. Характерно, що в Белграді на конференції вперше мали вирішувати дунайську проблему справді господарі могутньої ріки — придунайські суверенні демократичні держави. Західні держави намагались продемонструвати зневажливе ставлення до делегацій придунайських країн. На конференцію вони послали другорядних осіб. Так, делегацію США очолював посол у Белграді Кавендіш В. Кеннон, Англії — посол Чарльз Пік, а Франції — експерт з питань судноплавства, посол Андриєн Т'єрі. Делегації ж придунайських країн очолювались міністрами або заступниками міністрів закордонних справ. Представники західних держав були особисто тісно зв'язані з судноплавними компаніями, банками та акціонерними товариствами, зацікавленими в експлуатації дунайського басейну. Так, Т'єрі представляв банк Ротшильда і компанії «Траво е індустрі мерітім», «Мессажері мерітім» і «Сесьєте франсез де навігасьон Дан'юбен»⁹³. Пізніше Комітет по перевірці повноважень констатував, що французька делегація взагалі не мала необхідних повноважень на підписання конвенції⁹⁴.

Конференція мала розв'язати конкретне завдання: розробити нову конвенцію про судноплавство на Дунаї, тому що стара конвенція 1921 р. фактично втратила силу. Враховуючи докорінні зміни в соціально-економічному ладі придунайських країн, перетворення їх у справді суверенні і незалежні держави, необхідно було розробити таку конвенцію, яка захищала б цей суверенітет і незалежність, ліквідувала б можливість втручання імперіалістів у внутрішні справи придунайських країн. Крім того, придунайські країни, в тому числі СРСР і УРСР, враховуючи велике стратегічне значення басейну Дунаю, прагнули забезпечити надійну оборону своїх сухопутних і морських кордонів. Керуючись саме такими мотивами, радянська делегація запропонувала у Белграді такий проект конвенції про судноплавство на Дунаї, який повністю враховував інтереси і всіх придунайських держав.

Українська РСР брала активну участь у конференції, маючи свої значні інтереси на Дунаї; її права, як придунайської держави, ґрунтувались на історичних, економічних і етнічних даних. Довжина кордону України по Дунаю від Чорного моря до великого річкового порту Рені — 200 км, кордон проходить по найбільшому гирлу Дунаю — Кілійському, довжиною 111 км, яке пропускає в море понад 63% всієї дунайської води. На території України розташовані великі дунайські річкові порти Рені, Ізмаїл, Кілія, Вилкове. Дунайська водна артерія дає можливість Радянському Союзу, в тому числі Україні, значно розширювати і зміцнювати взаємовигідні економічні відносини з усіма придунайськи-

⁹² Газ. «Известия» від 14 грудня 1946 р.; «Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. II», М., 1951, стор. 149—150.

⁹³ Ю. Я. Б а с к и н, П. И. Р ы ж и к о в, назв. праця, стор. 40.

⁹⁴ «Дунайская конференция, Белград, 1948, Сборник документов», Белград, 1949, стор. 34.

ми країнами, бо часто експортні вантажі з Радянського Союзу вигідніше відправляти Дунаєм, ніж залізницею, особливо якщо вони йдуть з Одеси або інших чорноморських портів. Одержувати імпорتنі товари через дунайську річкову систему також зручніше, якщо вони йдуть на Україну або транзитом через її територію⁹⁵⁻⁹⁶. Крім того, мирний дунайський шлях служив і служить справі співробітництва придунайських соціалістичних країн.

Вже на перших засіданнях конференції представники США, Англії і Франції вдалися до шантажу, диктату і ультиматумів, щоб нав'язати вигідні їм рішення, знову стати хазяями на Дунаї. Представники західних держав відкрито прагнули до ревізії попередніх погоджених рішень дунайської проблеми. З метою блокування роботи конференції делегації США, Англії і Франції висунули вимогу надати право ухвального голосу Австрії. З такими ж претензіями виступив і австрійський представник. Ця пропозиція явно суперечила попереднім рішенням про склад учасників конференції і більшістю (сім голосів) було підтверджено, що Австрія допускається до участі в конференції з правом дорадчого голосу.

Радянський народ, громадськість усіх придунайських країн з неослабною увагою стежили за розвитком дискусій на конференції, одностайно підтримували позиції своїх делегацій. Чехословацька газета «Руде право» писала, що майбутній дунайський статут має бути справжнім конструктивним елементом миру і господарського розвитку в цій частині Європи. В майбутньому Дунай ніколи не зможе бути шляхом для проникнення іноземного капіталу в Європу і тим самим для поширення політичного і господарського безладдя⁹⁷⁻⁹⁸. Представники західних держав всіляко намагалися зберегти на Дунаї панування західних імперіалістів. На засіданні 31 липня 1948 р. делегат Франції Т'єрі перейшов в атаку, погрожував, що Франція не визнає конвенцію, яка не враховуватиме здобуті нею «права»⁹⁹.

Відомо, що в 1946 р. США, Англія і Франція фактично визнали, що конвенція 1921 р. втратила силу, і погодились на скликання спеціальної конференції. Йдучи на скликання конференції, західні держави сподівались встановити ще вигідніший їм режим на Дунаї. Коли ж на конференції в Белграді західні держави переконалися, що їм не вдасться створити слухняну більшість, вони знову вхопились за конвенцію 1921 р. і так звані «здобуті права». Не знаючи навіть, які будуть пропозиції придунайських країн, представники США і Англії заявили, що без задоволення їх вимог вони не підпишуть нову конвенцію. Англійський делегат Чарльз Пік твердив, ніби Дунайська конвенція 1921 р. продовжує діяти і може бути анульована тільки при згоді всіх сторін, які її підписали¹⁰⁰.

Даючи відсіч цим ультиматумам, делегації придунайських держав вказували на необхідність з'ясувати, які «здобуті права» на Дунаї мав на увазі французький делегат. Представник Румунії, зокрема, підкреслював, що західні держави використовували колишню комісію по Дунаю для свого збагачення. Ця комісія після 1921 р. стала прикладом марнотратства і розкрадання. Якщо під «здобутими правами», відзначав делегат Румунії, мається на увазі можливість крайньої експлуатації румунського та інших прибережних народів, підкорення придунай-

⁹⁵⁻⁹⁶ Архів Міністерства закордонних справ УРСР (далі — Архів МЗС УРСР), ф. 12, оп. 1, спр. 52, арк. 3—6.

⁹⁷⁻⁹⁸ Газ. «Rudé právo» від 1 серпня 1948 р.

⁹⁹ «Дунайская конференция, Белград, 1948...», стор. 54.

¹⁰⁰ Там же, стор. 60.

ських країн іноземній владі тощо, то треба відверто сказати французькому делегату, що це більше не пройде¹⁰¹. Делегати Болгарії, Угорщини та інших придунайських країн навели багато яскравих прикладів ганебної діяльності колишньої Європейської Дунайської комісії, яка не очищала русло ріки і призвела річне господарство до занепаду. Прибережні країни без згоди комісії не мали права будувати портові, гідротехнічні споруди, податки і збори за навігацію по-хизацькому витрачалися на утримання численної армії експертів і радників, які, одержуючи величезні оклади, відсиджувались у Парижі і Лондоні. Вказувалось, що з загальної суми зборів, що ставали прибутком комісії, лише близько 11% витрачалось на підтримання судноплавства, а решта йшла на утримання апарату комісії¹⁰². Делегація Радянського Союзу рішуче засудила мову диктату і ультиматумів, якою намагались розмовляти на конференції представники західних держав. Радянські делегати на фактах показали, як конвенція 1921 р., що за неї так конвульсивно чіплялися США, Англія і Франція, втратила свою силу, будучи зруйнованою самими імперіалістичними державами у передвоєнний час¹⁰³.

Гостра дискусія виникла 2 серпня при обговоренні проекту правил процедури конференції. Було затверджено запропонований проект з деякими поправками і створено редакційну комісію у складі представників УРСР, Югославії та Франції для остаточного відредагування правил. Особливо різкі розходження виявились при обговоренні питання про порядок голосування. Делегація Югославії запропонувала схвалювати рішення простою більшістю, представники ж західних держав наполягали на голосуванні простою більшістю лише з питань процедурних, а при вирішенні питань по суті пропонували голосувати більшістю в дві третини. Радянська делегація підтримала тезу про голосування простою більшістю, посиляючись на багато прикладів міжнародних конференцій, зокрема на Паризьку конференцію 1920—1921 рр., яка ухвалила простою більшістю конвенцію 1921 р. Зрештою конференція погодилась з запропонованим делегатом України С. П. Демченком текстом ст. 22: «Конференція приймає рішення простою більшістю голосів членів Конференції, які мають право ухвального голосу. При поділі голосів порівну пропозиція вважається відхиленою»¹⁰⁴.

4 серпня, після завершення підготовчої роботи, радянська делегація внесла на обговорення конференції підготовлений нею проект нової конвенції про судноплавство на Дунаї. Суть радянських пропозицій зводилась до того, що нова конвенція повинна забезпечити вільне судноплавство на Дунаї відповідно до інтересів і суверенних прав придунайських країн, а також з метою зміцнення економічних і культурних зв'язків придунайських країн між собою і з іншими країнами. Цим передбачалось ліквідувати привілейоване становище недунайських держав. У головній, керівній і визначальній статті радянського проекту передбачалось, що навігація на Дунаї має бути вільною й відкритою для громадян, торговельних суден і товарів усіх держав на основі рівності портових і навігаційних зборів та умов торговельного судноплавства¹⁰⁵. На відміну від конвенції 1921 р. тепер в поняття «Дунай» включався тільки Дунай як такий, без приток та обвідних каналів. Замість двох міжнародних комісій пропонувалось створити єдину Дунайську комісію, що

¹⁰¹ «Дунайская конференция, Белград, 1948...», стор. 60.

¹⁰² Ю. Я. Б а с к и н, П. И. Р ы ж и к о в, назв. праця, стор. 21—22.

¹⁰³ «Дунайская конференция, Белград, 1948...», стор. 66—68.

¹⁰⁴ Т а м ж е, стор. 88.

¹⁰⁵ «Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. II», стор. 163.

складалася б тільки з представників придунайських країн. Крім того, радянський проект передбачав заборону плавання на Дунаї військових кораблів усіх недунайських країн. Конвенція 1921 р., як відомо, робила виняток для деяких недунайських держав, дозволяючи плавання їх військових суден від гирла Дунаю до Галаца ¹⁰⁶.

Пропозиції делегації СРСР знайшли одностайну підтримку з боку всіх придунайських держав. На засіданні 5 серпня виступив глава делегації УРСР А. М. Барановський, який вказав, що Дунай завжди був річкою, до якої економічно тягнулась Україна, оскільки це — найбільш зручний водний шлях для її зв'язків з державами Південно-Східної і Центральної Європи. Він підкреслив, що раніше на Дунаї панували західні держави, які ущемляли суверенітет прибережних країн, тому відновлення на Дунаї колишнього режиму сприяло б економічному і політичному проникненню імперіалістів у країни басейну Дунаю. Було резонно відзначено, що Панамський канал управляється виключно самими Сполученими Штатами, незважаючи на те, що він зв'язує два океани і має незрівнянно більше значення для розвитку міжнародної торгівлі. Викриваючи фальш пояснень Кеннона про заінтересованість США на Дунаї виключно нібито практичними, діловими причинами, А. М. Барановський заявив, що економіка США заінтересована в Дунаї наймінімальніше. Судна США ніколи не плавали Дунаєм. Обсяг американського експорту до Румунії, Болгарії, Югославії та Угорщини, за опублікованими американськими даними, дорівнював у 1937 р. 19 млн. доларів, що становило лише 0,5% загального експорту США. Українська делегація рішуче заперечувала проти домагань США нав'язати таку конвенцію щодо Дунаю, яка була б чимсь на зразок доповнення до горезвісного «плану Маршалла», який був програмою економічної експансії, політичного й економічного поневолення Європи Сполученими Штатами. «Пан Кеннон хоче, — сказав А. М. Барановський, — щоб по Дунаю вільно ходили судна всіх національних флагів світу. Ніхто проти цього не заперечує. Саме це і передбачається статтею першою радянського проекту конвенції. Але ж з цього не випливає, що в управлінні судноплаванням на Дунаї повинні брати участь всі держави, чії судна будуть там плавати. Контролювати і управляти Дунаєм повинні ті держави, по території яких протікає Дунай» ¹⁰⁷.

Радянський проект конвенції про режим судноплавання на Дунаї був прийнятий конференцією 10 серпня за основу, при чому за цю пропозицію, крім придунайських країн, голосували США і Англія. Представник Франції утримався. Далі розгорнулись дебати при постатейному обговоренні проекту і поправок до нього.

Початок і хід роботи Дунайської конференції викликали широкий відгук міжнародної громадськості. Навіть частина західної преси змушена була визнати неминучість втрати західними державами контролю над Дунаєм. Так, спеціальний кореспондент англійської газети «Дейлі телеграф» у Белграді повідомляв, що Дунайська конференція вже в перші дні «показала перевагу радянського блоку, який до кінця мав намір використати чисельні й географічні переваги над Британією, США і Францією» ¹⁰⁸. До такого висновку прийшла й газета «Нью-Йорк таймс», яка, сумуючи з приводу втрати імперіалістами своїх привілеїв і панівних позицій на Дунаї, сповіщала, що «для британців і французів немає надії знову одержати ті переваги, які давала конвенція 1921 року. Західні де-

¹⁰⁶ «Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. II», стор. 163—166.

¹⁰⁷ Газ. «Радянська Україна» від 7 серпня 1948 р.

¹⁰⁸ Газ. «Daily Telegraph» від 3 серпня 1948 р.

легати стоять перед вибором — або погоджуватись з більшістю і залишатись на конференції, або виступити проти і залишити її»¹⁰⁹. Цілком зрозуміле й виправдане прагнення придунайських країн стати справжніми хазяями на своїй власній річці викликало злісне виття реакційних кіл у США, Англії і Франції, які, ставлячи над усе свої вузькокорисливі імперіалістичні інтереси, вдалися до брудних наклепів на СРСР і країни народної демократії.

Хід дискусії на Дунайській конференції показав безпідставність претензій Заходу до придунайських країн, повну відсутність у представників США, Англії і Франції будь-якої переконливої аргументації, їх неспроможність і безсилість виконати замовлення своїх хазяїв — правлячих імперіалістичних кіл. «Дунай буде контролюватися придунайськими країнами, — вказувала в ті дні прогресивна італійська газета «Уніта», — незалежно від того, подобається чи не подобається це французу Т'єрі і банку Ротшільда, американцю Кеннону і групі Рокфеллера, англійцю Піку, який до речі сказати, зв'язаний з британськими нафтовими компаніями, що мали до війни великі концесії в Румунії»¹¹⁰. Навіть західна преса змушена була визнати плачевне становище своїх делегацій на Дунайській конференції. «Англо-американо-французькі аргументації, — вказувала газета «Франс суар», — надто слабкі. Вишинський веде перед під акомпанемент сміху своїх балканських союзників»¹¹¹.

Відчуваючи безпорадність своєї аргументації, представники США, Англії і Франції вдалися до різного роду вивертів і юридичного крутіїства, щоб загальмувати роботу конференції, або ж навіть зірвати її. Так, британський делегат Чарльз Пік взагалі поставив під сумнів правомочність Дунайської конференції розробляти нову конвенцію і запропонував запитати Міжнародний суд в Гаазі, чи зберігає чинність конвенція 1921 р., або створити спеціальний «безсторонній» і «об'єктивний» трибунал, який відповів би на це запитання¹¹². Ясно, що ця пропозиція була безпідставною, бо якби конвенція 1921 р. залишалась чинною, то не було б сенсу скликати Дунайську конференцію. Для того, щоб зірвати Дунайську конференцію, США, грубо порушуючи (в котрий раз!) погоджене рішення Ради міністрів закордонних справ про склад учасників конференції, інспірували заяву уряду Італії про «право» Італії і «необхідність» для неї бути присутньою на конференції в Белграді як учасниці конвенції 1921 р.¹¹³ З подібними претензіями виступили також недунайські країни — Бельгія і Греція. Ці безпідставні претензії було відхилено. На засіданні 16 серпня було прийнято до уваги повідомлення про листи посольств Греції, Італії та Бельгії, в яких вказані країни заявляли про збереження за собою прав, наданих конвенцією 1921 р. Більшістю голосів було вирішено не передавати ці листи на розгляд¹¹⁴, оскільки питання про участь у конференції недунайських країн, крім членів Ради Міністрів закордонних справ, було погоджене на сесії РМЗС ще в грудні 1946 р.

Американська делегація у своєму прагненні довести «право» США на участь в контролі над Дунаєм доходила до абсурду, твердячи, ніби внаслідок окупації Сполученими Штатами частини території Австрії і Німеччини США стали майже ... дунайською державою¹¹⁵. Тенденцій-

¹⁰⁹ Газ. «New York Times» від 3 серпня 1948 р.

¹¹⁰ Газ. «L'Unita» від 4 серпня 1942 р.

¹¹¹ Газ. «France soire» від 2 серпня 1948 р.

¹¹² «Дунайская конференция, Белград, 1948...», стор. 176.

¹¹³ Архів МЗС УРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 55, арк. 156.

¹¹⁴ Там же, арк. 221.

¹¹⁵ «Дунайская конференция, Белград, 1948...», стор. 142.

ність підходу США, Англії і Франції до дунайської проблеми стала очевидною і тоді, коли вони почали твердити, ніби СРСР не є придунайською державою. До цієї абсурдної і неуцкої вигадки вдався 12 серпня британський делегат Пік. Виголошуючи промову, він витяг з кишені карту Радянського Союзу і розв'язно заявив: «Якщо під терміном «придунайські держави» потрібно розуміти прибережні держави, то його важко застосувати щодо Росії»¹¹⁶.

Свого часу на засіданні Ради міністрів закордонних справ в 1946 р. у англійського міністра закордонних справ Е. Бевіна виникли сумніви, чи є Україна дунайською державою. Радянським представникам довелося тоді покласти географічні карти на стіл, щоб ці сумніви розвіяти. Тепер же британський делегат Пік просив А. Я. Вишинського допомогти розібратися у географічному питанні і показати йому хоч би маленьку територію на карті, яка не була б українською територією і в той же час лежала б на берегах Дунаю¹¹⁷. Отже, в даному разі Пік уже не заперечував, що Україна є дунайською державою, але засліплений ненавистю до країни соціалізму, він не бачив, або не хотів бачити, що Радянський Союз має вихід до Дунаю і крім території України — ділянку, яка знаходиться біля впадіння Пруту в Дунай. «Але я не бачив ще жодної карти, — підкреслював представник СРСР, — на якій можна було б знайти хоча б одну точку на Дунаї, яка була б частиною території Великобританії, і дозволяла їй думати, що й Великобританія має однакове з Радянським Союзом право на представлення в Дунайській комісії»¹¹⁸.

Конференція відкинула також заміри США залучити до Дунайської конференції Економічну і Соціальну раду ООН, в якій засідала більшість держав, що не мали ніякого відношення до Дунаю. Не зустріла підтримки і американська пропозиція запросити на конференцію спостерігачів ООН, організації, в якій США повністю володіли механічною більшістю голосів залежних від них країн. Нарешті був битий і розрахований на похорон нової конвенції маневр західних держав, які запропонували, щоб конвенція ввійшла в дію лише після здачі всіх 10 ратифікаційних грамот. Всупереч цьому була прийнята ст. 47 радянського проекту, яка передбачала, що конвенція вважатиметься чинною після її ратифікації шістьма країнами, тобто більшістю учасників Дунайської конференції. Конференція відхилила британську пропозицію про передачу питання про дію Конвенції 1921 р. на розгляд третейського суду в Гаазі. Більшістю 7 голосів проти 3 не було прийнято і американський проект конвенції про режим дунайського судноплавства, що грубо порушував суверенітет прибережних країн, пропонуючи фактично зробити хазяїном на Дунаї наділену надмірно високими повноваженнями Дунайську Комісію, до якої входили б і такі недунайські держави, як США, Англія і Франція¹¹⁹. Радянська делегація звернула увагу конференції на те глибоке протиріччя, яке продемонстрували США і Великобританія, що з одного боку доводили нібито неправомочність даної конференції розробити і прийняти нову конвенцію, а з іншого — вносили свої проекти, наполягаючи на їх схваленні¹²⁰.

Гострій критиці піддав делегат України С. П. Демченко поправки США й Англії при обговоренні складу Дунайської комісії. Українська делегація рішуче відкидала поправки, які передбачали участь недунайських країн в управлінні судноплавством на Дунаї. «Придунайські краї-

¹¹⁶ Архів МЗС УРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 55, арк. 175.

¹¹⁷ «Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. II», стор. 201.

¹¹⁸ Там же.

¹¹⁹ «Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. II», стор. 174.

¹²⁰ Там же, стор. 187.

ни, — підкреслював С. П. Демченко, — не можуть погодитись з тим, щоб їх водними шляхами керував ще хтось інший, кому ці шляхи не належать». У зв'язку з вихваланням Чарльзом Піком «плану Маршалла» делегат України зазначив: «Якщо під розвитком економічних і торговельних зв'язків представники Англії і США розуміють заходи, подібні до «плану Маршалла», то для нас ці заходи, безумовно, неприйнятні. Ми не можемо погодитися, щоб Дунайська комісія була використана США в таких цілях»¹²¹.

Міцна згуртованість дунайських держав на чолі з СРСР у відстоюванні своїх прав викликала люту ненависть і нападки з боку імперіалістів. Під кінець роботи Дунайської конференції, коли остаточно визначився повний провал зазіхань імперіалістичних кіл США, Англії і Франції на басейн Дунаю, реакційна західна преса знову розгорнула цькування Белградської конференції, паплюження політики придунайських країн. Особливо гострих нападок зазнавала Дунайська комісія, в якій імперіалісти і колонізатори були позбавлені місця. Видаючи справжню і основну причину такої реакції на справедливій дії придунайських країн, французька газета «Фігаро» поставила крапку над «і», недвозначно заявивши: «без вільного судноплавства на Дунаї англо-американо-французька політика втрачає весь свій смисл і все майбутнє в центральній Європі. Відмовитись від Дунаю — значить відмовитись від впливу в цьому басейні центральної Європи»¹²².

Делегації СРСР і УРСР на конференції в Белграді доклали максимум зусиль, щоб разом з представниками інших придунайських країн викрити справжні наміри і прагнення західних імперіалістичних держав, дати їм рішучу відсіч і вивести на чисту воду наклепників. У своєму виступі на заключному засіданні Дунайської конференції глава делегації СРСР викрив вигадку про те, нібито на конференції схвалювалось тільки те, що виходило від СРСР, і відкидалось все, що пропонувалось США, Англією і Францією. Насправді ж були відкинуті лише ті поправки, які суперечили інтересам придунайських країн. В той же час в радянський проект увійшов ряд статей, взятих майже дослівно з американського проекту. Крім того, багато статей конвенції 1921 р., які виправдали себе, також були включені в радянський проект¹²³.

Внаслідок різного роду обструкцій і зволікань, що мали місце з боку делегацій США, Англії і Франції, конференція в Белграді трохи затягла свою роботу. Але після трьох тижнів напруженої боротьби її робота успішно закінчилась. Нова Дунайська конвенція, в основу якої ліг радянський проект, була розроблена. В цю надзвичайно важливу справу великий вклад зробила і делегація Радянської України.

Перед підписанням нової конвенції глава делегації СРСР виступив з офіційною заявою про те, що оскільки в Дунайську комісію входить по одному представнику від кожної дунайської країни — учасниці конференції, то СРСР має право мати у вказаній комісії фактично два голоси. Проте, Радянський уряд, керуючись принципом рівноправності всіх придунайських країн, відмовляється від свого права мати в Дунайській комісії два голоси і матиме тільки одного представника в ній, який одночасно представлятиме як СРСР в цілому, так і радянські республіки, що входять до нього, в тому числі УРСР¹²⁴.

За нову Дунайську конвенцію в цілому голосували делегати всієї придунайських країн. Делегація США голосувала проти, а представники

¹²¹ Газ. «Радянська Україна» від 15 серпня 1948 р.

¹²² Газ. «Le Figaro» від 12 серпня 1948 р.

¹²³ Див. «Внешняя политика Советского Союза, 1948 год, ч. II», стор. 205.

¹²⁴ Газ. «Радянська Україна» від 19 серпня 1948 р.

ки Великобританії і Франції не брали участі в голосуванні. 18 серпня 1948 р. о 7 годині вечора в приміщенні Коларчева народного університету в Белграді відбулась церемонія підписання конвенції про режим судноплавства на Дунаї. Крім підписання основного тексту конвенції, суть якої була викладена вище, було підписано також додаток про входування Австрії до складу Дунайської комісії після врегулювання питання про договір з Австрією, а також спеціальний додатковий протокол, в якому констатувалась втрата чинності Дунайської конвенції 1921 р.¹²⁵

Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала конвенцію про режим судноплавства на Дунаї 18 лютого 1949 р. Після ратифікації конвенції Болгарією, Румунією, СРСР, Угорщиною, Чехословаччиною та Югославією вона набрала чинності 11 травня 1949 р.

Нинішня Дунайська комісія не виконує ні законодавчих, ні судових функцій, які є виключним правом придунайських країн. Секретаріат і робочий апарат її, що налічували на 1 травня 1956 р. лише 27 осіб (проти 70, затверджених спочатку)¹²⁶, комплектуються з представників прибережних країн. Спочатку Дунайська комісія перебувала в Галаці (Румунія), з 1954 р. вона була переведена в Будапешт. Всупереч пророкуванням імперіалістів, Дунайська комісія весь час працювала дуже плідно і провела велику роботу по налагодженню й розширенню міжнародних торговельних перевозок на великій європейській ріці — Дунаї.

Після укладення державного договору з Австрією в 1955 р., остання може стати членом Дунайської комісії. В червні 1957 р. на XV сесії Дунайської комісії спостерігачі Австрії та ФРН вперше були присутніми на засіданні комісії, заявивши про бажання їх урядів співробітничати в розвитку дунайського судноплавства.

Дунайська конференція 1948 р. була одним з важливих етапів боротьби народів Східної Європи проти втручання імперіалістичних держав у внутрішні справи придунайських країн, за збереження і зміцнення свого суверенітету і національної незалежності. Рішуче й послідовно відстоюючи суверенні права придунайських народів, СРСР вніс найбільший вклад у справу відсічі зазіханням імперіалістичних держав на Дунай.

З історії розвитку радгоспів на Україні

О. О. ОВСЯННІКОВА

РАДГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ У ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Наукова розробка питань, зв'язаних з історією соціалістичної перебудови сільського господарства, зокрема будівництва радгоспів, має значний інтерес, особливо в світлі нової Програми КПРС — Програми побудови комуністичного суспільства в нашій країні, прийнятої ХХІІ

¹²⁵ «Українська РСР у міжнародних відносинах, Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР, або до яких вона приєдналася (1945—1957)», К., 1959, стор. 276—277.

¹²⁶ Ю. Я. Баскин, П. И. Рыжиков, назв. праця, стор. 53.

з'їздом партії, коли радгоспи поряд з колгоспами покликані відіграти важливу роль у розвитку високопродуктивного сільського господарства.

Творчо розвиваючи марксизм, В. І. Ленін розробив аграрну програму Комуністичної партії, вказав шляхи соціалістичного перетворення сільського господарства. В. І. Ленін вказував, що в соціалістичному перетворенні сільського господарства важливу роль мають відіграти державні господарства. Ідея організації державних показових господарств на базі великих поміщицьких маєтків вперше була висунута у знаменитих Квітневих тезах. Потім В. І. Ленін неодноразово підкреслював і роз'яснював величезну роль великих державних господарств для піднесення сільськогосподарського виробництва. У березні 1919 р. на з'їзді сільськогосподарських робітників Петроградської губернії Володимир Ілліч говорив, що «радянське господарство ставить своїм завданням поступово навчити сільське населення самостійно виробляти новий порядок, порядок спільної праці, при якому не може знову народитися купка багатеньких і давити на масу бідноти...»¹²⁷.

Ленінські вказівки про необхідність організації в землеробстві великих державних господарств знайшли своє втілення в перших земельних законах Радянського уряду. В декреті про землю, який проголошував ліквідацію поміщицького землеволодіння і націоналізацію всієї землі в країні, вказувалось, що «земельні ділянки з висококультурними господарствами: сади, плантації, розсадники, питомники, оранжереї та ін. не підлягають розділу, а перетворюються у показові і передаються у виключне користування держави чи общин, в залежності від розміру їх і значення»¹²⁸. Прийняте 14 лютого 1919 р. ВЦВКом РРФСР «Положення про соціалістичній землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», чітко і ясно визначало мету і завдання організації радянських господарств: по-перше, шляхом організації великих державних господарств піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва з метою забезпечення міського населення продуктами і, по-друге, створювати їх як культурно-показові, зразкові господарства, на прикладі яких навколишнє селянство вчилось би вести господарство і залучалось би до соціалістичних форм його ведення¹²⁹. У затвердженій на VIII з'їзді РКП(б) Програмі партії вказувалось на необхідність організації «радянських господарств, тобто великих соціалістичних економік»¹³⁰, як на найважливіший захід піднесення продуктивності праці в сільському господарстві і створення соціалістичного землеробства.

Ленінські положення про будівництво державних радянських господарств на базі великих поміщицьких маєтків, а також досвід організації їх в Російській Федерації, були використані Комуністичною партією на Україні. За рішенням I Всеукраїнського з'їзду Рад (24—25 грудня 1917 р.) всі декрети і розпорядження Робітничо-Селянського уряду Російської федерації, насамперед декрет про землю, про робітничий контроль над виробництвом, негайно поширювались на території Української республіки. Здійснення ленінського декрету про землю на Україні створювало необхідні умови для проведення соціалістичних перетворень на селі. Уже на початку 1918 р. були організовані перші радянські господарства на базі деяких поміщицьких маєтків. Проте весною прове-

¹²⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 27.

¹²⁸ «Аграрная политика Советской власти (1917—1918), Документы и материалы», М., 1954, стор. 114.

¹²⁹ Там же, стор. 420.

¹³⁰ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 396.

дення земельних перетворень на Україні було перервано окупацією її військами австро-німецьких імперіалістів. На початку 1919 р. після вигнання іноземних загарбників і розгрому військ буржуазно-націоналістичної Директорії знову були відновлені революційні земельні перетворення.

У 1919 р. поряд з позитивними результатами в проведенні земельної політики на Україні були допущені серйозні помилки. В ряді місць окремі партійні і радянські працівники, не рахуючись з прагненням малоземельних селян збільшити своє землекористування за рахунок конфіскованих поміщицьких маєтків, почали створювати радянські господарства майже в кожному поміщицькому маєтку. Було організовано 1685 радгоспів, які мали понад мільйон десятин землі¹³¹. Крім того, під час організації колективних господарств інколи порушувався принцип добровільності. Це викликало серйозне незадоволення серед селянства. Враховуючи небезпечність таких помилок, що мали місце не лише на Україні, а й в Російській Федерації, В. І. Ленін вимагав від радянських і партійних органів вжити рішучих заходів проти перекручень радянської земельної політики. 9 квітня 1919 р. всім губземвідділам було надіслано телеграму, в якій вказувалось на недопустимість надмірної організації радгоспів і вимагалось суворе додержання принципу добровільності при організації колективних господарств¹³².

Велике значення для виправлення помилок, допущених у земельній політиці на Україні, мали рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». У виступах на конференції В. І. Ленін піддав суворій критиці Раковського та інших, які намагались відстоювати політику насаджування радгоспів на Україні. Володимир Ілліч говорив, що «ні в якому разі так ставити справу ми не можемо. Ми повинні визнати, що тільки дуже невелику частину культурних господарств ми повинні дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний»¹³³. На конференції різко були засуджені лівацькі перегини в земельній політиці і чітко визначені завдання Комуністичної партії в галузі земельної політики на Україні: повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння за передачею земель безземельним і малоземельним; організація радянських господарств тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства; об'єднання селян у комуні можливі тільки на добровільних началах¹³⁴.

Ленінські вказівки про будівництво радянських господарств на базі великих поміщицьких маєтків як показових культурно-агрономічних центрів пропаганди соціалістичного землеробства знайшли відображення в земельних законодавчих актах Українського Радянського уряду. У виданих у січні 1920 р. «Основних началах організації земельної справи на Україні», вказувалось, що частина поміщицьких земель призначається для створення показових господарств, що забезпечують селян поліпшеним насінням, племінним молодняком і практично сприяють поширенню серед трудящих сільськогосподарської культури і знань¹³⁵. У законі про землю (5 лютого 1920 р.) говорилось про організацію радянських пока-

¹³¹ «Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссаров РСФСР при Совнаркоме УССР и Центральных учреждениях Украины», Харьков, 1921, стор. 11—12.

¹³² Журн. «Красный архив», 1939, № 5, стор. 13.

¹³³ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 169.

¹³⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 431—432.

¹³⁵ «Сборник декретов, положений, циркуляров, инструкций по земельному вопросу на Украине», Харьков, 1920, стор. 5.

зових господарств при згоді навколишнього селянства¹³⁶. У прийнятому 1 квітня 1920 р. Наркомземом України «Положенні про державні показові господарства» підкреслювалось, що державні показові господарства поряд з завданнями піднесення продуктивності сільського господарства повинні стати зразком нового, соціалістичного господарства, на досвіді якого вчилося би навколишнє селянство колективному веденню господарства, що державні показові господарства організуються з метою створення умов для повного переходу до колективізму в землеробстві¹³⁷. В резолюції V конференції КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.) говорилось, що практичними заходами регулювання селянського господарства є «організація радгоспів не як господарств, що виробляють звичайні зернові злаки для споживання, а у вигляді зразкових господарств, зв'язаних з усім економічним життям даного району, що відображає в своїх завданнях його особливий характер і виробляє для організації сільськогосподарського виробництва, як-от: насінний матеріал, племінну худобу і т. д.»¹³⁸.

Отже, будівництво у 1920 р. на Україні державних культурно-показових господарств мало головне завдання: подавати допомогу навколишньому селянству, вести пропаганду досвіду великого соціалістичного господарства. Такий напрям діяльності радгоспів на Україні відповідав рішенням Комуністичної партії і вказівкам В. І. Леніна, сприяв зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

Виходячи з завдань земельної політики Радянського уряду, партійні організації України розгорнули широку пропаганду і організацію державних показових господарств. Центральний Комітет КП(б)У вказував, що відряджені для роботи на село партійні організатори мають вести бесіди з селянами про переваги і користь радянських господарств, популяризувати приклади з практики організації радянських господарств у Російській Федерації¹³⁹. І Всеукраїнська нарада з питань роботи на селі (серпень 1920 р.) вказувала, щоб сільські партійні працівники розгорнули пропаганду переваг і користі створення радгоспів і взяли найактивнішу участь в їх організації¹⁴⁰. На організованих губернськими й повітовими партійними комітетами курсах по підготовці радянських і партійних працівників для села як спеціальну дисципліну було введено соціалістичний землеустрій.

Велику роль у пропаганді державних показових господарств відіграли повітові й губернські конференції КП(б)У. У рішеннях II Ніжинської повітової партійної конференції, Чернігівської губернії (18 лютого 1920 р.), вказувалось: «Радянські господарства, як практичні показники вигідності громадського землекористування, повинні бути обов'язково збережені в кількості не менше одного на повіт і знову організовуватись там, де збереглись висококультурні поміщицькі маєтки»¹⁴¹. Такий же характер мала резолюція повітової Тираспільської конференції КП(б)У, Одеської губернії (27 жовтня 1920 р.). В ній говорилось: «Зважаючи, що радгоспи мають культурно-агітаційне значення для селян, конференція звертає увагу повітового земельного відділу на правильну організацію

¹³⁶ «Сборник декретов, положений, циркуляров, инструкций по земельному вопросу на Украине», стор. 7.

¹³⁷ Там же, стор. 86.

¹³⁸ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 87.

¹³⁹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 5, од. зб. 565, арк. 5.

¹⁴⁰ Газ. «Коммунист» від 19 серпня 1920 р.

¹⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 254, арк. 6.

радгоспів і пропонує ввести неослабний контроль над усіма радгоспами повіту»¹⁴². На конференціях увага зверталась на те, щоб на місцях до організації радгоспів підходили обережно, враховували інтереси навколишнього селянства; на перший план, насамперед, висували культурно-показове значення радянських господарств. У резолюції II Харківської губернської партійної конференції говорилося, що «в питанні про радянські господарства необхідно висунути на перший план їх культурно-показове значення: а) постачання селянським господарствам необхідного посівного матеріалу, організацію прокатних пунктів, ремонтних майстерень і т. д.; б) радянські господарства повинні стати центрами культурно-показового господарства»¹⁴³.

Велику роль у пропаганді радгоспів відіграли комітети неможливих селян (КНС). На всіх з'їздах комнезамів створення радгоспів зустрічало одноставне схвалення. Так, з'їзд комітетів неможливих селян Городнянського повіту, Чернігівської губернії (вересень 1920 р.), прийняв рішення: «Повітовому земельному відділу доручається найближчим часом визначити і відвести необхідну площу землі для культурних господарств, що мають бути розсадником високої культури сільськогосподарського виробництва і насінними фабриками постачання сільського населення насінням та ін.»¹⁴⁴. У рішенні I Всеукраїнського з'їзду комнезамів вказувалось на необхідність пропаганди радянських господарств, що мають постачати селянам поліпшене насіння, племінний молодняк, організувати в себе прокатні пункти, ремонтні майстерні, розплідники¹⁴⁵.

Завдяки тій величезній пропаганді переваг радянських господарств, що її провели партійні організації, трудяще селянство до створення радгоспів ставилось схвально, вважало їх необхідним заходом для піднесення індивідуальних господарств. Так, терешківський волосний з'їзд Рад, Сумського повіту, Харківської губернії (березень 1920 р.), прийняв рішення про всіляку підтримку радгоспів — центрів культурного сільськогосподарського виробництва¹⁴⁶. Сільський сход селян с. Посадо-Покровського, Херсонського повіту, на Миколаївщині, ухвалив рішення про створення культурно-показового господарства в колишньому маєтку Стоянова¹⁴⁷.

У 1920 р. організація радгоспів проходила під керівництвом Комуністичної партії, при активній участі широких мас селянства. З метою керівництва створенням радянських господарств та їх діяльністю при Наркомземі України було організовано Центральне управління культуррадгоспів, а при губернських і повітових земельних відділах — підвідділи культурно-показових радянських господарств. Наркомзем визначив напрям діяльності Центрального управління культуррадгоспів і підвідділів. Під час організації радгоспів підвідділи мали виходити з того, що радгосп повинен задовольняти визначені державні потреби, бути прикладом і культурним вогнищем для навколишнього населення, своєю внутрішньою організацією бути прикладом соціалістичного господарювання¹⁴⁸.

¹⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 106, арк. 24.

¹⁴³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 257, оп. 1, спр. 12, арк. 17.

¹⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 5, арк. 47.

¹⁴⁵ «Резолюції і постанови I Всеукраїнського з'їзду комітетів неможливих селян», Харків, 1920, стор. 5.

¹⁴⁶ «Із історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1919—1941 рр.)», Збірник документів і матеріалів», вип. I, Херсон, 1957, стор. 102.

¹⁴⁷ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.)», Сборник документов и материалов», Сумы, 1957, стор. 231—232.

¹⁴⁸ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р—95, оп. 1, спр. 47 арк. 78—79.

Організація культурно-показових господарств тривала протягом усього 1920 р. і була нерозривно зв'язана з землерозподільними роботами. Відхід колишніх поміщицьких земель під радянські господарства залежав від ступеня забезпеченості навколишнього селянства землею, від кількості поміщицьких маєтків у даному районі. Відбирання поміщицьких маєтків під зразкові господарства здійснювали спеціальні комісії, призначені губернськими або повітовими земельними відділами. Часто губземвідділи складали інструкцію для цих комісій, в якій давались конкретні вказівки по відведенню колишніх поміщицьких маєтків під радянські господарства. Так, у складеній Одеським губземвідділом інструкції по обстеженню колишніх приватновласницьких господарств Одеської губернії передбачалося створення комісії у складі відповідального партійного працівника, агронома-інструктора від губземвідділу, землеміра, члена волосного ревкому і двох представників від заінтересованих селянських громад. Комісія мала завдання провести: а) оголошення селянам мети організації радгоспів; б) детальне обстеження колишнього приватновласницького маєтку; в) з'ясування на місці, в яких розмірах і які господарства повинні бути відведені під культурно-показові і перебувати у віданні земельних органів; г) визначення найцінніших галузей господарства, що підлягають розвитку; д) виявлення претензій селян на землю даного маєтку; е) визначення площі відчуження в загальний фонд землеустрою ¹⁴⁹.

Під державні показові господарства відводились маєтки з цінними багаторічними культурами (садами, городами, плодовими розсадниками, виноградниками), буряковими, тютюновими та іншими плантаціями, з складним технічним устаткуванням (млинами, олійницями, маслозаводами та ін.). Комісії по обстеженню великих поміщицьких маєтків брали на облік майно, з'ясовували його придатність для культурно-показового господарства. Матеріали обстеження відсилались до губернських і повітових земвідділів, де остаточно вирішувалося питання про організацію культурно-показового господарства. Відводячи землю радгоспам, земельні органи брали до уваги землезабезпеченість селян даного району. Радгоспам відводили необхідну, мінімальну кількість землі. В першу чергу забезпечувались землею безземельні і малоземельні селяни.

Куркульство прагнуло перешкодити успішному будівництву радгоспів, вело контрреволюційну пропаганду серед селянства, закликаючи ділити всю поміщицьку землю, нічого не залишаючи для радгоспів. Часто куркулі вдавалися до шкідницьких дій: робили напади на радгоспи, руйнували й грабували їх майно. Так, на Ново-Мерчанське культурно-показове господарство, Вовчанського повіту на Харківщині, куркульські банди нападали двічі. Бандити спустошили амбари з зерном і розікрали сільськогосподарські машини та реманент ¹⁵⁰.

Велика і копітка пропаганда радгоспного виробництва, що її вели партійні організації, залучення до будівництва радгоспів передової і свідомиї частини біднішого селянства, комітетів неможливих селян, додержання інтересів трудящого селянства під час відведення земель під показові радянські господарства — все це, незважаючи на шалений опір куркульства, сприяло розгортанню процесу організації радянських господарств на Україні. За даними Наркомзему, до кінця 1920 р. на Україні був створений 571 радгосп, з них 114 — займались садівництвом, 12 — виноградарством, 8 — городництвом, 30 — городнім насінництвом, 16 —

¹⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 316, арк. 20.

¹⁵⁰ ДАХО, ф. Р—95, оп. 1, спр. 51, арк. 12, 45.

польовим насінництвом, 33 — розводили племінну рогату худобу, 17 — коней, 1 — племінних свиней, 1 — племінних овець, 2 — займались птахівництвом, 25 — мали молочні ферми; 312 — займались змішаним господарством¹⁵¹.

У 1920 р. радгоспи України були невеликими, в середньому на господарство припадало від 300 до 350 десятин землі. Були й великі господарства, що мали тисячу й більше десятин землі. Такі радгоспи частіше зустрічались у південних, степових районах — Одеській, Миколаївській, Катеринославській губерніях. Тут селянство було більш забезпечене землею, і багато поміщицьких маєтків не підлягало розділу між безземельними і малоземельними селянами, а відводились під радянські господарства. Крім того, тут був великий резервний земельний фонд. Так, в Одеській губернії радгосп, організований у колишньому поміщицькому маєтку с. Спиридоново, Антоно-Кодинцівської волості, мав 1200 десятин землі¹⁵²; радгосп «Паризька комуна», Дніпровського повіту, Миколаївської губернії — 3015 десятин. Тут було добре розвинуте свинарство, вівчарство, городництво, садівництво та інші галузі господарства¹⁵³. Великим культурно-показовим господарством на Україні, що мало також і науково-агротехнічне значення, була «Асканія-Нова». В її користуванні було 14 564 десятини землі, з них лише ріллі 3369 десятин, під зоопарком — 75, під розсадником — 59, під парком — 63, під садибою — 175, під виноградником — близько 3 десятин. Решта землі — цілина. В губерніях, де селянство відчувало гостру земельну нестачу (Київська, Волинська, Чернігівська, Подольська), під радянські господарства відводились невеликі земельні площі (в середньому господарство займало 120—150 десятин).

Слід відзначити, що радгоспи вкрай недостатньо були забезпечені сільськогосподарськими машинами і реманентом. Поміщицькі маєтки, на базі яких створювались радянські господарства, за роки громадянської війни і воєнної інтервенції були значно зруйновані. За даними Наркомзему України, на початок 1921 р. 40 радгоспів Чернігівської губернії на 4598 десятин землі мали 263 робочих коней і 26 пар волів, 183 плуги, 132 борони, 43 сівалки, 19 молотарок, 25 жниварок та ін.¹⁵⁴ Обстеження радгоспів Харківської губернії також показало, що багато радгоспів не мало в достатній кількості необхідного сільськогосподарського реманенту і робочої худоби. Так, радгосп, створений у колишньому маєтку Годованикова, мав на 218 десятин землі 4 робочих коня, 30 волів, 5 плугів, 3 борони, сівалку, 2 молотарки¹⁵⁵. У 1920 р. на Україні, за підрахунками Наркомзему, в радгоспах не вистачало понад 50% тягла, сільськогосподарських машин та реманенту¹⁵⁶. В радгоспах було зайнято понад 30 тис. робітників, переважно сезонників¹⁵⁷. Основна маса робітників не мала кваліфікації. Так, у 46 радгоспах Одеської губернії налічувалось 1699 робітників, з них 207 — кваліфікованих; у Донецькій губернії в 51 радгоспі працювало 2958 робітників, з них 367 — кваліфікованих¹⁵⁸. Постійні робітники і службовці мали місячні оклади, а

¹⁵¹ «Сборник отчетов Народных Комиссаров УССР, Уполномоченных Народных Комиссаров РСФСР при Совнаркоме УССР и Центральных учреждений Украины», стор. 12—13.

¹⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 42-а, арк. 41.

¹⁵³ «Із історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині», стор. 220, 244—247.

¹⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 352; оп. 1, спр. 53, арк. 48.

¹⁵⁵ ДАХО, ф. р-185, оп. 3, спр. 42, арк. 34; спр. 39, арк. 1—2.

¹⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 831, арк. 4.

¹⁵⁷ Там же, арк. 41.

¹⁵⁸ Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 42-а, арк. 8; спр. 30, арк. 46.

інші — оплачувались щоденно. Крім грошової оплати праці, в радгоспах існувала також натуральна. Так, у Ставищанському радгоспі на Київщині, в рахунок оплати праці постійним і сезонним робітникам видавалося зерно і овочі. В деяких радгоспах інколи застосовувалась преміальна оплата праці. В радгоспі «Голосіївські хутори», Київського повіту, за понадурочні роботи було додатково виплачено 313 тис. крб.¹⁵⁹

У 1920 р. в радгоспах України організація і управління виробництвом будувались за соціалістичним принципом: плановість, централізація, поєднання принципу єдиноначальності і колегіальності управління і т. д. Господарство велось на основі затверджуваних губземвідділами і Наркомземом організаційних планів і прибутково-видаткового кошторису, що складався щорічно. Кошти на організацію і ведення державних господарств відпускались Наркомземом, а всі їх доходи надходили державі. Безпосереднє управління господарством на місцях покладалось на завідуючого, який призначався губземвідділом або Наркомземом. Завідуючий господарством, як правило, був спеціалістом сільського господарства. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що зразкові землеробські господарства потрібно створювати «під керівництвом агрономів і з застосуванням найкращих технічних засобів». Діяльність завідуючого радгоспу контролювалась робітничими комітетами, що обирались на зборах робітників. Робітничі комітети дбали за організаційно-господарське зміцнення радгоспів, поліпшення умов життя й побуту робітників.

У зміцненні культурно-показових господарств як підприємств соціалістичного типу важливу роль відіграли заходи Комуністичної партії і Радянської держави по організації сільськогосподарського пролетаріату в профспілки. В. І. Ленін вказував на величезну роль сільськогосподарських робітників у зміцненні Радянської влади на селі, в соціалістичному перетворенні господарства. На першому з'їзді сільськогосподарських робітників Петроградської губернії Володимир Ілліч говорив, що спілка сільськогосподарських робітників «буде справжньою опорою Радянської влади на селі, вона буде опорою, передовою армією переробки всього сільського життя та, щоб ніяка експлуатація, ніяке панування багатих над бідними не могли б відродитися на ґрунті спільної, об'єднаної, товариської праці»¹⁶⁰.

Комуністична партія провела значну роботу по організації й вихованню сільськогосподарського пролетаріату України, в рядах якого налічувалось понад мільйон чоловік¹⁶¹. У 1920 р. з ініціативи ЦК КП(б)У було створено Центральну комісію по організації сільськогосподарських робітників при Центральному бюро профспілок України. У листі ЦК КП(б)У до всіх партійних комітетів вказувалося на необхідність розгортання роботи по організації спілки сільськогосподарських робітників. У її створенні важливу роль відіграли відділи по роботі на селі губернських і повітових комітетів партії. Так, відділ по роботі на селі при Катеринославському губкомі КП(б)У у циркулярному листі повітовим відділам по роботі на селі (28 квітня 1920 р.) вказував, що «завданням партії є організація профспілок робітників. Партійні працівники, інструктори всіх відділів повинні на місцях сприяти створенню профспілки сільських робітників»¹⁶². Багато зробили в справі організації спілки сільськогосподарських робітників волосні та сільські партійні осередки.

¹⁵⁹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 350, оп. 3, спр. 7, арк. 3—5; ф. 349, оп. 1, спр. 86, арк. 117.

¹⁶⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 23—24.

¹⁶¹ «Краткий отчет о деятельности НКЗ Украины на 1 мая 1920 г.», Харьков, 1920, стор. 4.

¹⁶² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 419, арк. 19.

До весни 1921 р., за даними, одержаними ЦК КП(б)У від 75 повітів 10 губерній, було 964 сільських і 804 волосних комуністичних осередки¹⁶³. У квітні 1920 р. Харківський губком створив спеціальне губернське організаційне бюро, яке широко розгорнуло в повітах організацію спілки сільськогосподарських робітників. На початку липня відбувся I губернський з'їзд сільськогосподарських робітників Харківщини, на якому були представлені делегати від 3 тис. організованих членів спілки сільськогосподарських робітників¹⁶⁴.

Великого значення надавала Комуністична партія залученню промислових робітників до участі в соціалістичних перетвореннях села. У червні 1920 р. відповідно до постанови Раднаркому України при Наркомземі, а також при губернських земельних відділах були створені робітничі комітети сприяння. Ці комітети мали завдання широко залучати промислових робітників до здійснення соціалістичних перетворень сільського господарства, подавати висновки і пропозиції про передачу підприємствам і установам ділянок землі нетрудового користування, всіляко сприяти організації в радгоспах показових виставок різних сільськогосподарських культур, прокатних станцій, ремонтних майстерень для обслуговування господарств біднішого селянства. Комітети сприяння брали активну участь в організації управління державними культурно-показовими господарствами, допомагали в організації спілки сільськогосподарських робітників і т. д. Так, робітничий комітет сприяння при Катеринославському губземвідділі почав свою діяльність з організації робіткомів у радгоспах: «Любомирівка», «Романово», «Відрадне», «Гого», «Ігрень», «Веселе», «Корфа», «Гурєєво», «Червоно-Іванове», П'ятихатське дослідне поле. Комітетом була також зроблена ревізія в радгоспах, проведено зміцнення керівних кадрів¹⁶⁵.

Незважаючи на те, що організовані в 1920 р. радгоспи були невеликими, а їх господарське життя тільки розгорталось, все ж і тоді вони добивалися значних успіхів. У радгоспі «Чаплі», Ново-Московського повіту на Катеринославщині, у 1920 р. доходи (за цінами того часу) становили 20 763 тис. крб., а витрати — 3 311 093 крб.¹⁶⁶. Успішно розвивався Тальнівський радгосп, Уманського повіту, Київської губернії, організований на землях колишнього монастиря. Один з членів інструкторсько-ревізійної комісії у доповідній Уманському земвідділу писав: «Господарство цілком налагоджене, є потрібні будівлі, інвентар, робоча худоба. Оброблено 120 десятин орної землі, 32 десятини різних угідь, садів і т. д.»¹⁶⁷.

Радгоспи подавали значну допомогу навколишнім селянам. При радгоспах були організовані прокатні пункти, кузні, ремонтні майстерні. Особливо велику допомогу селянам подали радгоспи під час проведення «селянського тижня» (серпень—вересень 1920 р.). Комуністична партія надавала великого значення проведенню «селянського тижня». В інструкції вказувалось, що в цей тиждень радгоспи повинні стати центрами подання допомоги селянам і показати їм нове, комуністичне ставлення до праці¹⁶⁸. Радгоспи допомагали бідності і сім'ям червоноармійців ремонтувати сільськогосподарський реманент, збирати урожай, вести обмолот хліба, обсіятися тощо. Так, у Херсонському повіті під час прове-

¹⁶³ Журк. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 1, стор. 13.

¹⁶⁴ Газ. «Большовик» від 8 серпня 1920 р.

¹⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 34, арк. 44.

¹⁶⁶ Там же, арк. 89.

¹⁶⁷ ДАКО, ф. 349, оп. 3, спр. 88, арк. 235.

¹⁶⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 34, арк. 44; газ. «Коммунист» від 31 серпня 1920 р.

дення «селянського тижня» працювали 22 парові молотарки, якими було намолочено селянам 200 тис. пудів зерна; 18 прокатних станцій відпустили селянам різні сільськогосподарські машини. Всього у повіті з допомогою радгоспів було засіяно 64 058 десятин озимини¹⁶⁹. У 1921 р. значну допомогу подали радгоспи навколишнім селянам у період весняної кампанії. За період з 15 лютого по 17 березня в ремонтній майстерні радгоспу с. Козацького, Херсонського повіту, Миколаївської губернії, відремонтували селянам 118 букерів, багато плугів, сівалок, віялок тощо. За пропозицією загальних зборів робітників і службовців радгоспу в навколишні села було відряджено кілька бригад робітників-спеціалістів для подання селянам допомоги в ремонті машин і реманенту¹⁷⁰. Культурно-показові господарства постачали селянам племінну худобу, високосортне насіння, саджанці плодкових дерев, розсаду городніх культур, допомагали селянам розводити пасіки і т. д.

Державні показові господарства були лише початком нових, соціалістичних відносин на селі, проте їх революційна, перетворююча роль у сільському господарстві велика. Діяльність культурних радянських господарств наочно демонструвала перевагу великого соціалістичного господарства перед дрібним індивідуальним. Незважаючи на господарсько-економічну слабкість радгоспів, все ж вони відігравали велику роль у створенні соціалістичних форм у землеробстві, зокрема, стали опорою біднішого селянства під час створення сільськогосподарських колективів.

М. Ф. ДЕРЕВ'ЯШКІН

ДОПОМОГА РАДГОСПІВ ТРУДЯЩОМУ СЕЛЯНСТВУ

(1923—1925 рр.)

У системі заходів Радянської держави по зміцненню союзу робітничого класу та селянства, відбудові й дальшому розвитку сільського господарства важливу роль відігравали радгоспи. У перші роки Радянської влади вони мали незначну питому вагу у сільськогосподарському виробництві країни. На Україні у 1923 р. земельні площі радгоспів становили близько 2% загальної кількості землі. Тоді ж радгоспи були зосереджені у віданні двох найбільших трестів — Уккрадгосптресту (410 радгоспів, що мали 171 529 десятин землі)¹⁷¹ та Цукротресту (529 радгоспів, що мали 558 825 десятин землі)¹⁷². У 1924 р. загальний валовий збір зернових у радгоспах Уккрадгосптресту і Цукротресту становив лише 1,3% загального валового збору цих культур на Україні, а в 1925 р. — 1,5%¹⁷³. Але оцінювати роль радянських господарств не можна тільки з точки зору кількості виробленої ними сільськогосподарської продукції. Значення радгоспів, як великих соціалістичних господарств, полягало, насамперед, у їх впливі на дрібне селянське господарство, у показі переваг великого господарства перед дрібним, у застосуванні

¹⁶⁹ ДАҚО, ф. 350, оп. 3, спр. 6, арк. 46—52.

¹⁷⁰ «Із історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині», стор. 224—226.

¹⁷¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 352, оп. 1, спр. 516, арк. 265.

¹⁷² Т. Л. Басюк, Организация совхозного производства, М., 1952, стор. 18.

¹⁷³ Дані про валовий збір зерна на Україні взяті з «Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», вип. I, Харків, 1929, стор. 133; дані про валовий збір зерна у радгоспах — з матеріалів ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 29, арк. 33; ф. 34, оп. 10, спр. 2848, арк. 78.

передових агротехнічних засобів господарювання на землі. В. І. Ленін говорив, що «лише в тому разі, коли вдасться на ділі показати селянам переваги громадського, колективного, товариського артільного обробітку землі, лише, коли вдасться допомогти селянинові з допомогою товариського, артільного господарства, тоді тільки робітничий клас, що тримає в своїх руках державну владу, дійсно доведе селянинові свою правоту, дійсно приверне на свою сторону міцно і по-справжньому багатомільйонну селянську масу»¹⁷⁴. В розв'язанні цих важливих завдань радгоспи разом з першими колективними господарствами відігравали першорядну роль.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії про організаційно-господарське зміцнення радгоспів, в результаті самовідданої праці робітників на кінець відбудовного періоду були досягнуті значні успіхи у розвитку радгоспного виробництва. Радгоспи наочно демонстрували свої переваги перед дрібними індивідуальними селянськими господарствами. В них набагато швидше, ніж у селянських господарствах, зростали основні фонди. У 1925 р. в порівнянні з 1923 р. основні фонди радгоспів України збільшились на 23%, а в селянських господарствах — на 19,4%¹⁷⁵. Тільки протягом 1925 р. у радгоспах Уккрадгосптресту об'єднання Цукротресту кількість тяглових одиниць у господарствах збільшилась у два з лишком рази. В 1925 р. у радгоспах Уккрадгоспоб'єднання механічна тракторна тяга у загальній кількості тягової сили уже становила 28,4%¹⁷⁶.

Зміцнення матеріально-технічної бази радгоспів поліпшило їх виробничу діяльність. Швидко зростали посівні площі, широко вводились правильні багатопільні сівозміни, підвищилась якість обробітку ґрунту. В 1923 р. у порівнянні з 1922 р. у радгоспах Уккрадгосптресту урожайність зернових зросла на 30%, а валовий збір збільшився у 1,8 рази¹⁷⁷. Особливо переконливо радгоспи довели переваги перед дрібним селянським господарством у посушливому 1924 р. Так, середня врожайність у радгоспах у кілька разів перевищувала урожайність у селянських господарствах. Особливо великою була різниця в південних губерніях України, які найбільше постраждали від посухи. Середня врожайність зернових культур з однієї десятини у процентах, наприклад, по Одеській губернії становила: у селянських господарствах — 100, у радгоспах Уккрадгосптресту — 350, по Катеринославській — відповідно 100 і 315¹⁷⁸. У зв'язку з підвищенням врожайності і розширенням посівних площ валовий збір зернових культур у радгоспах Уккрадгосптресту в 1925 р. збільшився у порівнянні з 1922 р. в 2,5 рази¹⁷⁹. Тільки протягом 1925 р. валовий вихід зерна в середньому на одного робітника у радгоспах Уккрадгосптресту збільшився на 84%. Це свідчило про швидке зростання в них продуктивності праці.

Швидке зростання радгоспного виробництва і підвищення матеріального і культурного рівня робітників мало великий вплив на широкі селянські маси. З кожним днем селяни дедалі більше переконувались у перевагах великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва, у необхідності ведення господарства на колективних соціалістичних началах. Але цим не вичерпувалося значення радгоспів у соціалістичному будів-

¹⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 171.

¹⁷⁵ «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», вип. 2, Харків, 1930, стор. 18.

¹⁷⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 29, арк. 28; журн. «Исторический архив», 1960, № 1, стор. 16.

¹⁷⁷ Там же, оп. 3, спр. 204, арк. 258, 482.

¹⁷⁸ Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 205, арк. 27.

¹⁷⁹ Там же, ф. 27, оп. 6, спр. 29, арк. 33.

ництві. Одним з найважливіших завдань у роки відбудови народного господарства була пропаганда переваг великого виробництва і агрономічних знань, допомога індивідуальним бідняцько-середняцьким господарствам у відбудові й розвитку колективних форм землеробства.

Радгоспи виробляли поліпшені засоби виробництва (племінну худобу, насінневий і посадочний матеріал) і забезпечували ними селянські господарства, обслуговували бідняцько-середняцькі маси села зряддям праці і засобами виробництва через прокатні зерноочисні та інші пункти, створювали підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, систематично поширювали агротехнічні знання, дбали про підвищення політичного і культурного рівня селян. В. І. Ленін надавав великого значення допомозі селянству, вимагав негайно віддавати до суду керівників тих радгоспів, які не дотримуються вимог статті 59 «Положення про соціалістичне землевпорядкування», що зобов'язувала радгоспи допомагати трудовому селянству. Володимир Ілліч вказував, що при звіті необхідно запитувати кожного працівника, де і чим допомогли селянину радянські господарства, неодноразово підкреслював, що радгоспи не повинні обмежуватися дрібними добросусідськими послугами селянству, вони повинні планомірно подавати йому соціалістичну допомогу, яка переконувала б селян на ділі у необхідності переходу до великого колективного землеробства, до поліпшених засобів ведення господарства.

Ленінські вказівки стали основою рішень Комуністичної партії, були бойовою програмою діяльності партійних організацій по поданню допомоги селянським господарствам і підготовці умов для соціалістичної перебудови села. XI з'їзд РКП(б) (квітень 1922 р.) у резолюції «Про роботу на селі» підкреслював, що «першочерговою метою всієї партійної роботи серед селянства з'їзд вважає подання практичної допомоги справі негайного збільшення оранки, розширення посівів, збільшення кількості сільськогосподарських продуктів, зменшення тяжкої нужди селянства»¹⁸⁰. При цьому особливо підкреслювалася необхідність усіма силами і засобами підтримувати біднішу частину селянства. В рішеннях VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) серед основних заходів по піднесенню сільського господарства підкреслювалося важливе значення широкого розповсюдження агротехнічних знань серед селянства і зміцнення державних радянських господарств для постачання селянам чистосортного насіння, племінної худоби¹⁸¹. На необхідність посилення допомоги селянським господарствам і активізації агрикультурної діяльності радгоспів вказувалося також у рішеннях березневого (1924 р.) пленуму ЦК КП(б)У¹⁸², VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) і в багатьох інших рішеннях Комуністичної партії.

Широку програму діяльності партійних організацій по розвитку агрикультурної роботи радгоспів серед селянства було накреслено у постанові ЦК РКП(б) про радгоспи (9 лютого 1925 р.). У цій постанові вказувалося, що «радгосп повинен бути практичним прикладом культурного господарювання для широких селянських мас і у своїй повсякденній роботі повинен бути зв'язаний з навколишнім селянством у справі допомоги насінневим і племінним матеріалом, прокату машин і т. п., сприяючи, таким чином, поступовому переходу селян до поліпшених

¹⁸⁰ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 618.

¹⁸¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 231.

¹⁸² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 123, арк. 101.

способів землеробства»¹⁸³. В світлі цих завдань, Політбюро ЦК КП(б)У у постанові від 20 березня 1925 р. визначило конкретні заходи по посиленню агрикультурної, показової роботи радгоспів серед селянства¹⁸⁴.

В 1921—1922 рр. радгоспи забезпечували значну частину селянських господарств чистосортним насінням, що сприяло швидкому піднесенню сільського господарства, підвищенню врожайності селянських ланів. Особливо посилилась ця допомога селянству в 1923—1925 рр., коли радгоспи зміцніли організаційно і значно збільшили розміри свого виробництва. У 1923 р. радгоспи Уккрадгосптресту дали селянству 150 тис. пудів чистосортного насіння¹⁸⁵.

У посушливому 1924 р. радгоспи Уккрадгосптресту відпустили трудящому селянству 320 тис. пудів зерна¹⁸⁶. Крім того, маломічним селянським господарствам було виділено з лишків близько 300 тис. пудів грубих кормів для худоби¹⁸⁷. У 1925 р. допомога трудящому селянству з боку радгоспів ще більше посилилась — селяни одержали 1 430 000 пудів чистосортного насіння¹⁸⁸.

Радгоспи Цукротресту у 1925 р. відпустили селянам 509 тис. пудів чистосортного насіння в обмін на продовольче зерно. Крім того, на пільгових умовах було відправлено населенню неврожайних районів України 347 тис. пудів і населенню неврожайних районів Російської Федерації — 1904 тис. пудів зерна¹⁸⁹. Забезпечення трудящого селянства чистосортним насінням сприяло поліпшенню їх зернового господарства, а постачання насіння через різні кооперативні організації прискорювало процес кооперування селянських мас.

Велику допомогу бідняцько-середняцьким господарствам подавали плодіві розсадники радгоспів, які в 1923 р. відпустили селянам 260 тис. саджанців фруктових дерев, у 1924 р. — 110 тис., в 1925 р. — 180 тис.¹⁹⁰, що мало велике значення для розвитку селянського садівництва.

Значну роботу проводили радгоспи по поліпшенню тваринництва. Племінні розплідники радгоспів забезпечували бідняцько-середняцькі господарства високопродуктивним племінним молодняком. Радгоспи Уккрадгосптресту передали селянству, переважно через кооперативні організації, племінної худоби: у 1923 р. — 1500 свиней¹⁹¹, у 1924 р. — 384 голови великої рогатої худоби, 2967 свиней; у 1925 р. — 769 голів великої рогатої худоби і 6105 свиней¹⁹².

Значну допомогу подавали радгоспи у будівництві сільськогосподарських підприємств, шкіл, дитячих закладів, шляхів, ремонтних майстерень і прокатних пунктів. Прокатні пункти забезпечували селян сільськогосподарськими машинами, реманентом, а промислово-технічні підприємства і різні майстерні радгоспів переробляли сільськогосподарські продукти, ремонтували реманент, забезпечували мінеральними добривами, будівельними матеріалами і т. д.

Важливу роль у розвитку селянських господарств відігравала безпосередня виробнича допомога радгоспів. У 1925 р. радгоспи України

¹⁸³ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам», т. I, М., 1957, стор. 502.

¹⁸⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 147, арк. 135.

¹⁸⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 213, арк. 40; ф. 27, оп. 5, спр. 33, арк. 101.

¹⁸⁶ Там же, спр. 298, арк. 51.

¹⁸⁷ Там же, ф. 27, оп. 3, спр. 33, арк. 79.

¹⁸⁸ Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 328, арк. 67, 68; журн. «Исторический архив», 1960, № 1, стор. 19.

¹⁸⁹ Я. М. Дудник, Що зробила Радянська влада для сільського господарства протягом 1924/25 р., Харків, 1926, стор. 43.

¹⁹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 29, арк. 39; ф. 352, оп. 1, спр. 213, арк. 40.

¹⁹¹ Там же, оп. 1, спр. 213, арк. 40; ф. 27, оп. 5, спр. 33, арк. 101.

¹⁹² Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 298, арк. 52.

одержали від держави 612 тракторів¹⁹³ і збільшили допомогу бідняцько-середняцьким господарствам та колективним об'єднанням селян. У доповідній Укрекономради Ради Праці та Оборони СРСР, наприклад, вказувалося, що у весняну посівну кампанію 1925 р. тракторами радгоспів було виорано 319 десятин землі колективних господарств¹⁹⁴. Радгоспи Первухинського цукрового заводу встановили тісні виробничі зв'язки з навколишнім селянством. Вони надавали селянським господарствам в користування сільськогосподарські машини та реманент. Цукровий завод надіслав у с. Чубарівку свій трактор¹⁹⁵.

Велике значення для піднесення сільського господарства і перебудови його на соціалістичних началах мала різноманітна діяльність радгоспів по поширенню агрикультурних знань серед селянства. В радгоспах селяни знайомилися з передовими методами обробітку ґрунту і догляду за посівами, досягненнями в землеробстві і розвитку тваринництва. З цією метою у радгоспах організовувалися різні курси, школи, екскурсії. У листі ЦК КП(б)У «Про відрядження комуністів у радгоспи та їх виробниче виховання» (18 січня 1923 р.) вказувалося, що «вплив радгоспів на селянську масу повинен відбитись не тільки у політичному впливі окремих членів Комуністичної партії, які працюють у радгоспах, але й в систематичному агрикультурному суспільно-політичному впливі, що йде з радгоспів на навколишнє селянство»¹⁹⁶. В резолюції VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) підкреслювалось, що державні господарства та цукрові заводи повинні стати агрикультурними центрами свого району, тісно пов'язувати свої дії з земорганами та кооперацією¹⁹⁷. На основі цих вказівок Комуністичної партії при радгоспах було утворено значну сітку клубів, червоних кутків, читалень, бібліотек, які стали основними центрами масово-політичної та культурно-виховної роботи на селі і широко використовувалися для пропаганди агрономічних знань серед селянства. Радгоспи сприяли не тільки перетворенню економічного життя села, а й культурно-побутових та матеріальних умов як своїх робітників, так й навколишнього селянства.

Виконуючи рішення VIII конференції КП(б)У, Уккрадгосптрест звернувся до радгоспів з спеціальним листом, в якому поставив перед ними завдання використати всі сили для постійного впливу на селянство. З цією метою, вказувалося у листі, необхідно повсякденно спілкуватися з селянством, щоб усі агрикультурні досягнення радгоспів стали їх надбанням. У листі підкреслювалось, що адміністрація та спеціалісти, які працюють у радгоспах, повинні стати консультантами у селянському господарстві, допомагати селянам розбиратися у багатьох агрономічних, суспільних, юридичних і господарських питаннях¹⁹⁸. У 1924 р. агротехнічним персоналом радгоспів було проведено 1653 лекції та бесіди, на яких побувало 15 тис. селян. Радгоспи організували 80 свят врожаю¹⁹⁹, на яких їх представники розповідали про досвід роботи, про переваги соціалістичного господарства.

Велике значення мали сільськогосподарські виставки, в яких радгоспи брали активну участь. Досягнуті успіхи у відбудові та розвитку сільського господарства і керівна роль у цій справі радгоспів та колгос-

¹⁹³ «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», вип. 1, стор. 207.

¹⁹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 298, арк. 85.

¹⁹⁵ Газ. «Коммунист» від 15 липня 1925 р.

¹⁹⁶ Газ. «Коммунист» від 31 січня 1923 р.

¹⁹⁷ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 253.

¹⁹⁸ «Бюллетень Укрсовхозтреста», 1924, № 4—5, стор. 5.

¹⁹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 298, арк. 52.

пів були показані у 1923 р. на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві, роботі якої велике значення надавав В. І. Ленін. Партійні і радянські працівники України провели велику роботу по підготовці до виставки. У червні і на початку липня по всій Україні відбулися окружні сільськогосподарські виставки. З 1 по 3 червня, наприклад, відбулася сільськогосподарська виставка Запорізького округу у с. Михайлівці-Лукашовому, 162 кращі експонати якої було відправлено на Всесоюзну виставку²⁰⁰. Питання підготовки до Всесоюзної сільськогосподарської виставки обговорювалися на пленумах і засіданнях бюро партійних комітетів. 26 червня 1923 р., наприклад, на пленумі Ізюмського окружного КП(б)У було обговорено доповідь окружного земуправління про хід робіт по підготовці до Всесоюзної виставки. Пленум запропонував окрвиконкому відрядити на виставку у Москву, крім безпосередніх її учасників, по одному з членів комітетів незаможних селян від кожного району й чотири агрономи від округу²⁰¹.

Радгоспи України послали на Всесоюзну сільськогосподарську виставку експонати, що демонстрували розвиток галузей їх господарства, агрикультурні заходи та ін. За досягнуті успіхи по розвитку насінництва і тваринництва Уккрадгосптрест на виставці одержав ряд нагород²⁰². У спеціальному павільйоні виставки «Пролетарське землеробство» демонструвалися досягнення радгоспів Донбасу, що були центрами політичного, господарського та культурного впливу на селян. За високі показники цим радгоспам на виставці було присуджено 9 дипломів першого та другого ступеня²⁰³.

Особливо широко провадилися сільськогосподарські виставки у 1924 р. В середині липня у с. Антонинах, Волинської губернії, було проведено дводенну районну сільськогосподарську виставку, на якій побувало більше 3 тис. селян, багато з яких восени того ж року почали застосовувати у себе в господарстві способи обробітку ґрунту, що практикувалися радгоспом. Значний вплив мали на селян експонати Мерчанської агрошколи, Харківської губернії, на виставці у с. Мерчик в «День урожаю» 21 вересня 1924 р. У Великому Токмаку, Мелітопольського округу, в середині червня 1924 р. було проведено першу на Україні виставку-аукціон племінних биків. Багато селян придбали у радгоспів племінну худобу. Проведена у Решетилівському районі, Полтавської губернії, сільськогосподарська виставка, на якій широко були представлені радгоспи та колективні господарства, мала такий великий вплив на селян, що багато з них вирішили об'єднатися у колективи²⁰⁴. У 1924 р. радгоспи Уккрадгосптресту взяли участь у 53 районних і 19 окружних виставках²⁰⁵, багато з них були відзначені за свої виробничі показники. Радгосп «Вікторівка», Харківської губернії, наприклад, у 1924 р. одержав на районній виставці похвального листа за розвиток племінного тваринництва. У 1922 р. цей радгосп було відзначено на губернській сільськогосподарській виставці за досягнення у вирощуванні овочів. Радгосп «Лісна стіна» цієї ж губернії на районній виставці одержав два похвальних листи, радгосп «Велика Буромка», Полтавської губернії, брав участь і був відзначений на двох районних і одній місцевій сільськогосподарських виставках і т. д.²⁰⁶ У 1925 р. радгоспи Уккрадгоспоб'єднання брали участь у 112 районних і 34 окружних сільськогосподарських вистав-

²⁰⁰ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 1, од. зб. 346, арк. 142.

²⁰¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 4. оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.

²⁰² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 33, арк. 101.

²⁰³ Газ. «Смычка» від 10 вересня 1923 р.

²⁰⁴ Газ. «Коммунист» від 3 жовтня 1924 р.

²⁰⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 335, арк. 16, 17, 85.

²⁰⁶ Там же.

ках²⁰⁷. Експонати радгоспів на виставках мали великий успіх, а їх до-свід по вирощуванню сільськогосподарських культур і худоби ставав надбанням широких мас селянства. Тоді ж було проведено радгоспами 131 свято урожаю²⁰⁸. Активну участь у поширенні агротехнічних знань серед селян брали фахівці радгоспів, які прочитали 3240 лекцій на сільськогосподарські теми²⁰⁹. Особливо великий інтерес у населення викликали виступи з доповідями завідуючих радгоспами. Все це мало великий вплив на селянські маси. Селяни більше використовували передовий до-свід радгоспів, переконувалися у перевагах великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва, приходили до висновку про необ-хідність переходу на колективний шлях господарювання. Особливо ве-лике враження на селян справив тракторний обробіток ґрунту у радгос-пі «Іваново-Любовка». Багато селян, що побували у радгоспі, подали заяву про своє бажання вступити до колгоспу²¹⁰.

Радгосп «Велика Буромка», Полтавської округи, у 1924 р. відпустив сільськогосподарським кооперативам та окремим трудящим селянам 10 925 пудів посівного матеріалу. Крім того, селянам було відпущено значну кількість садивного матеріалу декоративних дерев, роздано 200 поросят білої англійської породи, відпущено: корів — 74, коней — 23, свиней — 47. На зерноочисних пунктах радгоспу очищено і протравлено 800 пудів селянського зерна, перероблено на млині — 84 603 пуди, на маслоробці — 1775 пудів. У радгоспних майстернях відремонтовано п'ять сівалок, два культиватори, шість борін, чотири молотарки та ін. На час сільськогосподарських робіт радгосп давав селянам, біднякам і середнякам у користування свій реманент. Протягом року радгоспне господарство відвідало 2500 селян, 29 селян закінчили радгоспну школу по ліквідації неписьменності²¹¹.

Про таку ж роботу у 1929 р. інформували Уккрадгосптрест радгос-пи «Довжик», Чернігівської губернії, «Вікторівка» і «Лісова стіна», Харківської губернії, та багато інших. При цьому вони підкреслювали, що передусім подавали допомогу найбіднішим селянам через комітети незаможних селян.

Радгоспи Катеринославського радгоспоб'єднання, маючи посівну площу близько 2400 десятин, у 1923 р. здали державі більше 80 тис. пудів високоякісного зерна і, крім того, відпустили селянам майже 10 тис. пудів чистосортного посівного матеріалу. В 1924 р., незважаючи на силь-ну посуху, радгоспи тресту відпустили селянам близько 50 тис. пудів якісного посівного матеріалу. Було створено ряд племінних розплідни-ків, закладено розсадники садових культур, що забезпечували племін-ним молодняком та посівним матеріалом не тільки радгоспи, а й селян-ські господарства²¹².

Всебічна допомога радгоспів селянству та агрикультурна робота сприяли успішному розвитку селянського господарства, розповсюджен-ню серед селян агрономічних знань і підвищенню їх культурного рівня були важливим фактором у підготовці умов для поступової соціалістич-ної перебудови села.

Керуючий Уккрадгосптрестом тов. Краєвський у доповідній записці Наркомзему України в кінці 1923 р. вказував, що найбільш цінним з усіх досягнень радгоспів були зміни у ставленні до них навколишнього

²⁰⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 352, оп. 1, спр. 298, арк. 88.

²⁰⁸ Газ. «Коммунист» від 22 серпня 1925 р.

²⁰⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 35, оп. 1, спр. 298, арк. 88.

²¹⁰ Там же, ф. 352, оп. 1, спр. 335, арк. 61, 62.

²¹¹ Там же, арк. 85.

²¹² Газ. «Коммунист» від 17 вересня 1924 р.

селянства. Якщо раніше у селян було недовір'я до великих господарств, то тепер вони дуже доброзичливо ставилися до них. На селянських сходках і у своїх листах в органи Радянської влади селяни висловлювали глибоку подяку за допомогу, яку подавали їм радгоспи. В особі радгоспів селяни бачили агрономічні і культурні центри села, своїх помічників і захисників від куркульства²¹³.

Важливим результатом агрокультурної діяльності радгоспів було те, що селяни, використовуючи кращий досвід ведення господарства радгоспів, його передові методи обробітку ґрунту і уходу за посівами й худобою, одержуючи всебічну допомогу радгоспів, домоглися більш високої врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва, ніж ті селянські господарства, що не використовували досвіду та допомоги радгоспів. Дуже показовими у цьому є матеріали НК РСІ за 1926 р. по 36 радгоспах та 1219 селянських господарствах країни. У селянських господарствах, що використовували досвід ведення господарства радгоспів і одержували від них різноманітну допомогу, врожайність з кожної десятини була вищою, ніж в інших селянських господарствах: жита — на 15%, озимої пшениці — на 18%, вівса — на 23%, ярової пшениці — на 9%²¹⁴.

Керуючись рішеннями XIII з'їзду РКП(б) і VIII конференції КП(б)У про посилення розвитку виробничої сільськогосподарської кооперації, як найбільш доступного та зрозумілого селянству шляху переходу до великого колективного господарства, партійні організації радгоспів головну увагу звертали на залучення широких селянських мас до різних форм кооперації. А тому не випадково різноманітна допомога радгоспів селянству у більшості випадків здійснювалася через кооперацію (постачання посівним матеріалом, племінною худобою, переробка сільськогосподарської сировини на підприємствах радгоспів і т. ін.). З метою створення необхідних умов для здійснення виробничого кооперування селянства радгоспи всемірно сприяли проведенню землевпорядкування селянських земель. Так, при активному сприянні і з допомогою радгоспів Уккрадгосптресту в Полтавській губернії до серпня 1925 р. було проведено землевпорядкування 90% селянських земель²¹⁵. Особливо показовими у цьому відношенні були радгоспи Цукротресту. На кінець 1924 р. під безпосереднім керівництвом Наркомзему УРСР і при активній участі Цукротресту було закінчено роботу по націоналізації земель для цукрової промисловості і, крім того, землевпорядковано 2,5 млн. десятин селянських земель у районах бурякосіяння²¹⁶. До весняної посівної кампанії 1925 р. було землевпорядковано ще 285 тис. дес. селянських земель у районах цукрових заводів Правобережної України і Харківського відділення Цукротресту²¹⁷. В результаті землевпорядкування було ліквідовано черезполосицю, поліпшено земельні ділянки бідніших шарів селянства за рахунок земель куркульських елементів, що сприяло зміцненню селянських господарств і давало їм можливість застосовувати машини і вводити вірні сівобороти. В свою чергу, використання техніки було можливе на кооперативних засадах, воно поступово прищеплювало селянству елементи колективізму в процесі виробництва.

Селянство, розвиваючи своє господарство, все більше потребувало машин, чистосортного посівного матеріалу, племінної худоби, мінеральних добрив, транспорту і т. д. і намагалося встановити тісні економічні

²¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 3, спр. 204, арк. 258.

²¹⁴ Журн. «Совхоз», 1927, № 2.

²¹⁵ Газ. «Коммунист» від 18 серпня 1925 р.

²¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 816, арк. 2.

²¹⁷ Т а м ж е, спр. 2312, арк. 80.

зв'язки з радгоспами, що виробляли посівний та племінний матеріали, мали більш досконалі машини. Особливо велика необхідність у виробничих зв'язках з радгоспами була у селянства в районах бурякосіяння. Вирощування такої трудомісткої культури, як цукровий буряк, потребувало великої кількості тягла, застосування дорогих машин, проведення заходів по боротьбі з шкідниками цукрового буряка на великих площах. У селян, що сіяли цукровий буряк, була велика потреба у високосортному посівному матеріалі і мінеральних добривах, необхідних для високих урожаїв, і в переробці буряка на підприємствах. Все це зумовлювало тісні економічні зв'язки селян з підприємствами Цукротресту й укладення з ними контрактаційних угод. За цими угодами селяни одержали від господарств тресту необхідні їм насіння, мінеральні добрива, машини тощо і, з свого боку, зобов'язувалися здавати буряки для переробки цукровим заводам.

Вже у 1924 р. було законтрактовано 44% всієї площі, зайнятої під цукровий буряк, а в 1925 р. — 80% ²¹⁸. Швидке зростання законтрактованих посівних площ цукрового буряка пояснюється вигідністю системи контрактації для селян, при якій вони одержували великі пільги і допомогу від держави. В 1924—1925 рр. селянам, що сіяли цукровий буряк, було дано у кредит близько мільйона карбованців, а в 1925—1926 рр. — майже 5 млн. крб. ²¹⁹ Крім того, Цукротрест постачав селянам, що сіяли цукровий буряк, суперфосфатні добрива і спеціальні сіялки для посіву цукрового буряка, причому суперфосфат відпускали у кредит до нового врожаю по знижених (на 25%) цінах. Для допомоги селянам у радгоспах Цукротресту було організовано прокатні й зерноочисні пункти. Радгоспи подавали селянам і агрономічну допомогу ²²⁰.

Подаючи велику допомогу селянству, цукрові заводи у відповідності з контрактаційними угодами водночас вимагали від постачальників цукрового буряка збільшення кількості й поліпшення якості сировини. Але поодинокі селяни не могли цього добитися, тому що для підвищення урожайності цукрового буряка треба було ввести багатопільні сівобороти, застосування передової агротехніки, машин, мінеральних добрив. Все це підтверджувало доцільність і необхідність переходу на колективний шлях ведення господарства. Через органи кооперації вони могли збувати свою продукцію, одержувати кредити для придбання машин, добрив і т. ін. Тому селянство охоче вступало до сільськогосподарських кооперативів.

В результаті в районах цукрових заводів серед селян дуже швидко розповсюджуються різні форми сільськогосподарської кооперації. За даними правління «Сільського господаря», що були наведені на липневій Всеукраїнській нараді робітників сільськогосподарської кооперації, найбільш високий процент кооперованих селянських господарств був у 1924 і 1925 рр., коли господарства Цукротресту зміцніли і могли більше допомагати селянам-плантаторам. На кінець 1925 р. різними формами кооперації було охоплено 94,8% всієї площі плантаторських посівів цукрового буряка України, що набагато перевищувало процент охоплення селянських господарств кооперацією в решті районів. Так, у цілому по Україні сільськогосподарська кооперація об'єднувала 28,9% селянських господарств, з них 1,3% були членами кооперативів вищого типу — колективних господарств і, крім того, близько 20% се-

²¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 290, оп. 4, спр. 100, арк. 143, 144, 146.

²¹⁹ «Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки», Харків, 1927, стор. 56.

²²⁰ Там же, стор. 56—57.

лянських господарств було охоплено споживчою кооперацією ²²¹. В районах же цукрових заводів кооперативи вищого типу — колективні господарства — ще у 1924 р. об'єднували від 5 до 18% плантаторських посівів цукрового буряка (Харківське відділення — 5%, Київське — 10%, Подільське — 10%, Уманське — 18%) ²²².

Таким чином, агрикультурна діяльність радгоспів, їх тісні економічні зв'язки з селянськими господарствами сприяли залученню селян до кооперації і переходу до великого колективного землеробства, до поліпшених методів ведення господарства. Це, у свою чергу, вело до розширення посівів, збільшення кількості сільськогосподарських продуктів і поліпшення добробуту селянських мас. Так, наприклад, в міру збільшення кількості кооперованих господарств у районах бурякосіяння швидко розширялися площі посівів цукрового буряка. Порівнюючи з 1922 р. площі посіву буряка збільшилися в 1924 р. — на 47%, а в 1925 р. — на 100% ²²³.

Вся ця діяльність радгоспів по поданню допомоги селянству і підготовці умов для колективізації сільського господарства мала не тільки господарське і культурне, а й велике політичне значення. Спираючись на дедалі зростаючу фінансову та матеріально-технічну допомогу з боку Радянської держави, радгоспи перетворювалися на дійсні опорні пункти пролетарської держави серед океану дрібних і найдрібніших селянських господарств. Виробнича та агрикультурна допомога радгоспів селянським господарствам, що їх оточували, була важливим засобом зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Селяни переконувалися, що допомога йде з боку робітничого класу, що допомогу подає соціалістичне господарство, побудоване на великому виробництві. Допомога радгоспів селянству подавалася не стихійно, а мала планоірний характер і здійснювалася під безпосереднім керівництвом партійних організацій. Вони повсякденно спрямовували всю роботу радгоспів і були її організаторами.

Таким чином, допомога селянству і агрикультурна діяльність радгоспів значною мірою сприяли підвищенню продуктивних сил сільського господарства, кооперуванню селянських мас, підготовляли їх перехід до соціалістичних форм ведення господарства. Надалі, у період здійснення індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, роль радгоспів у справі соціалістичної перебудови села набагато посилюється, і їх агрикультурна діяльність серед селянства стає більш різноманітною.

²²¹ П. П. Бачинський, О. А. Бородін, *Комуністична партія України на чолі боротьби за відбудову сільського господарства і піднесення політичної активності селянства (1923—1925 рр.)*, «Деякі питання з історії Комуністичної партії України», К., 1958, стор. 162.

²²² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 30, арк. 21.

²²³ Там же, спр. 2312, арк. 73.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVIII ст. У 7 КЛАСІ

Матеріал з історії України середини — другої половини XVIII ст. вивчається у 7 класі за програмою у розділі «Розклад кріпосництва та розвиток капіталістичних відносин у Росії». Під час розгляду теми «Зовнішня політика Росії в другій половині XVIII ст.» потрібно ознайомити учнів з визволенням від турецького панування Криму та південних земель України. На вивчення матеріалу, що безпосередньо стосується історії України XVIII ст., виділяються три окремі уроки: «Посилення феодально-кріпосницького гніту та визвольна боротьба українського народу в XVIII ст.», «Визвольна боротьба на Правобережжі та західноукраїнських землях», «Культура українського народу в XVIII ст.». Під час підготовки до цих уроків учителю варто використати таку літературу: «Історія Української РСР», т. I, К., 1955; О. К. Касименко «Історія Української РСР. Популярний нарис», К., 1960; «Хрестоматія з історії Української РСР», т. I, за редакцією І. О. Гуржія, К., 1959, «Книга для читання з історії Української РСР», ч. I, за редакцією І. О. Гуржія, К., 1960 та ін.

Перед вивченням питань історії України XVIII ст. учитель дає завдання повторити раніше вивчений матеріал про воз'єднання України з Росією та його історичне значення, про спільну боротьбу російського та українського народів проти шведських загарбників і реформи Петра I.

Урок на тему «*Посилення феодально-кріпосницького гніту та визвольна боротьба українського народу в XVIII ст.*» будується за таким планом:

1. Лівобережна і слобідська Україна;
2. Мануфактури на Україні;
3. Зростання старшинського землеволодіння і дальше закріпачення селян;
4. Повстання в с. Турбаях;
5. Знищення Січі. Заселення Південної України. Заснування нових міст.

Мета уроку: показати учням, як посилювалось протягом XVIII ст. феодально-кріпосницьке гноблення на українських землях, що входили до складу Російської держави, на прикладі появи мануфактур та заселення південно-українських земель розкрити позитивні наслідки воз'єднання України з Росією в Російській державі, а також підвести учнів до розуміння того, що царський уряд діяв в інтересах російських і українських поміщиків проти інтересів трудового народу. На початку уроку доцільно запропонувати учням відповісти на такі запитання: *В чому полягало історичне значення воз'єднання України з Росією? Коли і за яких умов виникли українські слобідські полки? В чому виявилась спільна боротьба українського і російського народів проти іноземних загарбників?*

Учні відновлюють у пам'яті матеріал про те, що зв'язавши навіки свою долю з єдинокровним російським народом, український народ був врятований від поневолення шляхетською Польщею та султанською Туреччиною. Після цього учитель переходить до стислої характеристики Лівобережної і Слобідської України, показуючи її територію на історичній карті «Російська імперія в XVIII ст.» З тогочасним адміністративним поділом Лівобережної і Слобідської України учитель може ознайомитись за картою, вміщеною в «Історії Української РСР» (т. I, стор. 370). Учитель розповідає про населення Лівобережної і Слобідської України, використавши з цієї мети документи №№ 2 і 3 з розділу IX «Хрестоматії з історії Української РСР» (т. I). Основним заняттям населення Лівобережжя, як і раніше, ремесло. На базі землеробства і скотарства, селяни вирощували озимі й ярі хліба, просо, льон, коноплі, гречку, тютюн тощо. Проте на Лівобережній Україні значного поширення набули також різні промисли, а в містах продовжувало розвиватись, як і раніше, ремесло. На базі розвинених промислів та ремесла у XVIII ст. на Лівобережжі виникають *мануфактури*. Конкретне уявлення про типове мануфактуру можна створити в учнів, використавши

в своїй розповіді уривки з опису Путивльської суконної мануфактури¹. На цьому уроці учитель продовжує роботу над поняттям «*приписні селяни*», формування якого було розпочате на уроках «Державні реформи Петра I» і «Нові риси господарського життя. Посилення кріпосницького гноблення в період розкладу феодалізму», коли учні ознайомились з зазначеним історичним явищем на конкретному російському матеріалі. На даному уроці вони переконуються, що аналогічне явище було також на Україні.

Учитель розповідає учням, що становище робітників на мануфактурах було гіршим, ніж становище ремісників. Робітники мануфактури працювали від зорі до зорі у непристосованих для роботи приміщеннях. Під час розповіді можна навести опис одного з таких робочих приміщень: «Будівлі так погано утримуються, що теча від снігу і дощу, сміття, що сиплеться крізь щілини в стелях, людям роботу в руках бруднить і нівечать, а підлога... ні дошками, ні цеглою, ні каменем не вимощена...»². Мізерну заробітну плату, якої не вистачало навіть на те, щоб прохарчуватись і справити одяг, виплачували робітникам нерегулярно. Особливо важким на українських мануфактурах було становище жінок-робітниць, їм взагалі не виплачували заробітної плати. Оберігаючи інтереси власників мануфактур, органи влади узаконювали безправне становище робітників. Адміністрація підприємств мала право карати їх канчуками, різками, заковувати в кайдани тощо. Вчитель звертає увагу учнів на те, що поява мануфактур на Лівобережній Україні була кроком вперед у її господарському розвитку, що руками простих людей створювались великі цінності, але вони належали купцям та поміщикам, власникам мануфактур.

Перед тим, як розповідати про зростання старшинського землеволодіння і дальше закріпачення селян, учитель у короткій бесіді відновлює в пам'яті учнів матеріал про становище українських селян у перші десятиріччя після визвольної війни 1648—1654 рр. Учні згадують, що феодально-кріпосницький гніт внаслідок широких народних рухів певною мірою послабився. Однак поступово, протягом тривалого часу українська козацька старшина прибирала до своїх рук великі земельні володіння. Українські поміщики дедалі частіше захоплювали селянські й козацькі землі. Вони скупали за безцінь селянські клаптики чи захоплювали нерідко їх силою. Найбільшими землевласниками були гетьмани і полковники, від яких прагнули не відставати й інші представники козацької старшини. В середині XVIII ст. селян змушували працювати на панщині по три-чотири дні на тиждень. Для того щоб конкретизувати уявлення учнів про тяжку підневільну працю на пана, можна навести уривок із скарги селян с. Волошинівки, Глинської сотні, на свого поміщика³. Поступово обмежувались і селянські переходи. Селянин міг перейти в іншу місцевість лише тоді, коли залишав поміщикові усе своє майно і одержував від нього письмовий дозвіл.

Учитель наголошує на тому, що царський уряд всіляко підтримував прагнення української козацької старшини закріпачити селян і зберегти в своїх руках захоплені селянські і козацькі наділи. Цариця Катерина II в 1783 р. видала указ, за яким остаточно законодавчо підтверджувалось кріпосне право на Україні. Одночасно царизм задовольнив прохання козацької старшини і української шляхти, зрівнявши їх у правах з російським дворянством. Українські поміщики одержали право продавати селян, засилати їх у Сибір на каторгу тощо. Про гнів і обурення народних мас України, викликані цим царським указом, свідчить такий уривок з української народної пісні «Зібралися всі бурлаки»:

Ти, царице Катерино,
Що ти наробила!
Край веселий, край зелений
Панам роздарила!

Учитель робить висновок про те, що в другій половині XVII ст. на Україні встановилось кріпосне право, посилюєсь пригноблення селян, невинно зростає боротьба народних мас проти гніту поміщиків. Виходячи з вимог програми, класова боротьба поневолених трудящих мас Лівобережної України проти феодально-кріпосницького гноблення розкривається на яскравому конкретному матеріалі про повстання в с. Турбяхах (1789—1793 рр.). Історія цього села була типовою для багатьох сіл Лівобережжя. У Турбяхах наочно виявились ті засоби, за допомогою яких українська козацька старшина збільшувала своє землеволодіння, покріпачувала селян.

Готуючись до уроку, учителю варто ознайомитися з статтею І. О. Гуржія «Турбавське повстання (1789—1793)»⁴, в якій ґрунтовно висвітлюються передумови, хід

¹ «Хрестоматія з історії Української РСР», т. I, К., 1959, стор. 413—414.

² «Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.», К., 1960, стор. 243.

³ «Хрестоматія з історії Української РСР», т. I, стор. 426—427.

⁴ «Книга для читання з історії Української РСР», ч. I, стор. 236—242.

і наслідки цього повстання. Повстання в с. Турбах залишилось у народній пам'яті як одна з яскравих сторінок боротьби проти гнобителів. В пісні «Ой хотіли Базилевці весь світ перебути», уривок з якої доцільно використати на уроці, підкреслюється, що турбаївське повстання викликало переполох серед панів:

Ой на горі вогонь горить, а в долині димно,—
Як побили Базилевців — усім панам дивно.

Для позакласного читання учням можна рекомендувати історичний роман радянського письменника В. Юрезанського «Зникле село» (Держлітвидав УРСР, 1958), в якому зображено турбаївське повстання на широкому фоні життя Лівобережної України. Повстанці с. Турбаїв були далекі від розуміння того, що боротись треба не лише з своїм паном, а й з усім поміщицьким ладом і царизмом. Розкриваючи на конкретному матеріалі ці риси селянських повстань, учитель продовжує роботу над широким історичним поняттям про класову боротьбу за феодалізму. Формування цього поняття розпочалось ще в 6 класі, під час вивчення курсу історії середніх віків. У 7 класі воно збагачується новими даними, краще усвідомлюється учнями.

Велике значення має з'ясування на уроці причин зруйнування царськими військами в 1775 р. Запорізької Січі. Російський царизм обрушився на Запорізьку Січ, передусім, тому, що вбачав у ній небезпечне вогнище народної боротьби проти кріпосницького гніту. Уряд мав на меті також захопити родючі запорізькі степи, щоб роздати їх поміщикам. Крім того, вихід Росії на Чорноморське узбережжя значною мірою зменшував значення запорізьких козаків як прикордонної військової сили. Тому, заручившись підтримкою козацької старшини, царський уряд здійснив свій підступний план. Рядові козаки були перетворені на кріпаків. Частина козаків, які не хотіли миритись з кріпосницькими порядками на Запоріжжі, переселились за Дунай, де заснували Задунайську Січ, що проіснувала до 1828 р. Можна навести уривки з відомості про розподіл колишніх запорізьких земель на території катеринославського повіту⁵. Більшість з них одержали російські дворяни, частина земель відійшла до колишньої запорізької старшини, монастирів і купців, які засновували мануфактури.

Вчитель повідомляє про заселення південноукраїнських земель та про виникнення на півдні України нових міст: Херсона, Олександрії (тепер Запоріжжя), Маріуполя (тепер Жданов), Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Миколаєва, Вознесенська та інших. Цим учитель підводить учнів до висновку, що визволення південноукраїнських земель від загрози турецько-татарської агресії мало велике значення для їх дальшого господарського і культурного розвитку.

Новий матеріал на уроці «*Визвольна боротьба на Правобережжі та західноукраїнських землях*» можна викладати за таким планом:

1. Посилення феодално-кріпосницького гноблення на Правобережній Україні;
2. Коліївщина;
3. Рух опришків. О. Довбуш;
4. Приєднання до Росії Правобережної України;
5. Захоплення західноукраїнських земель Австрією.

Мета уроку: показати на конкретному матеріалі, що ще важчим, ніж на Лівобережжі, було становище закріпачених українських селян на Правобережжі і західноукраїнських землях, де жорстокий кріпосницький гніт доповнювався національним гнобленням з боку помішків, урядовців і католицької церкви, що коліївщина і рух опришків були типовими проявами класової боротьби українського селянства. На початку уроку вчитель нагадує учням, що частина українських земель, а саме Правобережна Україна (західна частина сучасної Київської, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька області) та західноукраїнські землі у XVIII ст., продовжували перебувати під владою панської Польщі. Тоді як Російська держава протягом XVIII ст. перебувала на піднесенні, Польська держава невпинно послаблювалась. В Польщі навіть не склалась централізована держава, в країні весь час боролись за владу великі поміщики-магнати. Населення стогнало від нестерпного кріпосницького гніту, особливо на захоплених шляхтою українських землях.

На Правобережжі селян, які відмовлялись виконувати панщину, окремі поміщики примушували працювати в кайданах. Ряд помішків вимагали, щоб селяни-кріпаки, крім 4—5-денної обов'язкової панщини, виконували ще інші повинності: ремонтували та споруджували панські будинки, утримували в порядку дороги, мости, проводили так звані «зажинки», «обжинки», платили данину за користування лісом, берестом, збирання грибів і навіть польових квітів. Брали з кріпаків і натуральні побори — птицею, грибами. В переводі на робочі дні ці повинності становили близько 240 днів на рік⁶.

Нестерпним було політичне й національно-релігійне гноблення з боку польсько-шляхетських загарбників. Жорстоким катуванням окупанти піддавали усіх тих, хто

⁵ «Хрестоматія з історії Української РСР», т. I, стор. 538.

⁶ Там же, стор. 508.

не зрікався своєї мови і релігії. Учитель може навести відомий факт про розправу над селянином Данилом Кушніром з містечка Млів на Смілянщині, який відмовився перейти в унію. Польські урядовці обмотали його прядивом, облили смолою і підпалили, а потім відрубали голову й прибили її до палі.

Учитель коротко розповідає про широкий антифеодальний рух на Правобережжі, що тривав, починаючи з 30-х років XVIII ст. і відомий під назвою *гайдамацького руху*. Найбільшого розмаху він досяг у 1768 р. під час Коліївщини. Поштовхом до повстання послужив прихід на Правобережжя Україну російських військ, щоб допомогти польському королю приборкати непокірних магнатів і шляхту (учасників так званої барської конфедерації). Народні маси Правобережжя розцінили прихід російських військ інакше; вони вирішили, що війська прийшли допомогти їм боротися проти польської шляхти взагалі. Поширювались чутки, нібито цариця Катерина II видала «золоту грамоту», за якою на боротьбу проти польської шляхти мають виступити також запорізькі козаки, що перебували у підданстві Росії.

В розповіді учителя повинні знайти відображення основні етапи повстання, яке почалося в травні 1768 р. в районі Мотронинського монастиря поблизу Черкас. Повстанців очолив Максим Залізняк, син селянина, який жив на Запоріжжі, наймітував і брав участь у військових походах. У повстанській кіш, організований Залізником в урочищі Холодний Яр, збирались вихідці з Правобережної і Лівобережної України, особливо багато тут було запорізької бідноти. Швидко подум'я народної боротьби охопило значну частину Правобережної України і перекинулось на Волинь. Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки» писав:

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!»

Повсталі селяни штурмом брали панські палаци, знищували польську шляхту і католицьке духовенство, ділили між собою панське майно і встановлювали козацькі порядки. Наяккана польська шляхта, католицьке й уніатське духовенство намагались знайти порятунковий вихід від справедливого народного гніву за мурами замків. Особливо багато їх зібралось в Умані, яку оточували фортечні вали та рови і в якій був великий польський гарнізон. З Умані польське командування послало проти гайдамаків великий загін найманих українських козаків на чолі з сотником Іваном Гонтою. Але Гонта разом з козаками перейшов на бік Залізняка. Об'єднаний загін повстанців з бою оволодів Уманню. Здобуття Умані гайдамаками колоритно зображено на картині художників В. Шаталіна і М. Антонченка, кольорова репродукція з якої вміщена в «Книзі для читання з історії Української РСР» (ч. 1) на стор. 224. Учні слід познайомити з портретами Максима Залізняка і Івана Гонти, які вміщено в «Історії Української РСР» (т. 1), на стор. 395 і 397, або в книзі О. К. Касименка «Історія Української РСР. Популярний нарис» на стор. 102 і 103.

Слід особливо наголосити на тому, що гайдамацьке повстання викликало серйозне занепокоєння не тільки серед польських, а й серед пруських, австрійських і особливо російських кріпосників. Тому царський уряд, побоюючись, що повстанський рух перекинеться і на територію Росії, дав наказ своїм військам придушити повстання. Повстанці ставились з довірою до російських військ, які перебували в той час на Правобережжі, сподіваючись на те, що російський уряд підтримає їх боротьбу, і Правобережна Україна буде воз'єднана з Лівобережжям в межах Російської держави. Цим довірою підступно скористалися царські офіцери. По-зрадницькому вони захопили Залізняка і Гонту. Хоч гайдамацькі загони і чинили опір, проте вони були розбиті переважними силами царських військ. Гонту та інших вихідців з Правобережжя царські власті видали на розправу польським панам, а російських підданих, у тому числі і Залізняка, мали судити в Росії. З особливою жорстокістю розправилась польська шляхта над народним ватажком Іваном Гонтою. За вироком його катування мало тривати два тижні. Перші десять днів кат повинен був вирізувати по смугі шкіри з спини, на одинадцятій день — відрубати ноги, на дванадцятій — руки, на тринадцятій — вирвати серце, а на чотирнадцятій — відрубати голову.

Розповідь про те, як Гонта мужньо виніс нелюдські катування, повинна сприяти вихованню в учнів почуття поваги до героя, який не шкодував життя заради справи народу. Очевидці свідчать, що коли кат вирвав з спини Гонти смугу шкіри, і полилась кров, Гонта навіть не скривився. Після того, як у нього вирвали другу смугу шкіри, він промовив: «От казали, що буде боляче, а воно й крихти не болить». Все це налякало шляхту, яка змушена була скоротити строк страти, а глум уже чинила над трупом мужнього народного ватажка.

Так само жорстоко розправлявся над повстанцями царський уряд. Залізняка спочатку присудили до смертної кари, яку пізніше замінили биттям канчуками і зашланню на каторгу в Сибір.

Хоч спільними зусиллями польської шляхти і царських військ гайдамацький рух на Правобережжі був придушений, окремі повстанські загони діяли в різних місцях Правобережної України ще протягом тривалого часу. Причини поразки гайдамацького руху учні можуть з'ясувати самі. Учителю потрібно лише звернути увагу на царистські ілюзії, що мали місце серед гайдамаків, які вірили у «добрі наміри» російського царизму.

Розповідаючи про народний антифеодалний рух у Галичині, де повстанці називалися *опришками*, учитель підкреслить, що цей рух багато в чому нагадував рух гайдамаків. Загони опришків переховувались у Карпатських горах, в лісах, ярах звідки нападали на панські маєтки. Основним районом поширення руху опришків було Покуття (південна частина сучасної Станіславської області). У цій місцевості в Карпатах, сходилися кордони Польщі, Молдавії і Угорщини. Це давало змогу повстанцям переходити з однієї країни в іншу, коли виникала загроза переслідування з боку феодалів. Благородні дії опришків знаходили цілковите схвалення і підтримку з боку народних мас західноукраїнських земель. Загони повстанців систематично поповнювались селянами, ремісниками, наймитами, чиє становище було особливо тяжким і безвихідним.

Важливо показати на уроці, що ватажком народного руху був Олекса Довбуш, який очолював опришків у 30—40-х роках XVIII ст. Слід підкреслити особисту хоробрість, мужність і благородство цього славного народного месника. На уроці можна використати уривок з літопису польських ченців, які, незважаючи на вороже ставлення до опришків, змушені були визнати справедливий характер дій повстанців, керіваних Довбушем⁷. Розповідь доцільно проілюструвати репродукцією з картини художника В. Масюткіна «Олекса Довбуш в горах», що вміщена на стор. 191 «Книги для читання з історії Української РСР» (т. I). Учитель повідомляє учням, що Довбуш загинув від кулі панського найманця, але рух опришків не припинявся і в наступні роки.

Згадуючи про те, що в 1793—1795 рр. внаслідок поділів Польщі Правобережна Україна увійшла до складу Російської держави, учитель підкреслює, що ця подія мала велике прогресивне значення. Воз'єднання Правобережжя з лівобережними землями сприяло дальшому господарському і культурному розвитку усїєї України, зміцнювало братерські зв'язки між російським і українським народами. Зовсім іншим було становище населення західноукраїнських земель. Галичина й Буковина в кінці XVIII ст., а Закарпаття ще в кінці XVII ст. потрапили під владу Австрійської монархії. До польських, українських, угорських і молдавських гнобителів трудящих на цих землях приєднались ще панівні класи Австрії. Західноукраїнські землі виявились надовго відірваними від основної території України, від братнього російського народу.

У кінці уроку учитель підводить учнів до висновку про те, що в другій половині XVIII ст. у житті українського народу сталися великі зміни, що із визволенням Південної та Правобережної України переважна більшість українських земель назавжди позбавилась іноземного гноблення, що для господарського і культурного розвитку України створювались нові умови.

* * *

Урок на тему «Культура українського народу в XVIII ст.» доцільно побудувати за таким планом:

1. Освіта на Україні. Київська Академія;
2. Г. С. Сковорода;
3. Народна творчість;
4. Культурні зв'язки російського і українського народів.

Завдання учителя полягає в тому, щоб на конкретних фактах показати, що воєнне з'єднання України з Росією мало великий позитивний вплив на розвиток культури українського народу, що братня українська і російська культури, незважаючи на дальше посилення феодально-кріпосницького і національного гніту, взаємно збагачувались, і їх розвиток прискорювався. Говорячи про освіту на Україні, підкреслюємо, що Лівобережна і Слобідська Україна мали у XVIII ст. відносно високий рівень грамотності, в багатьох селах були школи, в яких навчались діти старшини, козаків і коли й селян. Проте освіта для широких мас трудящих була недоступною.

Важливим центром розвитку української культури вважалась Київська Академія, яка протягом тривалого часу належала до найкращих учбових закладів усїєї Росії. Навчання в Академії мало переважно церковно-богословський характер, але поступово в ній запроваджувалось викладання таких світських навчальних предметів, як природознавство, математика, медицина, географія. Основну масу студентів Академії становили діти українських козацьких старшин. До Академії приїжджали вчителі

⁷ «Хрестоматія з історії Української РСР», т. I, стор. 444.

з Правобережної України, Росії, зарубіжних слов'янських країн. У 1734 р. тут навчався М. В. Ломоносов. З Київської Академії вийшов славнозвісний український письменник і філософ Григорій Савич Сковорода, якому належить видатне місце у розвитку української культури.

Завдання учителя полягає в тому, щоб відповідно до вікових можливостей учнів 7-х класів ознайомити їх з життєвим шляхом і діяльністю Г. С. Сковороди, показати благотворний вплив на формування його світогляду передової російської культури та її великого представника М. В. Ломоносова. Учителю слід створити в уяві учнів яскраву картину сповненого труднощів життя славного сина українського народу, який щиро й глибоко любив трудовий люд і ненавидів його гнобителів. Учнім 7-го класу важко усвідомити матеріал про наявність у світогляді Г. С. Сковороди елементів матеріалізму, суперечливості його філософських поглядів. Але учням доступні атеїстичні і антиклерикальні ідеї Сковороди, його різка критика біблійських легенд.

Слід наголосити на тому, що Г. С. Сковорода мріяв про таке життя, коли усі люди будуть рівними і всі будуть працювати для суспільства, але, як цього досягти, він не знав. Останні роки свого життя Г. С. Сковорода в скромній селянській одежі, з торбиною на плечах мандрував по шляхах Лівобережної і Слобідської України, вів з народом широкі розмови, читав свої твори, в яких викладав свої погляди на життя. Твори Г. С. Сковороди, в яких він нещадно карав несправедливість, безпутне життя, марнотратство панівних класів, їх жорстокість щодо простих людей, хабарництво, добре сприймалися народом і швидко поширювались на Україні.

На уроці можна навести один з найпопулярніших творів Г. С. Сковороди — вірш «Всякому городу нрав и права», в якому влучно охарактеризовані тогочасні прошки українського суспільства:

Всякому городу нрав и права;
 Всяка имеет свой ум голова...
 Петр для чинов углы панские трет.
 Фельдка-купец при аршине все жлет...
 Тот непрестанно стягает грунта.
 Сей иностраннъ заводит скота...
 Строит на свой тон юриста права.
 С диспут студенту трещит голова...
 Тот панегирик сплетает со лжей,
 Лекаръ в подряд ставит мертвых людей...

Слід наголосити на тому, що діяльність Г. С. Сковороди, його творчість мали велике значення для наступних поколінь українського народу, що його, зокрема, високо цінив Т. Г. Шевченко.

Говорячи про українську народну творчість XVIII ст., учитель підкреслює, що в ній змальовувались страхотта панщини, несправедливості та насильства з боку гнобителів і звучав заклик до боротьби. Славними народними ватажками виступають у фольклорних творах XVIII ст. Максим Залізняк, Іван Гонта, Олекса Довбуш. Славилась в народних піснях того часу також Богдан Хмельницький, Іван Богун, Семен Палій за їх самовіддану боротьбу проти іноземних загарбників. Слід підкреслити, що український народ здавна відзначався своєю високою музичною культурою. По селах і містах України мандрувало багато співаків — лірників, бандуристів, кобзарів.

Питання про культурні зв'язки російського і українського народів, про взаємне збагачення двох культур можна розкрити на цьому уроці на кількох яскравих і переконливих прикладах. У XVIII ст. видатну роль у розвитку живопису відіграли художники Д. Левицький і В. Боровиковський, які народились і виростили на Україні, а потім жили в Росії. Вони внесли багато цінного у розвиток живопису і на Україні, і в Росії. Одну з найкрасивіших споруд Києва — Андріївську церкву — побудував знаменитий російський зодчий Растреллі. Українські архітектори, зокрема талановитий будівничий-кріпак Києво-Печерської лаври Степан Ковнір, свої кращі споруди створювали спільно з видатними російськими майстрами.

Закінчуючи виклад конкретного матеріалу, учитель підводить учнів до висновку про те, що, незважаючи на тяжкі умови соціального і національного гніту, зростали й міцніли творчі сили українського народу, розширювались його зв'язки з братнім російським народом. Культура українського народу під впливом передової російської культури зробила значний крок уперед. В цьому, зокрема, проявлялись прогресивні наслідки воз'єднання України з Росією.

СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ М. В. ЛОМОНОСОВИМ ІСТОРІЇ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(ДО 250-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. В. ЛОМОНОСОВА)

Геніальний російський учений Михайло Васильович Ломоносов належав до тих діячів культури, які вражають універсальністю інтересів і невичерпною багатогранністю інтелекту. Важко знайти таку галузь знання, в якій Ломоносов не лишив би помітного сліду. Фізика, хімія, геологія, мінералогія, географія, біологія, мовознавство, літературознавство, історія були ареною його діяльності, всюди його внесок становив помітний рубіж, коли не цілу епоху. Якщо ж до цього додати, що Ломоносов був разом з тим глибоким філософом-матеріалістом і блискучим поетом, то образ його постає в усій своїй величчї й різнобарвності. До Ломоносова цілком підходять відомі слова Ф. Енгельса, сказані ним про видатних людей епохи Відродження: «Це... епсха, яка потребувала титанів і яка породила титанів щодо сили думки, пристрасті й характеру, щодо багатосторонності і вченості. Люди, які засували сучасне панування буржуазії, були всім чим завгодно, але тільки не людьми буржуазно-обмеженими... Тоді не було майже жодної визначної людини, яка не зробила б далеких подорожей, не говорила б чотирма або п'ятьма мовами, не відзначалася б в кількох сферах творчості»¹.

Особливо привертає увагу образ Ломоносова-громадянина, патріота, вірного сина свого народу, невтомного борця за честь, славу, національну гордість своєї батьківщини. І ця риса геніального вченого найбільш яскраво виявилась у його працях в галузі гуманітарних наук, особливо історії. Говорячи про Ломоносова-історика, слід відзначити, що зайняття історією аж ніяк не мали для нього самодовільного значення. Головною галуззю його наукових інтересів були фізика, хімія; саме тут він здійснив свої найбільш епохальні відкриття. Історією він почав займатися порівняно пізно — вже будучи професором Академії, видатним, усіма визнаним ученим. Поштовхом для цього стали події, що мали не суто наукове, а громадсько-політичне значення і привели до виникнення палкої дискусії, яка ще і в наші дні не втратила політичної актуальності.

Правда, вперше зіткнувшись з вітчизняною історією Ломоносову довелося в 1747 р., у зв'язку з суперечкою, що виникла поміж істориком-любителем П. Н. Крекшиним, автором популярної тоді праці, присвяченої діяльності Петра I, і професором Академії Г. Ф. Міллером з приводу деяких питань родоводу дому Романових. Канцелярія Академії наук доручила розібратися в цій справі спеціальній комісії у складі професорів Штрубе де Пірмона, В. К. Тредіаковського і М. В. Ломоносова. Суть справи полягала в тому, що П. Н. Крекшин, бажаючи догодити Єлизаветі Петрівні, яка прийшла до влади шляхом дворцевого перевороту, прагнув довести безпосереднє походження Романових від Рюриківичів. Слід підкреслити, що в цьому основному питанні комісія, в тому числі і М. В. Ломоносов, стала на бік Міллера, продемонструвавши тим самим незалежність поглядів і готовність заради історичної істини піти проти бажання правлячих кіл. Зазначимо, що вже в цій справі зачіпалося і питання про походження Рюрика «от варяг, то есть из Вагрии, лежащая по берегу моря Варяжского»². Але це питання тоді ще не привернуло уваги комісії, яка тільки відзначила, що доводи Крекшина «о сем деле оставляют в сомнении»³. Без-

¹ Ф. Енгельс, Дialeктика природы, К., 1953, стор. 6.

² М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений, т. 6, Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии (1747—1765 гг.), М.—Л., 1952, стор. 9—12.

³ Там же, стор. 11.

перечно, участь Ломоносова в названій комісії мала характер епізоду, хоча не можна не відзначити, що вже тоді він виявив неабияку обізнаність з джерелами російської історії. Подібним же епізодом було і написання передмови до першого тома «Истории российской» В. М. Татищева в 1749 р.

Автор цього твору — відомий російський історик, основоположник і перший видатний представник дворянської історіографії в Росії, вирішивши присвятити перший том своєї праці великому князю Петру Федоровичу, в січні 1749 р. звернувся до Ломоносова з проханням написати передмову. Щоб зрозуміти, чому це прохання було адресовано до професора хімії, треба уявити собі, в якому стані перебувала в той час російська історична наука. В 1725 р. Петро I заснував Петербурзьку Академію і, вірний своїй загальній тенденції орієнтуватися на Захід, звернувся до ряду західноєвропейських учених з пропозицією зайняти кафедри в новоствореній Академії. Відповіддю на це було нашість іноземних учених і псевдоучених, що ринули в Росію «на ловлю шастя-і чинів». Більшість у цьому потоці була за німцями, які, зневажаючи російську мову і взагалі все російське, вважали цілком нормальним становище в Петербурзькій Академії, де всі пости були зайняті іноземцями і куди самим росіянам доступ був практично закритий. В галузі історії характерною постаттю був академік Г. З. Байер — спеціаліст з сходовзнавства. До Петербурга він потрапив випадково, маючи намір мандрувати по країнах Сходу, але залишився тут і почав займатися історією Росії. Однак вивчити російську мову він так і не спромігся, вважаючи це принципово зайвим. Само собою зрозуміло, що таке становище в російській науці аж ніяк не задовольняло прогресивних діячів того часу. Тому немає нічого дивного в тому, що Татищев волів краще звернутися до спеціаліста з хімії і фізики, але безперечно російського патріота, аніж просити ласки у іноземців чи у тих, хто перебував під їхнім впливом.

Ломоносов відгукнувся на прохання В. М. Татищева і написав передмову⁴, яка, однак, не була опублікована через те, що саме видання праці Татищева затяглося і було здійснене лише в 1768 р., тобто, через 18 років після смерті її автора. Передмова Ломоносова являла собою документ, цікавий щодо поглядів її автора на завдання історіографії. Шкодюючи за відсутністю достойних творів з історії Росії, вислідок чого «древнего російского народа славное имя затмевается, и добрые примеры мужественных поступков и премудрых поведений остаются в закрытии»⁵, Ломоносов підкреслював велику виховну роль історичної праці, в якій «найдется немало таких примеров, которые природную добродетель достохвальным делам побуждать могут»⁶.

Вперше серйозно звернутися до проблем вітчизняної історії Ломоносов змушений був того ж таки 1749 р., у зв'язку з розглядом підготовленої до публічного читання дисертації Міллера і дискусією, яка розгорнулася навколо цієї дисертації, поклавши початок боротьбі між двома напрямками в російській історіографії — норманізму і антинорманізму. У 1749 р. Міллер подав до Академії наук дисертацію «О происхождении имени и народа российского», яка призначена була для публічного читання в Академії. Текст дисертації було надруковано. Але в академічних колах поширилася думка, що дисертація Міллера містить образливі для Росії положення і через те не може бути допущена до публічного читання. Канцелярія Академії наук вирішила провести додаткову перевірку дисертації. Для чого екземпляри її надрукованого тексту були надіслані академікам: С. П. Крашенінникову, М. В. Ломоносову, Н. І. Попову, В. К. Тредіаковському, І. Е. Фішеру та Ф. Г. Штрубе де Пирмону. Наслідки перевірки виявилися негативними для Міллера, у зв'язку з чим Канцелярія видала указ про вилучення друкованого тексту дисертації до спеціального розгляду його надзвичайними зборами всіх академіків.

Ці збори почалися 23 вересня і тривали п'ять з половиною місяців — до 8 березня 1750 р. Обговорення дисертації Міллера проходило надто бурхливо. Вже 2 жовтня, тобто на самому початку справи, ще не почувши жодних заперечень, Міллер обвинувачував своїх опонентів у недоброзичливості, а Канцелярію — в несправедливості, бо вона, мовляв, дала його дисертацію на розгляд лише тим з академіків, які йому «недоброхотствуют». Коли справа дійшла до зборів, дискусія набрала зовсім непристойного характеру. Пізніше Ломоносов так описував події: «Каких же не было шумов, браней и почти драк! Миллер заелся со всеми профессорами, многих ругал и бесчестил словесно и письменно, на иных замахивался в собрании палкою и бил ею по столу конференцскому. И наконец у президента в доме поступил весьма грубо, а пуше всего ассессора Теплова в глаза бесчестил»⁷.

Зрештою керівництво Академії змушене було вдатися до надзвичайних заходів, і Міллер був понижений з професорів в ад'юнкти із зниженням окладу. 24 вересня 1750 р. Канцелярія Академії винесла указ про знищення дисертації Міллера, як «пре-

⁴ М. В. Ломоносов, т. 6, стор. 15—16.

⁵ Там же, стор. 15.

⁶ Там же, стор. 16.

⁷ Там же, стор. 549.

досудительной России», що «от троих российских не опробована да и от иностранных ни от кого и от профессора Тредиаковского за прямо основательную не признана»⁸.

Чим же пояснювалася така безпрецедентна гострота дискусії і в чому полягала її суть? Справа в тому, що в дисертації Міллера (яка, до речі, не була оригінальним твором і повторювала основні позиції, викладені Байером) доводилося, що древньоруська держава була створена норманами в 862 р., що населення Русі — не хто інші, як шведські нормани, а слов'яни — дика і неорганізована юрба, не здатна до самостійної історичної творчості, об'єкт «цивілізаторської» місії інших, «культурних» народів. За твердженнями Міллера слов'яни завжди перебували в підлеглості у інших народів — спочатку у скіфів, потім — готів, гунів, аварів, хазарів, скандинавів.

Критикуючи Міллера, М. В. Ломоносов писав у рапорті до Канцелярії Академії наук, що у нього в дисертації «на всякой почти странице русских бьют, грабят *благородно* (курсив Ломоносова.— М. Б.) скандинавы побеждают, разоряют, огнем и мечом истребляют; гунны Кия берут с собой на войну в неволю. Сие так чудно, что ежели бы господин Миллер умел изобразить живым штилем, то бы он Россию сделал толь бедным народом, каким еще ни один и самый подлый народ ни от какого писателя не представлен»⁹. Ідеологічна суть тенденції Міллера, гадаємо, не потребує спеціальних коментарів.

Засуджуючи дисертацію Міллера, Ломоносов писав: «При сем отдаю на расуждение знающим политыку, не предосудительно ли славе российского народа будет, ежели его происхождение и имя положитъ толь поздно, а откинуть старинное, в чем другие народы себе чести и славы ищут. При том также искуснейшим на расуждению отдаю, что ежели положить, что Рюрик и его потомки, владевшие в России, были шведского рода, то не будут ли из того выводитъ какого опасного следствия»¹⁰.

М. В. Ломоносов точно оцінив політичну тенденцію концепції Міллера. Він рішуче вимагав вилучити з дисертації всі ті місця, «что служат только к славе скандинавцев и шведов и, как сам господин Миллер говорит, для того внесено, дабы показать, что скандинавы против россиян воюя, славу себе получали...»¹¹.

М. В. Ломоносов передбачав, що читання дисертації Міллера, відповідальність за яку несе вся Академія наук, неминуче викликало б у слухачів обурення і «могло бы в них произвести на Академию роптание и ненависть»¹². Його особливо обурював той факт, що «древность, которую приписывают российскому народу и имени все почти внешние писатели, опровергает такой человек, который живет в России и от нее великие благодеяния имеет»¹³.

Заперечення, зроблені Ломоносовим Міллеру з приводу його концепції, викладені в кількох документах, з яких мають особливе значення два рапорти в Канцелярію Академії наук від 16 вересня 1749 р. і від 21 червня 1750 р., зауваження на дисертацію та коментарі на відповіді Міллера. Два останні документи містять виклад наукової аргументації, яку Ломоносов протиставляв твердженням Міллера. Ломоносов відстоював такі тези: головною рушійною силою руської історії завжди був руський народ; ніякі іноземні зайдни не відігравали і не могли відігравати в ній вирішальної ролі. Треба, до речі, відзначити, що серед авторів XVIII ст. Ломоносов найближче підійшов до розуміння вирішальної ролі народних мас в історії. Він твердив: слово «Русь» має місцеве, слов'янське походження, а не було принесене сюди скандинавами, воно відоме вже в джерелах I тисячоліття до н. е. (роксолани та ін.), а слов'яни, які цим ім'ям називалися, являють собою споконвічне населення Східної Європи. Справжніми творцями древньоруської держави були східно-слов'янські племена, у яких ще задовго до Рюрика існували князіння, зокрема в Києві, заснованому трьома братами-полянами Кием, Щеком і Хоривом, та в Новгороді. Рюрик, якого Ломоносов вважав основоположником самодержавства на Русі, за походженням був балтійським слов'янином. Історія слов'янської Русі протягом двох тисячоліть свого розвитку показує багато славних героїчних сторінок, ігнорувати які не дозволено жодному історикю. В полеміці з Міллером Ломоносов висловив і ряд положень, яких не поділяє сучасна наука. Але разом з тим не можна не віддати належне геніальній прозорливості великого ученого: випереджаючи на століття свою епоху, він висловив низку цілком правильних здогадок, які, по суті, лише тепер дістають своє остаточне визнання. Так, наприклад, Ломоносов уперше застерігав — і цілком правильно — від захоплення норманськими іменами деяких діячів ранньої історії Русі, як аргументом щодо їх скандинавського походження, допускаючи, що

⁸ М. В. Ломоносов, т. 6, стор. 550.

⁹ Там же, стор. 21.

¹⁰ Там же, стор. 41.

¹¹ Там же, стор. 40.

¹² Там же, стор. 41—42.

¹³ Там же, стор. 42.

в деяких випадках і слов'яни могли вживати ці імена подібно до того, як вживали імена грецькі, римські або єврейські¹⁴. Він підкреслював, що не можна ототожнювати варягів-русів з шведами, оскільки в «Повести временных лет» останні цілком виразно відрізняються від перших¹⁵, факт, який лишився поза увагою всіх пізніших антинорманістів. Дуже слушно відзначає Ломоносов відсутність будь-яких лінгвістичних слідів скандинавських варягів на Русі, що було б зовсім неможливим, коли визнати норманське походження всієї Русі в цілому¹⁶,— теза, яка лише в наші дні остаточно доведена радянськими лінгвістами, і т. д.

Не можна не відзначити дуже важливих зауважень Ломоносова щодо методики історичного дослідження, в тому числі і щодо роботи з джерелами. Так він цілком слушно заперечував вірогідність скандинавських фольклорних джерел, на які Міллер робив особливий наголос. Дуже різко критикував він Міллера і за те, що той віддавав перевагу іноземним джерелам перед древньоруськими і до того ж використовував їх непослідовно, попросту відкидаючи все те, що не входило в рамки його концепції.

Дискусія 1749—1750 рр. закінчилася поразкою Міллера і торжеством Ломоносова; це була перша велика перемога антинорманізму над норманізмом, яка, хоч і не визначила дальшої долі обох ідеологічних напрямів, але була дуже важливим етапом в історії їх боротьби.

Ломоносов не задовольнився досягнутим, бо позитивної концепції історії Русі ще не було створено. Тому він у 1751 р., зразу ж після закінчення дискусії, приступав до збирання матеріалів з історії Русі і водночас робить перший начерк плану майбутнього твору. В ньому Ломоносов намічає періодизацію російської історії, розділяючи її на п'ять періодів: від Юрика до Володимира Святославича, від Володимира до Батия, від Батия до Івана Грозного, від Івана Грозного до Петра Великого і, нарешті, від Петра Великого до Єлизавети Петрівни¹⁷. Не важко побачити, що рубіжні періодів, хоч і названі по імені конкретних князів і царів (що цілком природно для історика середини XVIII ст.), насправді мають значно глибший зміст і визначені на підставі важливих, корінних історичних подій: утворення Київської держави (як це розуміли в той час), прийняття християнства, занепад Київської Русі і початок утворення Московської держави, утворення централізованої Російської держави, реформи на початку XVIII ст.

Однак написання історії Росії, задуманої Ломоносовим, затяглося. Багато часу відібрало вивчення джерел, які Ломоносов прагнув охопити якнайширше. В тексті перших двох частин, написаних протягом 1753—1758 рр., знаходимо посилання не лише на древньоруські джерела — літописи (які були відомі Ломоносову більш як у десятику списків), Руську Правду, Печерський Патерик, Степенну книгу, Синопис та ін.,— а й на іноземні джерела—древньо-грецькі (Геродот, Страбон, Птолемей), римські (Пліній, Тацит, Корнелій Непот, Курцій, Тит Лівій, так звані *Scriptores historiae augustae* та ін.), візантійські (Прокопій, Константин Багрянородний, Кедрін, Зоннара та ін.), західноєвропейські (Йорнанд, Гельмольд, Сноррі Стурлуссон, Саксон Грамматик та ін.), західнослов'янські (Длугош, Стрийковський, Матвій з Міхова) і т. д. Якщо врахувати, що жодного опрацювання цих джерел з точки зору вивчення проблем історії Русі в часи Ломоносова не існувало, що перша добірка повідомлень візантійських авторів щодо слов'ян та інших народів, так чи інакше зв'язаних з територією Русі, була виконана І. Штріттером у 1770—1774 рр., можна лише дивуватися ерудиції та працездатності Ломоносова, який спромігся за порівняно короткий час оволодіти всім цим величезним матеріалом. Неабияке значення тут мало й чудове знання Ломоносовим іноземних мов, зокрема стародавніх, без чого опрацювання названих джерел у той час взагалі було б неможливим.

В 1753 р. М. В. Ломоносов приступив до написання тексту. В своїх листах він не раз підкреслював, що виконує цю роботу за рекомендацією імператорського двору, але насправді той факт, що до збирання матеріалів він приступив ще в 1751 р. (при дворі ж про роботу Ломоносова, стало відомо лише в 1753 р., коли почалося складання тексту) свідчить, що справжнім ініціатором її був сам Ломоносов і що ця робота була безпосередньою відповіддю на дискусію з Міллером в 1749—1750 рр.

В 1758 р. був закінчений перший том «Истории». У вересні того ж року його почали друкувати, але незабаром—навесні 1759 р.—видання було перерване самим Ломоносовим, який зажадав ще раз переробити текст. Ця нова переробка затягла майже на чотири роки, і до друкарні книга повернулася лише в лютому 1763 р., готю за два роки до смерті ученого. Побачити свою книгу Ломоносову не судилося: вона вийшла вже після його смерті, у 1766 р. під заголовком «Древняя Российская история». Трохи раніше, в 1760 р., вийшов з друку «Краткий российский летописец

¹⁴ М. В. Ломоносов, т. 6, стор. 31.

¹⁵ Там же, стор. 33.

¹⁶ Там же, стор. 34—35.

¹⁷ Там же, стор. 87.

с родословием»— скорочений варіант «Історії», в якому події викладалися за князюванням або царюванням конкретних осіб.

«Древняя российская история» лишилася незавершеною. Ломоносовим були написані лише дві перші частини, що охоплювали період до Рюрика і від Рюрика до Ярослава Мудрого. Саме цьому періоду Ломоносов, який, безперечно, був під впливом дискусії 1749—1750 рр., надавав особливого значення. Його концепція, з позицій якої він критикував Міллера і яка була лише намічена в документах дискусії знайшла в «Древней Российской истории» свій повний виклад і обґрунтування. «Древняя Российская история от начала Российского народа до кончины великого князя Ярослава I или до 1054 года» становила лише початок задуманого Ломоносовим, але, на жаль, не здійсненого великого твору з історії Росії. Вона складається з вступу і двох частин, неоднакових за своїм характером.

У вступі Ломоносов виклав свій загальний погляд на значення і завдання історії, яке полягає в тому, щоб «дать бессмертие множеству народа, соблюсти похвалных дел должную славу и, перенося минувшие деяния в потомство и в глубокую вечность, соединить тех, которых натура долгою времени разделила»¹⁸. Далі він пише, що «мрамор и металл, коим вид и дела великих людей изображенные всенародно возвышаются, стоят на одном месте неподвижно и ветхостию разрушаются. История, повсюду распространяясь и обращаясь в руках человеческого рода, стихии строгость и грызение времени презирает»¹⁹.

Викладаючи свої погляди на історичний процес, Ломоносов виступав як видатний філософ-діалектик, який крізь зовнішню поверхню хаосу бачить глибокий порок, поміж окремими, здається, нічим не зв'язаними явищами, виявляє глибокий внутрішній зв'язок, а за сукупністю подій і фактів бачить єдину лінію розвитку, спрямовану вгору, до все більш і більш високих ступенів. «Большая одних древность и отъемлет славу у других, которых имя позже в свете распространилось,—твердит він.—Деяния древних греков не помрачают римских, как римские не могут унижить тех, которые по долгом времени приняли начало своея славы. Начинаются народы когда другие рассыпаются: одного разрушение дает происхождение другому. Не время, но великие дела приносит преимущество»²⁰. Так само і в історії кожного конкретного народу, в тому числі і російського: «извне угры, печенеги, половцы, татарски орды, поляки, шведы, турки, изнутри домашние несогласия не могли так утомить России, чтобы сил своих не возобновила. Каждому несчастью последовало благо: лучше больше прежнего, каждому упадку высшее восстановление»²¹.

Перша частина книги присвячена найдавнішому періоду і має назву «О России прежде Рюрика». Цій частині Ломоносов надавав особливого значення, і саме в ній найбільш виявився його геній дослідника. Справа в тому, що тут йому довелося зіткнутися не тільки з нерозробленістю майже всіх основних питань, з відсутністю достатньої кількості яasnих джерел, з складністю і заплутаністю проблематики, а й фактом ворожих фальсифікацій, вершиною яких тоді була вже згадувана дисертація Міллера. Отже, тут Ломоносову відкривалося широке поле для дослідницької діяльності. Праця Ломоносова займає зовсім особливе місце серед дослідників «Історії» написаних не лише в XVIII, а й у XIX ст., які починали історію Росії від горезвісного закликання Рюрика та його братів. Присвячуючи окрему частину своєї праці спеціально періоду до середини IX ст., Ломоносов діяв як справжній новатор, ідучи непроторними шляхами. Ця частина «Древней российской истории» складається з десяти розділів, побудованих досить цікаво. Перший розділ «О старобытных в России жителях и о происхождении Российского народа вообще» дає попердне формулювання головної думки автора, спрямованої проти норманістської «концепції» Міллера та його За Ломоносовим, споконвічним населенням Східної Європи були слов'яни і чуди (скіфи), з'єднання, злиття яких поклало початок Русі. Ця теза дістає своє обґрунтування в наступних розділах, що мають назви: «О величестве (тобто, численності.— М. Б.) и поколениях славянского народа», «О далекой древности славянского народа», «О нравах, поведении их и о верах славянских», «О переселениях и делах славянских», «О чуди», «О варягах вообще», «О варягах-россах», «О происхождении и древности россов, о переселениях и делах их», «О сообществе варягов-россов с новгородцами также с южными славянскими народами и о призыве Рюрика с братьями на княжение новгородское».

Коротко концепція Ломоносова зводиться до того, що слов'яни (так само, як і скіфи-чуди) були споконвічним населенням Східної Європи; далеке минуле їх містить багато славних і героїчних сторінок (особливо слов'яни прославилися в VI ст., під час Балканських війн, коли примусили говорити про себе багатьох візантійських імператорів). До середини IX ст. слов'яни жили «под общенародным повелительством».

¹⁸ М. В. Ломоносов, т. 6, стор. 171.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 170.

²¹ Там же, стор. 169.

знаючи єдинокоролівську владу. Лише Рюрик, який нібито був запрошений до князювання в Новгороді, виступив засновником самодержавства. Що стосується варягів, то Ломоносов категорично заперечував етнічне значення цього терміну. Варяги — це не народ, а певна соціальна група, військові найманці, які могли мати дуже різне походження. Серед них були й варяги-роси, які належали до слов'янського кореня і чие ім'я відоме в стародавніх джерелах під іменем «роксолани», «аланорси» і т. д. Що ж до Рюрика та його братів (в чий реальності Ломоносов не має сумніву), то вони походили з прибалтійських слов'ян — прусів. У зв'язку з цим Ломоносов приділяв велику увагу матеріалам, що засвідчують спорідненість балтійських народів з слов'янськими.

Отже, основні положення, намічені Ломоносовим у полеміці з Міллером, знайшли в «Древней Российской истории» свій розвиток і обґрунтування. Ломоносову пощастило створити дуже струнку й послідовну концепцію стародавньої історії східних слов'ян, яка стояла до історичної істини значно ближче, аніж усі інші концепції, створені у XVIII ст. Звичайно, і тут знаходимо деякі твердження, що не можуть задовольнити сучасну науку, але головна думка, яка червоною ниткою проходить через усю працю, — твердження незалежності історичного розвитку східних слов'ян — робить цей твір Ломоносова видатним ідеологічним документом свого часу, сповненим великого патріотичного звучання. Можна сказати, що ніхто з попередників чи сучасників Ломоносова і навіть його найближчих наступників не зумів піднятися до такої височини патріотичної думки в галузі вітчизняної історії.

Друга частина «От начала княжения Рюрика до кончины Ярослава I» має зовсім інший характер. Для цього періоду Ломоносов мав уже досить докладні й послідовно викладені літописні відомості, які для дослідників XVIII ст. ще не становили будь-яких проблем, бо справжньої критики джерел тоді ще не існувало. Тому завдання дослідників у цьому випадку зводилося до систематизованого переказу літописних даних. Так і робили всі тодішні історики, різниця між якими полягала хіба в ступені літературної майстерності. Ломоносов у цьому випадку не становив винятку, однак з погляду літературного, тобто з точки зору послідовності, цілісності і ясності викладу, його праця може вважатися зразковою.

Книга Ломоносова була задумана як популярний твір, розрахований на широкого читача і завдяки своїй прекрасній літературній формі мала великий успіх у Росії. Незабаром вона була перекладена німецькою мовою, а французькою протягом менш як десятиліття витримала три видання (1769, 1773, 1776 рр.).

Проте названими працями не вичерпується роль М. В. Ломоносова у розробці питань вітчизняної історії. Приділяючи особливу увагу початковій історії Русі, він разом з тим надавав великого значення бурхливим часам царювання Петра I. Чималий інтерес у Ломоносова викликала спроба великого французького мислителя Вольтера написати «Історію Російської імперії при Петрі Великому». До цієї праці Вольтер приступив за порадою російського уряду в 1757 р. Ломоносов уважно стежив за роботою Вольтера, давав цінні поради, підготував деякі матеріали, а коли рукопис був готовий, написав до нього розгорнуті критичні коментарі, які містять ряд важливих зауважень. Важливим вкладом Ломоносова в історіографію цієї доби було дослідження з історії стрілецьких бунтів, виконане ним спеціально для праці Вольтера і широко використане останнім. Проблеми класової боротьби в історіографії XVIII ст. займали надто незначне місце; вони були відсунуті на задній план описом діяльності князів, царів, королів, полководців. Можливо, саме ця обставина і побування, що Вольтер може не уникнути односторонності своїх сучасників або попросту не знайде відповідних матеріалів, і спонукали Ломоносова до розробки саме цього сюжету. Але, як би там не було, «Опис стрілецьких бунтів» Ломоносова, як і вся його наукова спадщина, становить собою явище незвичайне в науці того часу.

Можна сміливо твердити, що коли б вклад Ломоносова в історіографію нашої Батьківщини обмежився лише участю в полеміці проти Міллера, то й тоді він заслуговував би на найглибшу подяку своїх нащадків. Доробок М. В. Ломоносова в галузі історичної науки ставить його в число найвидатніших вітчизняних істориків XVIII ст. Відзначаючи 250-річний ювілей великого вченого і патріота, не можемо не згадати ще раз його великі заслуги перед історичною наукою, яка завдячує йому багатьма принциповими настановами, що протягом тривалого періоду безпосередньо впливали на розвиток її прогресивної традиції.

П. П. РОТАЧ

І. Ф. ПАВЛОВСЬКИЙ — ІСТОРИК ПОЛТАВЩИНИ

На території Полтавщини з найдавніших часів розгорталися важливі історичні події. З історією цього краю пов'язані біографії багатьох відомих діячів вітчизняної літератури, мистецтва, науки. Ось чому історія Полтавщини завжди приваблювала численних дослідників, серед яких чільне місце належить Івану Францевичу Павловському. Вивченню історії Полтавщини, головним чином на основі архівних матеріалів І. Ф. Павловський присвятив кілька десятків років. Ознайомлення з списком монографій, статей, повідомлень, що належать Павловському (а їх близько 150), свідчать про його глибокий інтерес до найрізноманітніших сторін життя колишньої Полтавської губернії. Займався він і історичною бібліографією. З активною участю І. Ф. Павловського у Полтаві в 1909 р. було відкрито музей історії Полтавської битви. Проте діяльність Павловського як історика досі не висвітлювалась, не складено і повного списку його праць, надрукованих свого часу в Києві, Харкові, Полтаві. Це повідомлення є першою спробою розповісти про життя І. Ф. Павловського та його наукову діяльність.

І. Ф. Павловський народився 9 січня 1851 р. в с. Боброве, Калужської губернії (його батько був виходцем з Познані). В 1854 р. сім'я Павловських переїхала на Україну і спершу жила в Хомутці, Миргородського повіту (колишній маєток декабристів Муравйових-Апостолів), а згодом — у Полтаві, де його батько працював майстром у залізничних майстернях. Тут Павловський закінчив гімназію. Вищу освіту майбутній історик здобув на історико-філологічному факультеті Київського університету, закінчивши його у 1874 р. З того часу протягом майже сорока років він викладав історію в Полтавському кадєтському корпусі. В 90-х роках І. Ф. Павловський був одним з організаторів так званих народних читань, запроваджуваних з просвітньою метою, брав участь у роботі недільних шкіл, в яких навчалися робітники, хатні господарки та ін. У 1913 р. І. Ф. Павловський вийшов на пенсію, але продовжував активно опрацювати архівні матеріали полтавської старовини, а також завідував музеєм на Шведській могилі. Помер І. Ф. Павловський 14 травня 1922 р. на 71-у році життя.

Початок широкої діяльності І. Ф. Павловського по дослідженню української давнини, зокрема історії Полтавської битви, припадає на 90-і роки. Однією з його перших праць була видана у Полтаві у співтворстві з В. Старковським брошура «Полтавська битва». Протягом наступних п'ятнадцяти років І. Ф. Павловський, вивчивши багато архівних матеріалів, видав кілька праць про боротьбу українського і російського народів з шведами. Серед них важливе місце займає «Битва під Полтавою 27 червня 1709 року і її пам'ятники», що вийшла у Полтаві у 1908 р., а потім — другим, виправленим і доповненим виданням — у 1909 р.

Збираючи документальні та ілюстративні матеріали для книги, Павловський по бував у Москві і Петербурзі. В Академії Художеств, Імператорській Публічній бібліотеці, Академії наук, в Артилерійському і Румянцевському музеях, в архіві Міністерства Іноземних Справ невтомний дослідник зібрав цінні документи з історії Полтавської битви. Чимало матеріалів автор одержав з Швеції. Особливо добре знав Павловський місцеві архіви. Мабуть, ніхто з полтавських дослідників старовини не присвятив стільки уваги опрацюванню архівних матеріалів, як він.

Праця І. Ф. Павловського «Битва під Полтавою» була однією з найкращих: свій час за кількістю фактичного матеріалу. Її цінність підсилювалась великою кількістю ілюстративного матеріалу. В книзі, крім викладу історичних подій, є також огляд творів Пушкіна, Мерзлякова, Вяземського та менш відомих авторів, присвячених битві 1709 р. Безперечний інтерес являли і вміщені в книзі історичні довідки про пам'ятники Полтавської битви, список літератури про історію Полтавської битви, доданий автором до монографії. На додаток у книзі вміщено оригінальні документи.

Темі Полтавської битви історик присвятив ще кілька праць, в кожній з яких знаходимо нові маловідомі або зовсім невідомі до того матеріали («Шведська могила», «Полтавська битва 27 червня 1709 року», «Щодо історії Шведської могили та ін.»).

Довгі роки Павловський був активним членом Полтавської Ученої архівної комісії, яка була відкрита 26 жовтня 1903 р. Ця установа свого часу відігравала помітну роль у культурному житті Полтавщини. Комісія видавала «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии». Вперше «Труды» вийшли у 1905 р., востаннє — у 1917 р. За цей час було видано 15 книг. На їх сторінках знайшли висвітлення найрізноманітніші сторони історичного минулого Полтавської губернії. Значна частина матеріалів вміщених у «Трудах», належали перу І. Ф. Павловського.

Значною працею І. Ф. Павловського був «Короткий біографічний словник вчених і письменників Полтавської губернії з половини XVIII століття». Книга була видана Архівною Комісією у 1912 р. У ній подано велику кількість біографічних даних про вчених, художників, письменників, композиторів, скульпторів, що вийшли

з Полтавщини. Тут, наприклад, є відомості про історика і славіста О. Бодяньського, письменників Л. Боровиковського, М. Гнедича, вчених М. Драгоманова, П. Житецького, О. Потебню, художника А. Сластона та багатьох інших — усього понад 400 імен. І. Ф. Павловський підібрав не лише короткі біографічні довідки, а й майже до кожного письменника подав бібліографію. «Короткий біографічний словник» був зустрінутий схвально. В ряді журналів і газет («Русский архив», «Исторический вестник», «Журнал Министерства народного просвещения») з'явилися доброзичливі відгуки. У 1913 р. вийшло «Перше доповнення до короткого біографічного словника», яке містило 85 нових біографій, а також ряд цінних доповнень і поправок.

У 1914 р. І. Ф. Павловський видав книжку під назвою «Полтавці», теж біографічний словник, до якого ввійшли імена державних і громадських діячів, а також письменників, яких не було в попередніх словниках. Звичайно, нас не може цікавити довгий список полтавських ієрархів, але словник імен визначних діячів громадського і літературного життя (Павловський не забув згадати і про А. В. Луначарського), художників, скульпторів мав і досі має безперечно цінність. Досить сказати, що в цій останній своїй книзі Павловський наводить біографічні довідки 350 полтавчан. Згадані словники на сьогодні є унікальними виданнями.

В «Трудах архивной комиссии» І. Ф. Павловський за дванадцять років надрукував понад 50 статей, історичних розвідок, публікацій, заміток. Їх тематика найрізноманітніша. Ось кілька назв: «Статистичні відомості про Полтавську губернію 100 років тому» («Труды», вип. 2-й, 1906); «Про поширення в Малоросії твору Шевченка «Живописная Украина» (вип. 5, 1908); «Малоросійське козаچه ополчення в Кримську війну» (вип. 7, 1910); «Німецькі колонії в Полтавській губернії в 19 столітті (1808—1867)»; (вип. 10, 1913) та ін.

Велика заслуга Павловського в літературознавчих дослідженнях. Багато з того, що знаємо з біографії І. Котляревського, В. Капніста та деяких менш значних письменників, стало відоме лише завдяки зусиллям І. Ф. Павловського-архівіста. Публікації нових документів щодо біографії І. П. Котляревського Павловський вміщував і в «Трудах Архивной Комиссии», і в журналі «Киевская старина», і в окремих виданнях. І. Ф. Павловський вперше знайшов і опублікував ряд документів про життя і діяльність Івана Котляревського. Так, наприклад, у 1905 р. у червневій книжці «Киевской старины» на основі архівних матеріалів він надрукував статтю про участь Котляревського у формуванні українських полків під час Вітчизняної війни 1812 р. На основі архівних матеріалів були розкриті нові біографічні дані російського письменника XVIII ст. В. В. Капніста, що жив на Полтавщині. В 13-му випуску «Трудов» Павловський вмістив листування малоросійського генерал-губернатора Куракіна з Капністом. В. В. Капніст, як видно із знайдених Павловським документів, погодився тоді стати директором училища Полтавської губернії без винагороди; він також розробив і план училища («Начертание дворянского училища»). Але план не був здійснений, бо «благородное дворянство не столь щедро было на ассигнования таких больших сумм, как проектировал В. В. Капнист»²². Замість училища в Полтаві був відкритий «дом для воспитания бедных дворян», попечителем якого став І. П. Котляревський. В «Трудах» (вип. 1, 1905) Павловський вміщує кілька листів В. В. Капніста до малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна.

Цікавий штрих додають до біографії Т. Г. Шевченка знайдені І. Ф. Павловським матеріали про історію розповсюдження його «Живописної України». У відповідь на прохання Т. Г. Шевченка сприяти поширенню видання малоросійської генерал-губернатор Долгоруков склав спеціальний циркуляр, який пропонував дворянам передплачувати художній альбом. У випуску 5-му «Трудов» (1908) вміщено лист Т. Г. Шевченка з цього приводу до М. А. Долгорукова, знайдений в архіві Полтавського губернського правління за 1844—1850 рр.

І. Ф. Павловського цікавила історія українського театру. В Полтаві, як відомо, виник перший на Україні постійний театр. Вивчаючи архівні матеріали, Павловський записав розвідку про історію Полтавського театру і викуп артиста М. С. Щепкіна з кріпаччини, вміщену в журналі «Киевская старина» (1904, листопад), потім — у «Трудах» (вип. 1, 1905 р.), згодом видану окремою брошурою (Київ, 1905 р.). Павловський висвітлює історію діяльності Полтавського театру, розповідає про репертуар, про артистів, про гру видатного актора М. С. Щепкіна і діяльність директора І. П. Котляревського та інші сторони життя театру.

На матеріалі нових архівних даних Павловський зміг висвітлити чимало деталей історії України. З цього погляду заслуговують на увагу нариси під загальною назвою «Полтава на початку XIX століття» («Киевская старина», 1902, кн. 1—3), статті «Малоросійське козаچه ополчення в 1812 р.» («Киевская старина», 1906, вересень—жовтень), «Про переселення полтавських козаків на Чорномор'я і Тамань на початку минулого сторіччя» («Труды», вип. 13, 1915), «Малоросійське козаچه ополчення в Кримську війну» («Труды», вип. 7, 1910 р.), «До історії Кирило-Мефодіївсько-

²² І. Ф. Павловський, К біографії В. В. Капніста, «Труды архивной комиссии», вип. 13, Полтава, 1915, стор. 170.

го товариства» («Русская старина», 1911, № 12), «З минулого Полтавщини. До історії декабристів» (Полтава, 1918 р.) та ін.

Декабристи-полтавчани (найбільше — Муравйови-Апостоли) та їх діяльність цікавили Павловського протягом багатьох років. В 1-му випуску «Трудов» (1905) у великій розвідці «До історії Малоросії під час генерал-губернаторства князя Репніна» декабристам присвячено окремих розділ. Весь він написаний за архівному матеріалі Полтавського губернського правління за 1826 р. В архіві було 158 листів справи, що мала назву «Про заколотників Муравйових-Апостолів». У своїй праці Павловський характеризує братів Сергія, Матвія, Іполита Муравйових-Апостолів, поручика Полтавського полку М. П. Бестужева-Рюміна, друга сім'ї Капністів, капітана Вятського піхотного полку М. І. Лорера. Інший розділ названої роботи присвячено діяльності, організованої в Полтаві в 1818 р. декабристом Новиковим масонської ложі «Любовь к истине». Павловський характеризує учасників ложі М. М. Новикова, В. В. Тарновського, С. М. Кочубея, І. П. Котляревського, наводить урядове розпорядження про арешт членів полтавської ложі масонів. Цю тему Павловський поширює в статті «Масонська ложа в Полтаві», вміщеної у 4-у випуску «Трудов» (ч. I, 1909). Вона насичена багатьма новими матеріалами.

У своїх нарисах під загальною назвою «До історії Малоросії» Павловський подає один цікавий документ про класову боротьбу в українському селі першої чверті XIX ст. — «Вбивство селянами управляючого в маєтку Гриневича» (Золотоніський повіт). Замітка «Математик Остроградський під наглядом поліції» (в тому ж дослідженні) відкриває маловідому деталь у біографії видатного вченого — негласний нагляд поліції за поведінкою Остроградського. В документі значилось: «...Полтавський поміщик Михайло Остроградський звернув на себе увагу тим, що він повернувся з-за кордону пішки, і деякими, між іншим, незначними обставинами»²³.

І. Ф. Павловського цікавили також питання історії народної освіти на Україні. Крім кількох заміток і досліджень на цю тему, вміщених у полтавських і київських виданнях («Труды», «Киевская старина»), звертає на себе увагу ґрунтовна стаття «Приходські школи в старій Малоросії і причини їх занепаду»²⁴. В 1803 р. були визначені типи шкіл, серед них і «училища приходські». Павловський вводить, що цей тип шкіл для України не новий. Статистичні дані за 1740—1748 рр. свідчать, «що майже в кожному міському і сільському приході була окрема школа. Ні гетьманський уряд, ні єпархіальні власті не брали участі у створенні цих окремих розсадників грамотності і деякої освіти, вони були утворені самим ходом культурного життя країни, під впливом просвітнього руху, розпочато церковними братствами ще в епоху боротьби за віру і народність і потім підтримуваного освітнім впливом вищого училища в краї — Київської Академії»²⁵. Названа стаття є своєрідним нарисом про стан освіти на Україні у XVIII ст. (особливо перший її розділ). В другій частині розкриваються причини занепаду приходських шкіл. Ця частина статті побудована виключно на знайдених і опрацьованих автором архівних матеріалах. Занепад широкої мережі приходських шкіл на Україні І. Ф. Павловський пояснює недоброзичливим ставленням до них духовенства і поміщиків. Кінець XVIII ст. був періодом жорсткого покріпачення українських селян. «Це був час кріпосного права, — пише Павловський, — коли про освіту кріпаків не лише не думали, а й вважали її зайвою і навіть шкідливою, не відповідною становищу кріпосних людей, в яких вбачали лише дарових працівників для поміщика»²⁶. Ця стаття своїм багатим фактичним матеріалом і на сьогодні являє певну цінність.

Чимало зробив І. Ф. Павловський для вивчення історичного минулого самої Полтави. В багатьох виданнях (особливо в першому десятиріччі нинішнього століття) можна знайти десятки розвідок, повідомлень і заміток про економіку й культуру міста в XIX ст. Цій темі присвячені статті «Полтава на початку XIX століття» («Труды», вип. 4; «Киевская старина», 1902, кн. 1—3), «Магістерські селяни м. Полтави» («Труды», вип. 7), «Масонська ложа в Полтаві» («Труды», вип. 6, ч. I), «До питання про переведення Іллінського ярмарку з Ромнів у Полтаву» («Труды», вип. 5), «З далекого минулого Полтавської семінарії» («Полтавські єпархіальні відомості», 1907) та ін.

Найбільш ґрунтовною є стаття «Полтава на початку XIX століття». В ній Павловський досліджує найрізноманітніші сторони життя Полтави першої половини XIX століття: рівень економіки, культури, робота міської думи, освіта, бюджет тощо. З статті довідуємось про кількість населення Полтави, про вихід першої газети, про відвідання Полтави поетом В. Жуковським тощо²⁷.

Всі ці дані становлять великий інтерес і для радянських дослідників історії Полтави.

²³ Журн. «Киевская старина», 1904, січень.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, стор. 425.

²⁶ Там же, стор. 23.

²⁷ «Труды», вип. 4, 1907.

Під рубрикою «З минулого Полтавщини» в журналі «Киевская старина» в 1902—1906 рр. І. Ф. Павловський вмістив близько 40 архівних матеріалів і заміток з історії Полтавщини кінця XVIII—XIX ст., серед них: «Про ціни в Малоросії на життєві припаси в кінці XVIII і на початку XIX століть», «Про відкриття фельдшерської школи в Полтаві», «Про землетрус в Чернігівській і Полтавській губерніях у 1839 р.», «Про відкриття в Малоросії торфу, кам'яного вугілля, мергелю і алебастру», «Про відкриття ртутної руди» та ін. Працюючи в Полтавській архівній комісії, І. Ф. Павловський щороку складав звіти про видавничу діяльність цієї установи, які й досі є певною біографічною цінністю.

Велику роботу І. Ф. Павловський проводив разом з краєзнавцем і письменником В. А. Щепотьєвим у справі створення «Систематичного покажчика журналу «Киевская старина» (1882—1906 рр.)», виданого в 1911 р. Полтавською Архівною Комісією. Названий покажчик є цінним виданням, хоч у ньому є певні недоліки. Його цінність полягає в тому, що він вміщує в собі бібліографію історії України майже за чверть століття.

Слід відзначити, що не все написане І. Ф. Павловським варте позитивної оцінки. Це — буржуазний історик, і своїми поглядами, оцінками подій, явищ та діячів далекий від справді наукового розуміння історичного процесу. Але фактичний матеріал, сумлінно зібраний І. Ф. Павловським, може бути критично використаний нашими істориками і краєзнавцями. Треба мати також на увазі, що багато архівних матеріалів, зокрема з історії Полтавщини, загинуло під час тимчасової німецько-фашистської окупації України, що підвищує значення спадщини І. Ф. Павловського.

КУРС НА МАЯКИ, ЩО ОСВІТЛЮЮТЬ ДОРОГУ ВПЕРЕД

За роки, що минули після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, зроблено багато в напрямі крутого піднесення сільського господарства. В результаті здійснення ряду великих заходів значно збільшилося виробництво і зросли державні закупки зернових і технічних культур, м'яса, молока, картоплі, овочів та інших продуктів сільського господарства. Проте за цими успіхами не можна було не помітити, що сільськогосподарське виробництво розвивалося ще не такими високими темпами, як промисловість, відставало від швидкого розвитку індустрії, від зростання населення та його запитів на продукти харчування. Січневий (1961 р.) пленум ЦК КПРС накреслив великі завдання у галузі дальшого розвитку сільського господарства. В рішенні пленуму відзначалося, що інтереси комуністичного будівництва, неухильного піднесення добробуту радянських людей вимагають тепер інших, більш високих темпів розвитку землеробства і особливо тваринництва. Необхідно добитися такого рівня розвитку сільського господарства, щоб виробництво продуктів завжди випереджало попит нашого народу. Без високо розвинутого сільського господарства, здатного забезпечити достаток харчування, не може бути процвітаючої економіки.

Для успішного розв'язання поставлених січневими (1961 р.) пленумами ЦК КПРС і ЦК КП України завдань у галузі сільського господарства величезне значення має вивчення, узагальнення й поширення досягнень науки і передового досвіду новаторів сільськогосподарського виробництва. У промові на січневому пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущов назвав передовиків сільського господарства нашими маяками, що вказують шлях до зразкового ведення сільського господарства, до значно вищої продуктивності праці. Микита Сергійович говорив: «Давайте візьмемо орієнтацію на ці маяки, візьмемо правильний курс»¹. Спіратися на народні маси, радитися з народом, поширювати досвід передовиків, тримати курс на маяки, рівнятися на них і добиватися загального піднесення — одна з славних традицій Комуністичної партії, характерна риса ленінського стилю керівництва.

Комуністична партія виховала тисячі передовиків в усіх галузях сільського господарства, які удостоєні за свою чесну й сумлінну працю високих урядових нагород. Багато передовиків сільського господарства виростало на Україні. Серед них талановиті колгоспні вожаки М. О. Посмітний, Ф. І. Дубковецький, Г. Е. Буркацька, Г. С. Могильченко, П. П. Ведута, знатні механізатори О. В. Гіталов, М. А. Брага, прославлені кукурудзоводи С. Д. Виштак, Є. О. Долинюк, Г. П. Ладані, Є. В. Блажевський, всім відомі буряководи М. А. Марцун, Т. П. Марцини, знатні доярки М. Х. Савченко, П. П. Комісар та ін.

Тисячі новаторів гідні того, щоб назвати їх імена.

На Україні, а також за її межами за останні роки видано чимало літератури, що знайомить з досвідом передовиків, новаторів колгоспного виробництва, пропагує і поширює його серед мільйонних мас. Заслуговує на увагу досвід видавництва сільськогосподарської літератури Української РСР, яке протягом 1959 — 1960 рр. видало серію брошур про двічі Героїв Соціалістичної Праці — голів колгоспів, бригадирів і механізаторів сільського господарства, ланкових, доярок². Крім того, про передовиків

¹ Газ. «Радянська Україна» від 21 січня 1961 р.

² В. С. Антоша, Давид Бойко, К., 1959; Л. Гершанік, Григорій Могильченко, К., 1959; П. Максименко, Григорій Байда, К., 1959; Є. Якименко, Паша Ангеліна, К., 1959; М. Проби й голова, Марко Брага, К., 1959; Ф. П. Бутченко, Марія Марцун, К., 1959; І. А. Анісенко, В. М. Швець, Марія Бринцева, К., 1959; К. К. Бобошко, Марія Князева, К., 1959; Б. С. Прах'є, Макар Посмітний, К., 1960; М. Г. Негода, Галина Буркацька, К., 1960; М. А. Серіков, Свирид Бешуля, К., 1960; Т. Ружинський, Прокіп Романенко, К., 1960; В. П. Небилиця,

людей, нині двічі Героїв Соціалістичної Праці, в різні роки вишло чимало цікавої літератури в інших видавництвах³. Не маючи можливості розглянути всю літературу про двічі Героїв Соціалістичної Праці, спинимось лише на деяких брошурах, виданих Держсільгоспвидавом УРСР, в яких автори у формі нарисів розповідають про життя й діяльність передових людей колгоспного виробництва, форми й методи їх роботи, шляхи, якими вони добивались успіхів у розвитку соціалістичного сільського господарства.

У брошурі Б. С. Парх'є «Макар Посмітний» розповідається про одного з зачателів колгоспного руху на Україні, талановитого організатора сільськогосподарського виробництва, беззмінного керівника прославленого колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, Березівського району, Одеської області, двічі Героя Соціалістичної Праці Марка Онисимовича Посмітного. Його ім'я добре відоме трудівникам села, робітникам фабрик і заводів. З захопленням говорять про нього і за рубежом. Автор коротко описує життєвий шлях Марка Онисимовича, розповідає, що він багато років батракував у німецьких колоністів, поміщиків та багатіїв. Почалась імперіалістична війна—його погнали на фронт. Жовтнева революція дала йому землю. Та одному, коли немає ні коней, ні інвентаря, тяжко господарювати. На початку 1924 р. тринадцять бідняцьких і середняцьких господарств причорноморського села Джугастрове об'єдналися у товариство по спільному обробітку землі—ТСОЗ. Керувати ним тозівці довірили Макару Онисимовичу. Переборюючи труднощі, у непримиренній боротьбі з куркульством зростало товариство, яке згодом перетворилось у сільськогосподарську артіль. У передвоєнні роки керований М. О. Посмітним колгосп славився багатством, високими врожайми, розвиненим тваринництвом на всю Україну. Коли фашистські загарбники вдерлися на нашу землю, комуніст Макар Посмітний добровільно пішов на фронт разом з своїми синами Іваном, Віктором, Михайлом та Григорієм. Артилерист Макар Посмітний мужньо боровся з фашистами і повернувся до рідного колгоспу лише після остаточного розгрому ворога. Зруйноване господарство, на чолі якого знову став М. О. Посмітний, швидко було відбудовано і вже в 1947 р. колгосп вперше в своїй історії став мільйонером.

У брошурі розповідається про партійне, державне ставлення М. О. Посмітного до справи. Він не лише дає про свою артіль, а й наполегливо добивається, щоб у країні було більш таких квітучих господарств, як колгосп ім. XXI з'їзду КПРС, який по праву називають університетом, лабораторією передового колгоспного досвіду. Колгосп відвідують сотні вчених і спеціалістів сільського господарства, численні делегації з усіх кінців країни, з країн соціалістичного табору, і всі вони черпають тут багато цінного, повчального і з успіхом впроваджують його у себе. Водночас Макар Онисимович їздить на вичуху до тих, хто добивається кращих показників, хто впроваджує нове, передове в колгоспному будівництві. Часто колгосп відвідують і гості з капіталістичних країн, які не можуть не віддати належне досягненням артілі. Колгосп з кожним роком підвищує врожайність і продуктивність тваринництва. Уже в 1959 р. було досягнуто рівня виробництва, наміченого для сільського господарства країни на кінець семиріччя. У 1958 р. колгосп мав 10,5 млн. крб. доходу, понад 2 млн.—було виділено в неподільні фонди. У колгоспі 11 Героїв Соціалістичної Праці, багато колгоспників нагороджені орденами й медалями. Автор переконливо показує, що успіхи артілі пояснюються тим, що голова колгоспу М. О. Посмітний у своїй роботі спирається на правління, партійну організацію, колгоспників, підносить авторитет загальних зборів—цього вищого органу управління колгоспним виробництвом.

Біографія Макара Посмітного—це історія нашого колгоспного ладу, історія

Павло Ведута, К., 1960; В. Корницький, Петро Вдовенко, К., 1960; І. М. Велігура, Я. К. Михлик, Федір Дубковецький, К., 1960; М. Ф. Кутинський, Василь Литвиненко, К., 1960; Й. Г. Адамовський, Євген Блажевський, К., 1960; В. В. Євсюкова, Євгенія Долинок, К., 1960; М. Д. Хоружевський, Степаніда Виштак, К., 1960; Б. Ярославцев, В. Рыбченко, Анна Ладані, К., 1960; Т. Ружинський, Олександр Гіталов, К., 1960; П. С. Нечай, Ольга Диптан, К., 1960; П. О. Поліницький, Тетяна Марцин, К., 1960; О. О. Палажченко, Марія Савченко, К., 1960;

³ Л. Є. Черкашина, Паша Ангеліна, К., 1947; В. М. Гельман, Тракторна бригада О. В. Гіталова, К.—Х., 1948; В. Г. Лапа, Знатний буряковод Житомирщини Марія Марцун, Житомир, 1949; П. Оровецький, В селі Катеринославці під Лозовою, Розповідь про Героїв Соціалістичної Праці Г. С. Могильченка та І. В. Руденка, К., 1950; М. Чабановський, Герой Соціалістичного Труда Марія Савченко, К., 1951; «Двічі герої, Збірник нарисів про двічі Героїв Соціалістичної Праці в сільському господарстві», К., 1958; К., 1959; К. П. Костенко, Большая жизнь, М., 1959; Є. І. Баєв, Двічі Герої Соціалістичної Праці Марія Олександрівна Бринцева, Сімферополь, 1959, 1960; В. Г. Большак, Слово о Подольянине, Документальная повесть о дважды Герое Социалистического Труда Е. А. Долинок, М., 1961; М. Костенко, Королева праці, Львів, 1961 та ін.

простої радянської людини, яка своєю невтомною працею, відданістю соціалістичній Батьківщині піднята на небувалу височину Комуністичною партією, Радянською владою.

Про славні діла засновника колгоспу «Здобуток Жовтня», Тальнівського району, на Черкащині, двічі Героя Соціалістичної Праці Ф. І. Дубковецького, який незмінно керував колгоспом з дня його заснування (1922 р.) і до кінця свого життя, розповідають І. М. Велігура і Я. К. Михлик. Автори показують славний шлях комуніста, який завжди був на передовій лінії боротьби. В буремні роки громадянської війни Федір Іванович нещадно громив банди Григор'єва, Петлюри, Тютюнника, Білополюків, Махно та інших ворогів Радянської влади. І коли війна закінчилась, коли країна Рад перейшла на мирні рейки будівництва, Федір Іванович став борцем за соціалістичне перетворення села. В брошурі детально показується діяльність Ф. І. Дубковецького, який протягом кількох десятиріч успішно керував колективним господарством, і ті успіхи, що їх добився колгосп «Здобуток Жовтня». У 1959 р. цей колгосп мав на сто гектарів сільськогосподарських угідь по 662 ц молока і 101 ц м'яса, збирав високі врожаї зернових культур, зокрема кукурудзи і цукрових буряків. Завдання семирічки колгосп зобов'язався виконати достроково, і трудівники колгоспу додержують свого слова. Автор показує діяльність партійної організації — досвідченого керівника й організатора колгоспників в їх боротьбі за успішне виконання завдань партії і уряду. Ф. І. Дубковецький був членом Ревізійної Комісії КПРС, членом ЦК КП України, депутатом Верховної Ради СРСР. Це розповідь про людину з самобутнім і ясним розумом, організаторськими здібностями, що є зразком служіння народові, Батьківщині.

Про одного з зачинателів колгоспного руху на Україні, нині двічі Героя Соціалістичної Праці голову колгоспу ім. В. І. Леніна, на Хмельниччині, Давида Васильовича Бойка, розповідає у своїй брошурі В. Антоша. Автор говорить, що Давид Васильович ще в 1923 р. разом з іншими селянами-бідняками с. Летави, Чемеровецького району, організував колгосп. У 1937 р. за успіхи в розвитку соціалістичного господарства колгосп було нагороджено орденом Леніна. У березні 1944 р., після визволення Радянською Армією с. Летави від німецьких загарбників, комуніст Давид Бойко повернувся до рідного колгоспу. Колгоспники, що знали Бойка як досвідченого організатора, сумлінного й відданого партії комуніста, обрали його головою артілі. Чимало доклав Давид Васильович праці й уміння, щоб відродити зруйнований колгосп, відновити і примножити його довоєнну славу. Через чотири роки після війни летавчани по багатьох показниках перевищили довоєнний рівень виробництва сільськогосподарської продукції. В брошурі широко висвітлюється діяльність колгоспної партійної організації, що налічувала у своїх рядах понад 40 комуністів. Автор говорить, що в Летаві велику увагу приділяють впровадженню досягнень сільськогосподарської науки, досвіду передовиків у колгоспне виробництво. Правління дбає про поліпшення побутових і культурних умов колгоспників та механізаторів. Все це сприяє підвищенню врожайності і продуктивності праці.

Оцінюючи загалом брошуру позитивно, слід відзначити і її недоліки. Автор не завжди дотримується послідовності у викладі матеріалу, не розкриває діяльності комсомольської організації в колгоспному виробництві. Деякі місця поверхово показують процеси, що відбуваються у колгоспному селі, зокрема слабо висвітлюється боротьба парторганізації і колгоспників за вирощування високого врожаю кукурудзи.

Понад тридцять років беззмінно очолює колгосп ім. Орджонікідзе, Лозовського району, на Харківщині, талановитий організатор сільськогосподарського виробництва комуніст Г. С. Могильченко. Коли Комуністична партія, спираючись на вчення великого Леніна, на прагнення мас покінчити з злиднями, розпочала колективізацію сільського господарства, Григорій Могильченко одним з перших відгукнувся на заклик партії і очолив цей великий рух на селі. В с. Катеринівці було організовано кілька колгоспів, головою одного з них було обрано Г. С. Могильченка. Керований ним колгосп швидко організаційно зміцнів, зросла його економіка, значно поліпшився добробут колгоспників. Уже в 1940 р. тут збирали стопудові врожаї зернових. Після війни колгосп під керівництвом Г. С. Могильченка швидко почав заліковувати рани. Уже в 1947 р. різко підвищилася врожайність усіх культур, особливо озимого пшениці, якої було зібрано по 180 пудів з гектара. Особливо багато дали для дальшого розвитку колгоспного господарства зустрічі Г. С. Могильченка з М. С. Хрущовим, який відвідав колгосп ім. Орджонікідзе, розмовляв з колгоспниками, механізаторами, керівниками артілі. Пізніше в с. Катеринівці з семи колгоспів було створено один — колгосп ім. Орджонікідзе. Його очолив Г. С. Могильченко. Багато було докладено сил, щоб по-новому організувати колгоспне виробництво. Новий етап у розвитку колгоспу почався після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС. Громадське тваринництво збільшилось майже удвоє порівняно з 1953 р., на великих масивах колгосп щороку вирощує високі врожаї сільськогосподарських культур. Про все це і розповідає Л. Гершанік у брошурі «Григорій Могильченко».

Славний, сповнений творчої натхненної праці, життєвий шлях пройшла двічі Герой Соціалістичної Праці голова колгоспу «Радянська Україна», на Черкащині, Галина Євгенівна Буркацька — представник молодшого покоління колгоспних організа-

торів. У 1950 р. Г. Є. Буркацька очолила укрупнений колгосп «Радянська Україна» і весь час невтомно трудиться, дбає про зростання великого господарства. Про це і розповідається у брошурі М. Т. Негоди. Автор показує, що секрет успіху Галини Євгенівни — в роботі з людьми, в умінні знайти основне в своїй різноманітній діяльності. Її завжди можна бачити в бригадах, ланках, на фермах. Вона вміє організувати трудівників села на виконання великих і почесних зобов'язань. Партійна організація і правління колгоспу провели велику роботу по піднесенню громадського тваринництва, яке до 1953 р. відставало. У 1958 р. колгосп «Радянська Україна» по виробництву продукції тваринництва зайняв одне з перших місць на Україні. Було вироблено по 121 ц м'яса і по 609 ц молока на сто гектарів сільськогосподарських угідь. Г. Є. Буркацька приділяє велику увагу піднесенню добробуту колгоспників. У селі вперше на Україні було розроблено генеральний план перебудови села, який зараз успішно перетворюється в життя.

У брошурі розповідається, як із зростанням артілі зростала й сама Галина Євгенівна. Вона заочно закінчила сільськогосподарську академію і одержала диплом агронома. Комуністична партія і народ виявили їй високе довіря — обрали депутатом Верховної Ради СРСР, на XVIII з'їзді КП України її обрали членом Центрального комітету, вона — делегат XIX, XX, XXI і XXII з'їздів КПРС, на першій сесії Верховної Ради Союзу РСР п'ятого скликання її обрано членом Президії Верховної Ради СРСР, а на XXII з'їзді партії — членом Ревізійної комісії КПРС.

Про Павла Ведуту — голову колгоспу с. Ставкове, Березівського району, Одеської області, двічі Героя Соціалістичної Праці — розповідається у брошурі В. Небиліні. Автор показує, що в довоєнні роки Павло Пилипович працював старшим чабаном у колгоспі, яким керував Макар Посмітний, а після війни правління колгоспу призначило його бригадиром рілнничої бригади. За вирощування високих врожаїв зернових культур Павло Пилипович удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці. Його організаторські здібності, працьовитість, сумлінність були відомі далеко за межами колгоспу, і згодом трудівники сусідньої артілі с. Ставкове обирають його головою правління. Автор показує, що Павло Ведута у своїй практичній діяльності завжди спирається на партійну організацію, колгоспний актив, радиться з людьми, цінить їх досвід, усі громадські справи вирішує колективно. Це дало свої наслідки. За роки його керівництва колгосп добився значних успіхів і вийшов у передові: у 1958 р. врожайність зернових культур у колгоспі становила 30 ц з га. На сто гектарів сільськогосподарських угідь колгосп мав 36 голів рогатої худоби, 58 свиней, 116 голів птиці. Грошові доходи зросли з 3800 тис. крб. у 1953 р. до 8303 тис. крб. у 1957 р. Вартість трудодня зросла у два рази. Павло Ведута — новатор колгоспного виробництва. З його ініціативи площа в 130 га була засіяна цукровими буряками, яких досі у Березівському районі не сіяли. Урожай зібраний по 317 ц з га, а окремі ланки по 400—450 ц. У 1959 р. при несприятливих кліматичних умовах зернових у середньому зібрали по 22 ц з га, а кукурудзи — по 75 ц. На сто гектарів сільськогосподарських угідь вироблено по 450 ц молока і майже по 100 ц м'яса. Колгосп розробив семирічний план і успішно його виконує.

Про одного з наймолодших голів колгоспу серед плеяди двічі Героїв Соціалістичної Праці Петра Вдовенка розповідається у брошурі В. Корицького. У 1947 р. Петро Вдовенко закінчив технікум і працював ветеринаром, а потім завідуючим Якушинецькою ветеринарною дільницею на Вінничині. У листопаді 1953 р. колгоспники с. Стадниця, Вінницького району, Вінницької області, обирають його головою колгоспу «Україна». Тоді йому було двадцять шість років. Господарство, що його прийняв молодий голова колгоспу, було не відстале, але він розумів, що далеко не всі резерви використані, що добра основа, закладена в колгоспі, має послужити плацдармом для дальшого швидкого руху вперед. Велике місце в брошурі приділено пропаганді і запровадженню в колгоспі досягнень науки і передового досвіду новаторів виробництва, показано велику організаторську роботу голови колгоспу, правління колгоспу, наполегливу й сумлінну працю на полях і фермах трудівників села. Рік у рік колгосп добивається нових успіхів. Якщо в 1953 р. урожай зернових культур становив 14 ц з га, то в 1959 р. було зібрано по 26,9 ц з га, в тому числі кукурудзи — по 53 ц. Майже вдвоє збільшилась кількість великої рогатої худоби. У 1959 р. на сто гектарів землі вироблено м'яса по 132,5 ц проти 72 ц у 1955 р., молока — відповідно 469,8 ц проти 340 ц. Автор показує піклування правління артілі про піднесення добробуту й культури колгоспників. Недоліком брошури є те, що в ній слабо висвітлюється діяльність партійної організації і зовсім не показана роль комсомольської організації і сільської Ради в колгоспному житті.

Жоден з прославлених керівників колгоспів не зміг би добитись великих результатів у розвитку колгоспного виробництва, якби не спирався на партійну організацію, на сільський актив, на всіх колгоспників. У цьому ще раз переконують читача нариси про двічі Героїв Соціалістичної Праці. Так, у брошурі «Василь Литвиненко» М. Ф. Кутинський докладно показує діяльність партійної організації колгоспу, яка подавала велику допомогу правлінню колгоспу. Піднесення економіки колгоспу, поліпшення матеріального і культурного рівня колгоспників стало справою всіх комуністів. Парт-

організація своєчасно спрямовувала зусилля комуністів і всіх колгоспників на подолання відставання окремих ділянок, вказувала шляхи їх усунення. Комуністи працювали на найважливіших ділянках колгоспного виробництва і особистим прикладом, партійним ставленням до дорученої справи організовували колгоспників на дальший розвиток артілі.

Багато цікавого читачі зможуть знайти також у брошурах про голову колгоспу «Жовтень», Мар'їнського району, Донецької області, двічі Героя Соціалістичної Праці С. Є. Бешулю та голову колгоспу «Ленінський шлях» на Вінничині, двічі Героя Соціалістичної Праці П. К. Романенка. Зокрема, С. Є. Бешуля одним з перших на Україні визнав недоцільним існування окремо рільничих і тваринницьких бригад. У колгоспі були створені комплексні бригади, що сприяли піднесенню розвитку тваринництва, кращій організації праці, підвищенню її продуктивності, скороченню управлінського апарату. В брошурі Т. Ружинського «Прокіп Романенко» багато уваги приділено висвітленню діяльності партійної організації, правління і голови колгоспу по зниженню собівартості продукції і підвищенню продуктивності праці.

Знатному механізатору країни, двічі Герою Соціалістичної Праці, депутату Верховної Ради СРСР О. В. Гіталову, який з 1936 р. очолює тракторну бригаду, присвячена брошура Т. Ружинського. Автор показує життєвий шлях і трудові подвиги прославленого механізатора, бригада якого ще у 1940 р. виробляла понад 1000 га на один трактор. Особливо великих успіхів добився О. В. Гіталов у післявоєнні роки. Уже в 1956 р. бригада виробила на кожний трактор по 1216 га м'якої оранки. О. В. Гіталов неодноразово виступав ініціатором цінних починань. У 1948 р. він викликав на соціалістичне змагання 100 тракторних бригад Кіровоградщини і зобов'язався всіма силами допомогти їм стати передовими. Свого слова Олександр Васильович додержав: він побував майже в кожній бригаді, передавав їм свій досвід. У 1949 р. тракторна бригада О. В. Гіталова викликала на змагання уже 300 бригад, у 1950 р. — 500, у 1951 р. — 800, а в 1952 р. — 1058 бригад Кіровоградської області. Багато нового вніс Олександр Васильович у комплектування тракторних бригад, у перехід на погодинний гафік і на господарський розрахунок. О. В. Гіталов виступив з закликком до всіх механізаторів за максимальну механізацію вирощування всіх просяпних культур. Його бригада стала відомою всій країні як неодноразовий ініціатор впровадження передових методів, як поборник невинного зростання колгоспного виробництва. Автор показує, що за останні дванадцять років середній виробіток на 15-сильний трактор становить 1564 га умовної оранки. Зекономлено за цей час понад 125 т пального і близько 100 тис. крб. Середня врожайність зернових становить 20,2 ц з га.

Про відомого механізатора бригадира першої жіночої тракторної бригади в СРСР розповідається в брошурі Є. Якименка «Паша Ангеліна». Автор показує важкий життєвий шлях Парасковії Микитівни Ангеліної. Разом з батьком Паша працювала у наймах. У 1928 р. сім'я Ангеліних вступила у колгосп. У 1928 р., працюючи на молочної фермі, Паша одночасно вчилася на курсах трактористок. З 1930 р. Паша Ангеліна працює на тракторі. У 1933 р. вона організувала жіночу бригаду, яка зайняла перше місце серед тракторних бригад не тільки МТС, а й в Донецькому басейні. Бригада П. Ангеліної відіграла велику роль у підготовці жінок-трактористок, була своєрідною школою тракторної справи. Парасковія Микитівна більш як за чверть віку незмінної роботи на тракторі внесла великий вклад у розвиток нового соціалістичного села, а своїми удосконаленнями, методами експлуатації трактора і машино-тракторного парку заслужила почесне звання лауреата. П. М. Ангеліна була депутатом Верховної Ради СРСР усіх п'яти скликань, членом ЦК КП України.

Славний трудовий шлях від батрака до заслуженого механізатора сільського господарства Української РСР пройшов двічі Герой Соціалістичної Праці Г. І. Байда. У брошурі М. Максименка подається багато прикладів, що характеризують Григорія Івановича як талановитого механізатора, вченого-самородка, в якого вчаться конструктори й інженери. Брошура переконливо показує, які можливості відкрив перед кожним трудівником села колгоспний лад.

Брошура В. Євсюкової знайомить з життям і діяльністю прославленої трудівниці, ланкової колгоспу Мельнице-Подільського району, Тернопільської області, двічі Героя Соціалістичної Праці Є. О. Долиннюк. Автор показує, як бідна селянка колишньої Західної України, ставши вільною і повноправною радянською людиною, змогла проявити небачені здібності, вийти в перші ряди борців за нове, соціалістичне життя, добитись рекордних урожаїв кукурудзи. У 1959 р. ланка Євгенії Долиннюк на площі 20 га збрала по 223 ц зерна кукурудзи і по 1605 ц зеленої маси. За одинадцять років ланка виростила 25 тис. ц зерна і 39 тис. т зеленої маси кукурудзи. Середньорічний урожай зерна за цей період становив 134 ц, а зеленої маси — 1500 ц з га. Автор докладно розповідає, як на базі ланки Євгенії Олексіївни працює постійно діюча школа по підготовці майстрів високих урожаїв кукурудзи, в якій щороку навчається понад 300 ланкових не лише України, а й інших республік. У 1960 р. 133 ланкові, що навчалися в школі, збрали по 50 і більше центнерів зерна кукурудзи, 113 ланок — по 600 і більше центнерів зеленої маси з га. Ім'я прославленої ланкової Євгенії Долиннюк відоме не тільки в Радянському Союзі, а й далеко за його

межами. Микита Сергійович Хрущов не раз закликав трудівників села вчитися у Євгенії Олексіївни, запроваджувати її досвід.

Про життя й творчі діла знатного кукурудзозвода, ланкового передового колгоспу Котовського району, Одеської області, двічі Героя Соціалістичної Праці Є. В. Блажевського розповідає брошура І. Адамовського. Автор показує Євгенія Блажевського як визначного новатора виробництва, народного селекціонера, що не тільки щорічно збирає високі врожаї кукурудзи, а й виводить нові сорти та гібриди цієї цінної і важливої культури. Досвід ланки Є. Блажевського стає надбанням багатьох кукурудзозводів України і Радянського Союзу.

Про першого на Україні двічі Героя Соціалістичної Праці, знатного майстра одержання високих урожаїв цукрових буряків ланкову колгоспу «Радянська Україна», Гребінківського району, Київської області, Степаниду Виштак розповідає брошура М. Хоружевського. Нанолеглива праця, поєднання передового досвіду з агротехнічною наукою дала можливість ланці, яку очолює багато років Степанида Демидівна, одержувати високі врожаї цукрових буряків. У 1951 р. ланка виростила по 517 ц буряків, у 1956 р. — по 629, у 1957 р. — по 732,5 і в 1959 р. — по 612,7 ц цукрових буряків з га. Степанида Виштак вирощує також високі врожаї кукурудзи, її ланка збирала по 103 ц зерна кукурудзи на площі 40 га. Вона — депутат Верховної Ради СРСР.

Брошура П. Нечая розповідає про життєвий шлях і роботу відомої ланкової колгоспу ім Ілліча, Васильківського району, на Київщині, двічі Героя Соціалістичної Праці Ольги Диптан, яка навчилася за будь-яких кліматичних умов вирощувати високі врожаї цукрових буряків. Автор показує, що Ольга Климентівна не лише прекрасний трудівник, вона проводить велику роботу серед колгоспників як секретар партійної організації. О. К. Диптан завжди з людьми, вчиться у них і учить їх. Працьовитість, простота і скромність — ось найважливіші риси характеру славної трудівниці.

Про просту селянську жінку, яка в умовах Радянської влади стала майстром високих надоїв молока, видатним громадським діячем, розповідається у брошурі О. Палажченка «Марія Савченко». Марія Харитонівна — член ЦК КП України, депутат Верховної Ради і член Президії Верховної Ради Української РСР. Вона рік у рік одержує більш ніж по 8 тис. кг молока від кожної корови. Свою майстерність вона передає іншим. Уже три роки на фермі колгоспу працює школа передового досвіду, в якій вчать тваринників з багатьох областей України, з Російської Федерації та інших братніх республік. За цей час понад 300 молодих доярок, закінчивши школу, стали майстрами високих надоїв.

Багато повчального з життя і творчої діяльності двічі Героїв Соціалістичної Праці є в брошурах про знатного комбайнера М. А. Брагу, про відомого кукурудзозвода Г. М. Ладані, про знатних буряководів М. А. Марцун і Т. П. Марцин і виноградарів Криму М. О. Бринцеву і М. Д. Князеву та ін. Трудящі України разом з усім радянським народом борються за те, щоб у найближчі роки наздогнати і випередити США по виробництву сільськогосподарської продукції на душу населення. У виконанні цих завдань почесне місце відводиться передовикам сільського господарства, досвідченим організаторам колгоспного виробництва, на яких рівняються, в яких учаться, досвід яких запроваджують сотні тисяч трудівників колгоспного села. Це справжні маяки, які освітлюють шлях до комунізму.

Досвід, узагальнений у всіх цих брошурах, може стати в пригоді багатьом трудівникам сільського господарства. Це потрібна й корисна література для наших істориків, викладачів середніх і вищих навчальних закладів, які можуть ілюструвати життєвими прикладами можливості швидкого розвитку продуктивних сил сільського господарства, комуністичного ставлення до праці. Назріла потреба не обмежуватися нарисами про передовиків, а бажано було б видати серію книг в історико-економічному плані про передові колгоспи, рілльничі бригади, бригади механізаторів, які добились високих показників у розвитку сільськогосподарського виробництва.

П. У. ШАТОВ

ІСТОРІЯ ВЕЛИКОГО ПОВДВИГУ

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр., нав'язана нашому народові розбійницьким німецьким імперіалізмом, є найтяжчим і в той же час найбільш героїчним періодом в історії нашої Батьківщини. Це була війна не просто між двома країнами, а велика битва першої в світі соціалістичної держави з темними силами міжнародної реакції. З цієї битви наш народ вийшов переможцем, продемонструвавши тим самим великі переваги соціалізму над капіталізмом. Історії великого подвигу присвячена шеститомна праця «Історія Великої Отчественной войны Со-

ветского Союза 1941—1945», яку видає за рішенням ЦК партії Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вже видано перші два томи⁴. У першому — висвітлюється підготовка і розв'язування війни імперіалістичними державами; у другому — відсіч радянським народом віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і створення умов для корінного перелому у війні (червень 1941 р. — листопад 1942 р.).

Вітчизняна війна — найважливіша складова частина другої світової війни. Тому велике значення має питання про походження і характер другої світової війни, що становить основний зміст першого тома. На основі глибокого аналізу економічного і політичного розвитку головних капіталістичних країн в книзі показано, що друга світова війна — прояв загальної кризи капіталізму, що вона почалась як несправедлива, загарбницька війна в результаті загострення імперіалістичних суперечностей. Її розв'язали імперіалісти всіх країн, причому найбільш агресивною силою виступав німецький фашизм, вигодуваний імперіалістами США, Англії, Франції та інших держав. На великому документальному матеріалі переконливо показано, як правлячі кола цих країн в надії спрямувати фашистську агресію на схід, проти Радянського Союзу, активно сприяли відродженню воєнно-економічного потенціалу німецького імперіалізму, озброєнно гітлерівської Німеччини.

При потуранні західних держав гітлерівська Німеччина на початок другої світової війни висунулась в ряди найсильніших імперіалістичних держав і стала інтенсивно готуватися до війни за новий переділ світу. У першому томі показано співробітництво американських, англійських, французьких і голландських монополій з німецькими та їх роль у підготовці війни. Саме з допомогою американських монополій фашистська Німеччина налагодила масове виробництво штучного каучуку, синтетичного бензину та інших воєнно-стратегічних матеріалів, без яких вона не змогла б вести війну. Велику роль у підготовці Німеччини до війни відігравали прямі поставки воєнно-стратегічних матеріалів з США і Англії. Так, Британська імперія і США поставляли Німеччині 60—70% потрібних для її воєнної промисловості матеріалів. Ще більшу роль у розв'язуванні фашистською Німеччиною війни відіграла політика урядів Англії, Франції і США, які з готовністю принесли б в жертву німецько-фашистським загарбникам багато країн аби тільки спрямувати агресора проти СРСР.

Взагалі викриттю ролі імперіалістів США в підготовці і розв'язуванні другої світової війни в першому томі приділяється велика увага. Показано, як вони докладали всіх зусиль, щоб руками німецьких фашистів знищити або принаймні ослабити Радянський Союз, в якому США, як і Німеччина, бачали головну перешкоду на шляху до встановлення світового панування. Посол США в Парижі Булліт не шкодував зусиль, щоб розірвати радянсько-французький пакт про взаємну допомогу і добитися франко-німецького зближення. Американські посли в європейських столицях всіляко заохочували німецьку агресію. В Лондоні Джозеф Кеннеді заявляв німецькому послу Дірксену, що Німеччина повинна одержати свободу рук на сході і в південно-східній Європі. В Берліні Вільсон домагався від англійського посла швидше погодитись на передачу Німеччині Судетської області.

В першому томі переконливо показано, як, на протипагу агресивній політиці західних держав, Радянський уряд використовував усі можливості для відвернення другої світової війни, добився укладення договорів про ненапад з багатьма країнами Європи і Азії, послідовно і наполегливо боровся за скорочення озброєнь і збройних сил. Коли міжнародна обстановка загострилась і утворилось два вогнища війни, Радянський Союз виступив ініціатором створення колективної безпеки і колективної відсічі ворогові, спрямувавши на це всі зусилля. З цією ж метою СРСР ще у вересні 1934 р. вступив до Ліги Націй. Після того, як план широкої європейської системи безпеки був зірваний, Радянський уряд уклав договори про взаємну допомогу з Францією і Чехословаччиною. Якби керівники Франції своєю участю в мюнхенській змові не зрадили Чехословаччини і не перекреслили цей договір, він міг би стати дійовим засобом приборкання агресора.

Радянський Союз двічі відхилив пропозицію Німеччині укласти договір про ненапад. І тільки після того, як англо-франко-радянські переговори були зірвані, Радянський уряд, щоб не опинитися в стані повної міжнародної ізоляції у неминучій війні, змушений був укласти з Німеччиною такий договір. За тих умов це був не тільки вимушений, а й далекоглядний і мудрий крок радянської зовнішньої політики, в результаті якого була розбита спроба створити єдиний антирадянський фронт і був розчищений шлях до утворення в ході війни антигітлерівської коаліції. Радянсько-німецький договір зірвав плани правлячих кіл західних держав, спрямовані на те, щоб розв'язати

⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том первый. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами», М., 1960, 530 с; «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том второй. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР, создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. — ноябрь 1942)»; М., 1961, 680 с.

за рахунок СРСР суперечності імперіалістичної системи. Війна почалась всередині цієї системи між двома блоками найбільших імперіалістичних держав.

Великий інтерес викликають наведені в томі нові документи, що викривають провокування війни німецькими фашистами. За допомогою провокації був здійснений напад на Польщу. Для того, щоб створити привід для вторгнення в Бельгію і Голландію, вони не зупинились навіть перед таким злодійством, як повітряний напад у травні 1940 р. на своє місто Фрейбург, приписавши потім це бельгійській і голландській авіації. Провокували фашисти на військовий конфлікт і Радянський Союз, але марно. Навіть сам Гітлер змушений був визнати, що Радянський Союз неможливо «спровокувати на напад». Тоді гітлерівці вдалися до відкритого віроломства.

В томі показано процес перетворення імперіалістичної війни на визвольну, антифашистську. Початок цьому процесу поклала боротьба поневолених народів проти фашизму. Але вирішальним був вступ у війну Радянського Союзу, викликаний нападом на нього гітлерівської Німеччини. Це завершило процес зміни характеру другої світової війни.

В першому томі вміщено багато нових важливих документів, що характеризують послідовну боротьбу братніх комуністичних партій за відвернення війни; висвітлюються найважливіші події внутрішнього життя Радянського Союзу у передвоєнний період, стан його Збройних Сил та інші важливі питання.

Книга має велике пізнавальне й політичне значення. Прості люди, які винесли на собі весь тягар війни, не бажають нової воєнної трагедії. Але для того, щоб відвернути війну, треба знати правду про попередню війну, про ті сили, які її підготували і розв'язали. Відповідь на це і дає перший том «Історії Великої Отечества́нної війни Советського Союзу». Він зриває маску з тих, хто брехливими криками про «комуністичну загрозу» прикриває свої агресивні плани; показує, що післявоєнна політика правлячих кіл США, Англії і Франції, які потурають тепер західнонімецьким реваншистам, є по суті продовженням тієї ж політики, яка призвела до другої світової війни.

У другому томі на основі архівних документів, багатої літератури, особистих спогадів учасників війни досліджено основні проблеми першого періоду Великої Вітчизняної війни, багато з яких ще не знайшли висвітлення в історичній літературі, або висвітлені недостатньо. В книзі показано вимушений відступ Червоної Армії під натиском переважаючих сил ворога. Сталося це тому, що великі матеріальні і людські резерви не були своєчасно використані для зустрічі ворога у всеозброєнні. Однією з причин цього були помилки в оцінці зовнішньополітичного і воєнно-стратегічного становища нашої країни, допущені Й. В. Сталіним, який вважав, що Німеччина не наважиться в найближчий час порушити укладений з СРСР пакт про ненапад, а повідомлення про підготовку німецько-фашистських військ до нападу на Радянську країну він розглядав як провокаційні. Прохання командуючих прикордонних військових округів дозволити їм завчасно вивести війська на оборонні рубежі поблизу кордону і привести їх у бойову готовність відхилились з тих же мотивів.

Цілком виправдано відзначається, що чимала доля відповідальності за непідготовленість Червоної Армії до відсічі раптового удару ворога лежить також на тодішніх керівниках Наркомату оборони і Генерального штабу — маршалі Радянського Союзу С. К. Тимошенку і генералі армії Г. К. Жукову, які «погано розібралися у воєнно-стратегічній обстановці, що склалась, і не зуміли зробити з неї правильних висновків про необхідність вжиття невідкладних заходів по приведенню Збройних Сил в бойову готовність» (стор. 10).

Суворі й тяжкі випробування довелося пережити нашій партії і народу у війні. І вони з честю їх витримали. В годину грізної небезпеки, коли фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз, Комуністична партія виступила натхненником і організатором всенародної боротьби проти гітлерівських загарбників. Партія розробила програму мобілізації сил країни на відсіч ворогові, на досягнення перемоги. У цій програмі з вичерпною повнотою було роз'яснено зміст і характер війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини, розкрито умови перемоги над ворогом і накреслено завдання партії і народу у війні. Висунуті у директиві Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. та інших документах ідеї і вказівки знайшли своє втілення в конкретних оперативно-стратегічних і народногосподарських планах, що стали основою бойової діяльності військ і перебували народного господарства на воєнний лад. Тільки в перший рік війни партія направила у радянські Збройні Сили не менше мільйона комуністів і двох мільйонів комсомольців. Уже на кінець 1941 р. в рядах армії було 1300 тис. комуністів, або майже половина її складу (стор. 54). Правильно підкреслюється в книзі, що гігантська політична й організаторська діяльність партії по мобілізації всіх сил країни на відсіч ворогові, вселяла в радянських людей віру в перемогу, запалювала їх на самовіддану працю в тилу, була джерелом масового героїзму на фронті.

За задалегідь розробленим планом ворожі війська наступали в трьох основних напрямках: північному — на Ленінград, центральному — на Смоленськ — Москву і південному — на Київ. Першочергового значення ворог надавав центральному напрямку,

Тут були зосереджені основні його сили і тут же відбулась одна із найбільших битв початку війни — Смоленська. Наші війська не тільки витримали натиск переважаючих сил ворога і зупинили його під Смоленськом, а й самі перейшли у наступ і завдали ворогові відчутного удару. Цим було зірвано плани гітлерівців захопити Москву з ходу і змусити Радянський Союз капітулювати. У Смоленській битві німецький план «блискавичної війни» дав першу серйозну тріщину. Безуспішно закінчилися неодноразові спроби ворога захопити Ленінград. Хоч місто й було блоковане з суши, але воно не припинило боротьби. Відважні його захисники своїм героїзмом, незламною стійкістю і волею до перемоги прославили радянський народ перед усім світом.

Запеклі бої розгорнулися влітку 1941 р. на Україні, окупації якої німецькі плани війни надавали великого значення. Великі сили кинули гітлерівці для захоплення Києва. В книзі показано, як зусиллями армії і трудящих під керівництвом партійної організації місто було перетворено на грізну фортецю, навколо Києва було споруджено три лінії оборони. Не випадково, що німці так і не змогли штурмом оволодіти містом, яке героїчно оборонялось з середини липня 1941 р. І тільки у вересні захисники залишили місто. Це зв'язано було з невдачами, яких зазнали війська Південно-Західного фронту, що опинились в оточенні. В книзі вперше без приховання гіркої правди показано поразку оточених тут армій і тяжкі втрати, пов'язані з цим. Серед тих, що героїчно загинули в нерівному бою, були і командуючий фронтом генерал-полковник М. П. Кирпонос, член Військової Ради фронту секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, начальник штабу фронту генерал-майор В. І. Тупіков (стор. 110). Як показано в книзі, катастрофи, якої зазнали наші війська, можна було б уникнути, якби Верховний Головнокомандуючий Й. В. Сталін своєчасно погодився з пропозицією головнокомандуючого Південно-Західного напрямку маршала С. М. Будьонного і члена Військової Ради секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова про відведення військ фронту на тиллові оборонні рубежі (стор. 106—109).

Обстановка на фронті восени 1941 р. ще більше загострилась. Особливо небезпечне становище створилося на центральній ділянці фронту, де ворог рвався до Москви. Гітлерівські верховоди прагнули будь-якою ціною захопити столицю Радянської держави. Для цього вони стягли сюди майже половину всіх сил і бойової техніки, які вони мали на радянсько-німецькому фронті, в тому числі близько 2000 танків і майже тисячу літаків (стор. 233, 234, 235). Під Москвою ворог мав значну перевагу в людях і озброєнні. А на напрямках головних ударів його сили переважали наші в кілька разів (стор. 235). Але, незважаючи на це, наші війська зірвали наступ гітлерівських військ і на початку грудня перейшли в контрнаступ. Розгромивши ударні угруповання ворога, Радянська Армія відкинула його на 100—250 км. Значних успіхів добились наші війська і на Південно-Західному та Північно-Західному напрямках.

Перемога Червоної Армії під Москвою мала надзвичайно велике стратегічне значення. Як справедливо підкреслюється в книзі, вона покклала початок вирішальному повороту в ході війни на користь Радянського Союзу (стор. 296). Великим було політичне значення цієї перемоги. Вона була наочним свідченням міцності і життєздатності радянського державного ладу, невичерпної стійкості радянського народу і його армії. Розгром німецько-фашистських військ взимку 1941—1942 рр. сколихнув увесь світ. Він вселяв у поневолені фашистами народи Європи надію на визволення і сприяв піднесенню антифашистської національно-визвольної боротьби.

В третій частині другого тома висвітлюються події літа й осені 1942 р. Радянське Верховне Головнокомандування передбачало використати успіхи зимової кампанії і провести влітку 1942 р. ряд нових наступальних операцій стратегічного значення, в тому числі і в районі Харкова. При цьому Радянський уряд, не знаючи ще справжніх намірів своїх союзників, розраховував на відкриття другого фронту. Керівники урядів США і Англії, мріючи про виснаження Радянського Союзу, взятих на себе зобов'язань не виконали. Це було на руку німецькій армії. Негативно відбилися на ході воєнних дій літа — осені 1942 р. і помилки в стратегічному плануванні радянським командуванням воєнних операцій на той період. Зокрема, напрямком головного удару ворога на першому етапі літньої кампанії було визначено невірно. Незважаючи на те, що підготовка німецької армії і концентрація великих її сил на південній ділянці фронту були своєчасно виявлені радянською розвідкою, Ставка вважала найбільш ймовірним, що ворог, який тримав велике угруповання своїх військ поблизу Москви, завдасть головного удару не в бік Волгограда і Кавказу, а у фланг центральному угрупованню Червоної Армії, щоб оволодіти Москвою і центральним промисловим районом.

Все це не могло не вплинути негативно на хід літніх боїв 1942 р., які спочатку розвивались майже трагічно для Червоної Армії. В другому томі з достатньою повнотою і науковою об'єктивністю розповідається гірка правда про тяжку поразку наших військ весною 1942 р. в Криму і в районі Харкова. Зокрема, успішно розпочата радянськими військами харківська наступальна операція закінчилась поразкою майже трьох армій Південного і Південно-Західного фронтів (стор. 415). Автори праці вперше глибоко й відверто викривають причини цих невдач.

Центральною подією літньо-осінньої кампанії 1942 р. була битва на Волзі, що тривала з неослабним напруженням шість з половиною місяців і була однією з найбільших битв усієї другої світової війни. Її висвітленню на другому томі приділено особливу увагу. В книзі розкривається багатогранна діяльність Державного Комітету Оборони, Ставки Верховного Головнокомандування і Военних Рад фронтів по створенню сильних оборонних угруповань військ за рахунок діючих фронтів і резервів Ставки, по будівництву глибокошелюваної системи оборони на далеких і близьких підступах до міста, по організації оборонних операцій у взаємодії з наступальними операціями, по забезпеченню матеріального постачання військ, посиленню партійно-політичної роботи в них і т. д. В книзі вірно підкреслюється, що Волгоград захищала вся країна. Вона посилала в бій своїх синів і дочок, постачала фронт зброєю, боеприпасами, спорядженням, продовольством. Думами про Волгоград, про його героїчних захисників жив весь радянський народ (стор. 424). Та й весь світ, затамувавши подих, стежив за ходом гігантської битви. Сотні мільйонів людей на всій земній кулі розуміли, що настав вирішальний момент другої світової війни, що від результату битви в межиріччі Дону і Волги значною мірою залежить майбутнє людства.

Історія не знала таких битв, як та, що розгорнулася на берегах Волги. На окремих її етапах в бойових діях з обох боків одночасно брали участь понад два мільйони людей, дві тисячі танків, близько 25 тис. гармат і мінометів, понад 2300 літаків (стор. 424). Волгоград ніколи не був фортецею. Фортами й бастионами міста, як вірно підкреслюється в книзі, були, перш за все, мужні серця героїчних його захисників, їх незламна воля до перемоги. В ході цієї битви Червона Армія завдала ворогові величезних втрат у живій силі й техніці. Героїчна оборона міста на Волзі дозволила радянському командуванню виграти час і нагромадити сили для рішучого контрнаступу.

Цілком обґрунтованим є висновок, що успіх героїчної оборони Волгограда значною мірою був обумовлений зрослим рівнем керівництва військами з боку Військових Рад фронтів і Військових Рад армій. В посиленні партійно-політичної роботи серед радянських воїнів, у зміцненні безодатності військ і мобілізації всіх сил трудящих на захист рідного міста велика заслуга належала члену Політбюро ЦК ВКП(б), секретарю ЦК КП(б) України М. С. Хрущову, а також багатьом іншим партійно-політичним працівникам.

Велику увагу автори другого тома приділяють висвітленню організуючої ролі Комуністичної партії Радянського Союзу у війні. В книзі показано багатогранну роботу Центрального Комітету партії і місцевих партійних організацій по організації і керівництву збройною боротьбою радянського народу проти німецько-фашистських загарбників і роботою тилу, розкрито роль партії в організації і керівництві партійним підпіллям і партизанським рухом в тилу ворога, політичну роботу у військах і серед населення і т. д.

Значне місце в книзі займає висвітлення перебудови народного господарства на военний лад, величезного вкладу трудівників тилу в забезпечення перемог Червоної Армії. Тут вперше публікуються численні статистичні дані про стан радянської воєнної промисловості у 1941—1942 рр. Так, наприклад, наша воєнна промисловість у 1942 р. випускала озброєння і бойової техніки значно більше, ніж німецька. Протягом року радянські підприємства випустили літаків на 10 300, танків — на 14 200 і польових гармат калібром 76 мм і вище — на 22 000 штук більше, ніж Німеччина (стор. 620—621).

Видання багатотомної «Історії Великої Отечества́нної війни Советского Союза» озброїть істориків ґрунтовним дослідженням великої епопеї в житті нашого народу. Побудована на багатих документальних матеріалах, своїм правдивим і науковим викладом подій ця праця викликала великий інтерес не тільки в Радянському Союзі, а й далєко за його межами, завдала нищівного удару по буржуазних фальсифікаторх історії другої світової війни.

В. М. МАЗИЛО

ІСТОРИОГРАФІЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Питанням історіографії Комуністичної партії Радянського Союзу та її місцевих організацій приділяється ще мало уваги. Досі немає історіографічних праць, присвячених більшовицьким організаціям України періоду першої російської революції (1905—1907 рр.), хоч про діяльність більшовиків як України в цілому, так і окремих міст та промислових районів у згаданий період видано багато статей, брошур, монографій.

Першим істориком Комуністичної партії був її вождь і організатор В. І. Ленін. Ряд своїх праць Володимир Ілліч присвятив історії більшовицьких організацій України, що виникли і розвивалися як організації єдиної загальноросійської партії робітничого класу. Звичайно, В. І. Ленін не займався спеціально історією більшовицьких організацій України. Проте в ході керівництва діяльністю партії і революційною боротьбою трудящих він неодноразово висловлював свої думки, оцінки, критичні зауваження про окремі партійні організації, що й тепер залишаються керівними, основоположними при висвітленні історії більшовицьких організацій України в революції 1905—1907 рр. Численні статті, виступи і листи В. І. Леніна, в яких дається аналіз стану більшовицьких організацій України того періоду, опубліковані у 4-му виданні Творів В. І. Леніна (тт. 8—12, 34). Найважливіші з них включені до збірника «В. І. Ленін про Україну», підготовленого Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (упорядники О. Т. Юрченко і Т. М. Колішер)⁵. Ці ленінські документи органічно доповнюють листи Н. К. Крупської більшовицьким організаціям України, в яких вона розвивала ленінські ідеї, передавала вказівки і настанови Володимира Ілліча щодо роботи організацій, підготовки і проведення виборів делегатів на III з'їзд РСДРП і т. д. Листування В. І. Леніна і Н. К. Крупської з більшовицькими організаціями України за 1905 р. частково опубліковане⁶, але повної, вичерпної публікації досі ще немає.

Цінні матеріали про оцінку В. І. Леніном тієї чи іншої партійної організації України дають спогади активних учасників революційних подій 1905—1907 рр., яким пощастило працювати разом з В. І. Леніном чи зустрічатися з ним. Так, М. М. Лядов, який за завданням Володимира Ілліча об'їжджав більшовицькі організації України з метою підготовки і проведення виборів делегатів на III з'їзд РСДРП, у своїх спогадах розповів про ленінську оцінку стану Київської організації РСДРП, а також про його поради більшовикам Києва створити свою окрему групу⁷. Цінні дані про ставлення В. І. Леніна до окремих подій на Україні є в спогадах Д. М. Бассаліго, В. Д. Бонч-Бруєвича, М. І. Васильєва-Южина, Д. І. Лещенка⁸ та ін.

Останнім часом вийшли в світ перші наукові дослідження про роль В. І. Леніна в діяльності більшовицьких організацій України періоду першої російської революції. Це статті О. Т. Юрченка, А. П. Вороб'єва, Ф. Є. Лося⁹, а також невелика за обсягом, але цінна повною змістом у своїх матеріалах брошура О. Т. Юрченка¹⁰.

Поряд з працями В. І. Леніна, які заклали основи історіографії більшовицьких організацій України, важливе значення для висвітлення історії партійних організацій мають звіти місцевих комітетів, що періодично складалися до з'їздів партії. Це були по суті перші спроби написання історії окремих місцевих організацій. Як відомо, В. І. Ленін надавав важливого значення таким звітам і ще напередодні II з'їзду РСДРП розробив спеціальну схему огляду історії організації за міжз'їздовський період¹¹. На жаль, збереглися звіти далеко не всіх організацій України, що були представлені на III, IV і V з'їздах РСДРП. Відомі лише два звіти більшовицьких комітетів: Катеринославського комітету III з'їздові РСДРП¹² і Луганського комітету

⁵ «В. І. Ленін про Україну», К., 1957, стор. 225—273.

⁶ «Переписка Н. Ленина и Н. К. Крупской с Одесской организацией», журн. «Пролетарская революция», 1925, № 6, 7, 11, 12; «Переписка Екатеринославской и Луганской организации с Н. Лениным и Н. К. Крупской», журн. «Пролетарская революция», 1926, № 4; «Листування ленінського партійного центру з партійними організаціями України в 1901—1912 рр.», «Український історичний журнал», 1960, № 2.

⁷ М. Лядов, Из жизни партии в 1903—1907 годах, Воспоминания, М., 1956, стор. 77—78.

⁸ Д. Бассалыго, Незабываемые встречи, «Воспоминания о В. И. Ленине», ч. 3, М., 1960, стор. 81; В. Бонч-Бруевич, Нелегальная поездка в Россию, М., 1930, стор. 253; М. Васильев-Южин, В огне первой революции, М., 1955, стор. 47—48; Д. Лещенко, Воспоминания, «Воспоминания о В. И. Ленине», ч. 3, стор. 60.

⁹ О. Т. Юрченко, Борьба В. И. Ленина за зміцнення більшовицьких організацій на Україні в період революції 1905—1907 рр., «До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)», Збірник статей, К., 1955; А. П. Вороб'єв, В. И. Ленин о рабочем движении в Донбассе в период буржуазно-демократической революции, «Научные записки кафедры марксизма-ленинизма Ждановского металлургического института», 1959, т. 1; Ф. Є. Лось, Ленінське керівництво революційним рухом на Україні в роки першої російської революції, «Ленінським шляхом, Збірник статей», К., 1960.

¹⁰ О. Юрченко, Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 249—258.

¹² «Третий съезд РСДРП, Сборник документов и материалов», М., 1955, стор. 656—678.

III з'їздові РСДРП¹³, а також уривок з звіту III з'їздові Бахмутської групи Донецького союзу РСДРП, що перебувала тоді під меншовицьким впливом¹⁴. Крім цих офіційних звітів партійних комітетів, історія місцевих організацій коротко висвітлювалася у виступах делегатів з'їздів і в листах та резолюціях, що надсилалися з місць з'їздам, В. І. Леніну і редакціям центральних газет. Так, у листі Я. Н. Бранденбургського до В. І. Леніна викладено історію Катеринославської організації на початку 1905 р.¹⁵, у листах О. С. Шаповалова — історію Одеської організації під час повстання на броненосці «Потьомкін»¹⁶, у виступі Ф. А. Сергеева (Артема) на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП була дана яскрава характеристика стану Харківської об'єднаної організації РСДРП на початку 1906 р.¹⁷ і т. д. Проте систематичної історії більшовицьких організацій України чи однієї якої-небудь організації за ті роки так і не було написано.

Вперше історія більшовицьких організацій України стала глибоко вивчатись і популяризуватись лише за роки Радянської влади. Проте відсутність повної публікації творів В. І. Леніна, невпорядкованість місцевих архівів і недостатній досвід створювали напочатку значні труднощі у написанні історичних нарисів. Це яскраво можна проілюструвати на статті старого більшовика В. І. Невського, що згодом став видатним істориком партії, академіком. У 1922 р. була опублікована його стаття, присвячена січневим подіям 1905 р. в провінції¹⁸, в якій на основі неопублікованих матеріалів робилася спроба висвітлити розгортання страйкового руху в ряді міст, зокрема в Харкові і Києві, та дати оцінку стану місцевих організацій РСДРП. Автор, правильно охарактеризувавши харківський і київський комітети як меншовицькі, вказував на боротьбу більшовиків проти меншовиків під час січневих подій, хоч і не досліджував глибоко це питання. Про незрілість цієї статті говорить той факт, що автор широко використав цитати з меншовицької «Искры», листівки Харківського і Київського комітетів, не давши їм належної оцінки, а також нічого не сказав про створення у Харкові 30 січня 1905 р. окремої більшовицької організації — групи «Вперед».

З 1922 р. на Україні почав виходити періодичний науково-історичний журнал «Летопись революции» — орган Істпарту ЦК КП(б)У. На його сторінках було вміщено ряд нарисів, статей і спогадів про діяльність більшовицьких організацій України в роки першої російської революції. Серед них особливо цінність становлять спогади старих більшовиків К. Бассалиги, В. Бушуєва, І. Шмирьова¹⁹ та ін.

На Україні, як і в усьому Радянському Союзі, була проведена широка підготовка до відзначення 20-річчя першої російської революції. В 1924 р. Катеринославський істпарт видав збірник документів і матеріалів, в якому діяльність місцевої організації висвітлювалась у спогадах більшовиків Г. І. Петровського, В. І. Залежського, І. Ю. Захаренка, Н. Л. Фабричного, Я. Н. Бранденбургського та ін.²⁰ У збірнику були вміщені також численні поліцейські матеріали і деякі листівки. На жаль, до нього потрапили і меншовицькі документи (листівки меншовицького Катеринославського комітету, Бахмутської групи Донецького союзу, матеріали «Искры» меншовицького періоду, резолюції Південної меншовицької конференції та ін.), які знижують його цінність. У 1925 р. Київський істпарт підготував збірник²¹, де поряд з дослідницькими статтями про діяльність більшовиків Києва (М. Козиренко, «Більшовики в Києві 1903—1905 рр.»; Г. Маренко, «РСДРП у Києві в 1905 р.»; В. Вакар, «Жовтневі події року 1905 у Києві») були опубліковані і цікаві спогади старих більшовиків: О. М. Есен вперше висвітлив роботу наради південних більшовицьких комітетів у Києві в липні 1905 р., В. П. Новиков — роботу Вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці в 1906 р., О. Г. Шліхтер, Г. С. Михайлов і Л. М. Скорняков — діяльність більшовиків Києва в 1905 р. До збірника були включені і спогади Б. П. Жаданівського про

¹³ Газ. «Пролетарий» від 2 травня 1907 р.

¹⁴ «Донбасс в революции 1905—1907 годов», Донецк, 1955, стор. 23—25.

¹⁵ М. Майоров, Більшовизм і революція 1905 року на Україні, Харків, 1930, стор. 56—60.

¹⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1925, № 11, стор. 37—39; журн. «Исторический архив», 1955, № 3, стор. 124—125.

¹⁷ «Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП, Протоколы», М., 1959, стор. 64—67.

¹⁸ В. Невский, Январские дни 1905 г. в провинции, журн. «Красная летопись», 1922, № 5, стор. 85—104.

¹⁹ К. Бассалиго, Революционное движение в Харькове в 1905—6 гг., журн. «Летопись революции», 1924, № 1; В. Бушуев, Военная организация при Катеринославском комитете РСДРП в 1907 г., журн. «Летопись революции», 1924, № 1; И. Шмирьев, Из истории революционного движения в Луганске, журн. «Летопись революции», 1924, № 3.

²⁰ «Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий, 1904—1905—1906», Екатеринослав, 1924.

²¹ «1905 рік у Києві та на Київщині», К., 1925.

повстання саперної бригади в Києві, які той написав незадовго до своєї смерті і опублікував в «Известиях Ялтинского Совета рабочих депутатов» 25 грудня 1917 р. Загалом збірник дає правильну картину діяльності київських більшовиків у революції 1905—1907 рр., хоч у ньому і не знайшли відображення такі важливі події і факти, як зв'язок Київської організації з В. І. Леніном, випуск легальної газети «Работник», діяльність Південного і Південно-технічного бюро ЦК РСДРП та ін.

В окремому збірнику висвітлювалась історія Поліського комітету РСДРП, який у 1905 р. об'єднував партійні групи суміжних повітів Чернігівщини і Білорусії²². В ньому була опублікована стаття Я. Драбкіна «1905 рік в районі Поліського комітету РСДРП», а також матеріали з друкованого органу комітету «Полесского листка» і частина листівок комітету. Недоліком збірника було те, що в ньому багато уваги приділялось бундівським організаціям і разом з тим недостатньо використовувались матеріали про діяльність більшовиків та їх боротьбу з меншовиками в рамках формально єдиних соціал-демократичних організацій і груп Полісся.

Деякі матеріали про історію місцевих організацій у 1905 р. є в збірниках, виданих іншими істпартами України²³. Однак для всіх цих збірників характерним є дуже низький рівень наукового опрацювання документів. У збірниках Харківського і Миколаївського істпартів поряд з листівками більшовицьких організацій були вміщені листівки меншовиків. Значну частину спогадів учасників революційного руху було опубліковано без перевірки, внаслідок чого в збірниках мали місце численні перекручення й помилки. У збірнику Артемівського істпарту надруковані спогади Д. Рожкова, в яких поряд з іншими керівниками революційного руху в Гришино популяризується вчитель Дейнега, а про те, що він був есером, не говориться ні слова. У збірнику Харківського істпарту опубліковано спогади меншовика Ангарського, який усіяло намагається обілити себе і своїх колег по партії. Серед спогадів, що заслуговують на увагу, слід виділити опубліковані в збірнику Миколаївського істпарту спогади старих більшовиків С. Макарова і В. Радуса-Зеньковича про Миколаївську більшовицьку організацію і спогади Д. Двойрес про Харківську групу «Вперед», включені до збірника Харківського істпарту.

Велику наукову цінність для висвітлення історії Одеської більшовицької організації має двотомник матеріалів, випущений Одеським істпартом у 1925—1926 рр.²⁴ У ньому опубліковані спогади таких визначних діячів партії, як С. І. Гусев, О. А. П'ятницький, О. М. Ярославський про роботу Одеського комітету в 1905 р. Доповнюючи один одного, автори цих спогадів створюють правдивий історичний нарис про діяльність Одеської більшовицької організації протягом усього 1905 р. Ряд нових фактів з історії Одеської організації більшовиків наводиться також у статтях і спогадах Г. П. Ачканова, Ф. П. Ачканова, В. І. Рогова та ін. Крайшому розумінню історії Одеської організації допомагають листівки за 1905 р., включені до другої книги збірника. Шкода, що редколегія збірників обмежилась рамками 1905 р. і не включила матеріалів і документів за період відступу революції (1906—1907 рр.).

Поряд з документальними збірниками до 20-річчя революції 1905 р. було опубліковано ряд статей і спогадів у «Летописи революции». Так, січневі події 1905 р. на Україні знайшли відображення в статтях С. Крамера, В. Невського, Є. Адамович і Х. Ш. Г.²⁵ У порівнянні з вищезгаданою статтею В. І. Невського ці статті виділяються і залученням більшого архівного матеріалу і ширшими географічними рамками дослідження (охоплювалась територія майже всієї України), проте і для них ще були властиві ті ж помилки, що й для статті В. Невського. Незрілістю відзначаються і статті В. Валявко про революційний рух на Криворіжжі²⁶, Т. Харечка — про події в Донбасі у жовтні—грудні 1905 р.²⁷, М. Гуса — про події в Миколаєві у 1905 р.²⁸ Серед опублікованих у журналах спогадів виділяються цікаві розповіді В. В. Вакара

²² «1905 год в Гомеле и Полесском районе», Гомель, 1925.

²³ «1905 год в Харькове», Харьков, 1925; «1905 год на Николаевщине», Николаев, 1925; «1905 год на Конотопщине», Конотоп, 1925; «1905 год на Полтавщине», Полтава, 1925; «На баррикадах 1905 г. в Александровске», Запорожье, 1925; «Материалы по истории революционных событий 1905 года на территории, ныне входящей в Артемовский округ», Артемовск, 1925.

²⁴ «1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине», Одесса, вып. I, 1925, вып. II, 1926.

²⁵ С. Крамер, В. Невский, Е. Адамович и Х. Ш. Г., Январь 1905 года на Украине, журн. «Летопись революции», 1925, № 1, стор. 150—221.

²⁶ В. Валявко, Из истории рабочего движения на Криворожье, журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 50—76.

²⁷ Харечко, Октябрьско-декабрьский подъем 1905 г. в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 5—53.

²⁸ Гус, Николаев (одна из глав 1905 года), журн. «Летопись революции», 1925, № 5—6, стор. 253—284.

(Правдіна) про діяльність більшовиків Києва у 1905 р.²⁹, О. Ярославського — про діяльність більшовиків Катеринослава після ІV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП³⁰, П. Спесівцева — про роботу більшовиків у Кременчуцькому гарнізоні³¹. Водночас на сторінках журналу публікували свої спогади колишні діячі меншовицьких, есерівських і націоналістичних організацій (А. Ріш, С. Яворський, Трофименко та ін.)³², які не відзначалися об'єктивністю, і це не могло, звичайно, сприяти правильному висвітленню історії більшовицьких організацій України та їх боротьби проти своїх ідейних противників.

Отже, для переважної більшості матеріалів, опублікованих у зв'язку з 20-річчям революції 1905 р., характерним був низький науковий рівень. Автори цих матеріалів не проводили чіткої грані між більшовицькими і меншовицькими організаціями РСДРП, не виділяли окремо більшовицьких організацій України. Цінність же цих публікацій — у тих численних фактах і окремих документах більшовицьких організацій, які в них були вміщені і які ще треба було старанно опрацювати, щоб створити єдиний, узагальнюючий нарис історії більшовицьких організацій України тих буремних років.

Першу спробу дати загальну характеристику становища більшовицьких організацій України зробив видатний діяч Комуністичної партії України та її історик М. М. Попов у своєму «Нарисі історії Комуністичної партії (більшовиків) України»³³. Він узагальнив відомі на той час у літературі матеріали і дав в основному правильну оцінку становища більшовицьких організацій у промислових центрах України. Проте поза увагою автора залишилися такі ще не вивчені більшовицькі організації, як Південне і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП у Києві, Рудничний союз, Херсонська організація, Вузлове бюро Південно-Західної залізниці, ЦК службовців Катерининської залізниці, діяльність більшовиків у Мелітополі, Балті, Умані, Конотопі, Вознесенську, Жмеринці та багатьох інших містах України. В результаті автор прийшов до помилкового висновку про перевагу меншовиків в українських організаціях РСДРП у період першої російської революції.

В 1930 р. виходить узагальнююча праця М. М. Майорова про більшовицькі організації України в роки першої революції³⁴. Хоч автор і продовжував відстоювати думку про переважання меншовиків на Україні, його праця була кроком вперед у порівнянні з «Нарисом» М. М. Попова — в ній відзначалося існування ряду нових більшовицьких груп і організацій. Однак підхід М. М. Майорова до висвітлення історії більшовицьких організацій України не можна вважати вдалим. Катеринославській організації, наприклад, він присвятив 10 сторінок, Одеській — 2, щодо Миколаївської, Луганської, Харківської та Київської, то він обмежився лише списком, схематичним оглядом, не відзначивши навіть існування в Миколаєві і Луганську паралельних організацій більшовиків і меншовиків. Такий розподіл матеріалу не відповідав ролі тієї чи іншої організації. Існування інших більшовицьких груп і організацій на Україні автор відзначив простим їх переліком, включивши до свого списку міста, де дійсно існували окремі більшовицькі організації (Херсон), і міста, де працювали не оформлені групи більшовиків, що діяли в рамках формально єдиних організацій РСДРП (Єлисаветград, Житомир, Олександрівськ, Чернігів, Конотоп та ін.).

У 30-х роках наукова розробка історії більшовицьких організацій України продовжувалась у напрямі більш глибокого висвітлення діяльності тієї чи іншої організації. Про більшовиків Києва напередодні і в роки революції 1905—1907 рр. опублікував цікаву брошуру С. Кокошко³⁵, хоча і не вільну від помилок. У ній, зокрема, говориться про завоювання більшовиками на початку 1906 р. Київської військової організації РСДРП та про її участь у більшовицькій конференції військових організацій, тоді як насправді Київська військова організація і протягом 1906 р. залишалася об'єднаною, перебувала під впливом меншовиків і брала участь у роботі не більшовицької, а мен-

²⁹ В. Правдин, *Епоха «неслыханной смуты» на Киевщине*, журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 91—111.

³⁰ Е. Ярославский, *В Екатеринославе после Стокгольмского съезда*, журн. «Летопись революции», 1926, № 3-4, стор. 141—150.

³¹ П. Спесивцев, *Работа в Кременчугском гарнизоне*, журн. «Летопись революции», 1926, № 2, стор. 138—141.

³² А. Ріш, *Очерки по истории «Спильки»*, журн. «Летопись революции», 1925, №№ 2, 3; С. Яворский, *Провал конференции Южно-Русских социал-демократических организаций (1906 г.)*, журн. «Летопись революции», 1925, № 3; Трофименко, *К истории военно-технического бюро юга России в 1905—1906 гг.*, журн. «Летопись революции», 1925, № 5—6.

³³ М. М. Попов, *Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України*, Харків, 1928.

³⁴ М. М. Майоров, *Більшовизм і революція 1905 року на Україні*, Харків, 1930, стор. 120.

³⁵ С. Кокошко, *Більшовики в Києві напередодні і за революції 1905 р.*, Харків — Київ, 1930, стор. 80.

шовицької конференції. Невірно у брошурі висвітлено і питання про Південне бюро ЦК в Києві на чолі з Карповим, створене меншовиками в 1904 р. Автор пише про нього як про більшовицьке бюро на чолі з Г. М. Кржижановським, тимчасом більшовицьке Південне бюро ЦК було створене за участю Г. М. Кржижановського значно пізніше, після III з'їзду РСДРП.

Серйозні помилки були допущені у книзі В. Щербакова³⁶, присвяченій, головним чином, діяльності соціал-демократичних організацій Чернігівщини в роки першої російської революції. Автор в основному дав правильну оцінку Чернігівській та Конопотській організаціям, Поліському комітету, а також тим групам північних повітів Чернігівщини, які об'єднував Поліський комітет, відзначив роль більшовиків у діяльності всіх цих формально єдиних організацій РСДРП. Проте в ході висвітлення історії організацій В. Щербаков фактично став на об'єктивістські позиції, оскільки не зосередив своєї уваги на діяльності більшовиків, що повинна була стати основним предметом дослідження, а почав писати про всі соціал-демократичні організації, про соціал-демократів взагалі. Серед цінних праць, опублікованих у ті роки, слід назвати спогади старого більшовика О. С. Шаповалова, в яких висвітлювалася історія більшовицьких організацій Катеринослава, Одеси і Харкова у 1905 р.³⁷, Г. Петровського, в яких йдеться про Катеринославську організацію у 1905 р.³⁸, статті І. Берхіна, О. Кричевської³⁹ та ін.

В період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) наукова розробка історії більшовицьких організацій України періоду першої російської революції тимчасово була припинена. Після закінчення війни першою значною працею з історії більшовицьких організацій у революції 1905—1907 рр. була книга І. Берхіна⁴⁰. В ній автор на основі архівних матеріалів і спогадів дав глибокий аналіз діяльності луганської більшовицької організації. На жаль, книга написана під впливом культу особи Ворошилова, у ній мало уваги було приділено питанням партійного будівництва, внаслідок чого залишилася не висвітленою історія створеного більшовиками Луганська Гірничого комітету РСДРП. Автор не показав, як і чому весною 1905 р. комітет перейшов на меншовицькі позиції, а більшовики стали діяти від імені Луганської організації РСДРП, чому комітет потім припинив своє існування, а з червня 1905 р. меншовики виступали вже від імені Луганської групи Донецького союзу РСДРП. У книзі не висвітлено боротьбу паралельних організацій більшовиків і меншовиків, що завершилася в кінці 1905 р. їх об'єднанням в єдину організацію більшовицького напрямку.

Особливо широкого розмаху набрало дослідження історії більшовицьких організацій України у зв'язку з відзначенням 50-річчя першої російської революції. До цієї дати було випущено монографію автора цих рядків, підготовлену в Інституті історії партії ЦК КП України—філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС⁴¹, ряд збірок, статей, наукових записок і документальних публікацій. Нові цінні архівні документи і матеріали з історії більшовицьких організацій України були наведені в праці Ю. Ю. Кондуфора⁴², у статтях В. І. Астахова, М. Р. Донія, М. Г. Ярового, Й. Л. Портной і Л. Д. Суркіс, С. К. Мельника, Т. Н. Степаненко, П. К. Чебаненка і І. П. Щербака⁴³ та інших.

³⁶ В. Щербаков, Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1917), Харків, 1931, стор. 218.

³⁷ А. С. Шаповалов, В боротьбе за социализм, М., 1934, стор. 840.

³⁸ Г. І. Петровський, 3 революційного минулого, К., 1938, стор. 95.

³⁹ І. Берхин, Луганские большевики в революции 1905—1907 гг., журн. «Пролетарская революция», 1941, № 4, стор. 103—134; О. Кричевська, Селянський рух на Україні в період революції 1905—1907 років, журн. «Більшовик України», 1940, № 9, стор. 43—51.

⁴⁰ І. Берхин, Луганская большевистская организация в период первой русской революции, М., 1947, стор. 144.

⁴¹ П. М. Шморгун, Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907), К., 1955. Див. рецензії Ф. Лося (журн. «Комуніст України», 1955, № 12), С. Лаути (журн. «Советская Украина», 1956, № 3), Л. Полухіна (газ. «Правда Украины» від 18 жовтня 1955 р.) і Г. Вартанова (газ. «Червоний прапор» від 23 листопада 1955 р.).

⁴² Ю. Ю. Кондуфор, Харьковская большевистская группа «Вперед», Харьков, 1954.

⁴³ В. І. Астахов, Робота Харківської більшовицької групи «Вперед» серед студентів університету в лютому—серпні 1905 року, «Учені записки Харківського державного університету, т. LXIX, Труды історичного факультету», т. 4, 1956; М. Донія, Катеринославська більшовицька організація в революції 1905—1907 рр., «До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)», К., 1955; М. Г. Яровий, Більшовики Катеринослава в боротьбі за скликання III з'їзду РСДРП, «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1955, т. 6; Й. Л. Портной, Л. Д. Суркіс, Робота більшовиків в Одеському гарнізоні в 1905 р., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР» 1955, т. 6; С. К. Мельник,

Науковий інтерес викликають дослідження П. В. Шимка-Шмаги про боротьбу більшовицьких організацій України за III з'їзд РСДРП, Г. О. Германа — про участь більшовицької України у виборах II Державної думи, Р. О. Парфьонова — про боротьбу більшовиків за створення профспілок на Україні в період революції 1905—1907 рр., В. Є. Лося — про роль більшовицької газети «Вперед» у розвитку революційного руху на Україні. Історія більшовицьких організацій України висвітлюється і в загальних працях про революційні події 1905—1907 рр. на Україні⁴⁴. Досліджуючи діяльність більшовицьких організацій України в роки першої російської революції, радянські історики присвятили ряд праць такому ще мало вивченому питанню, як боротьба більшовиків України за союз робітничого класу і селянства. Спеціальні праці на цю тему опублікували М. І. Кравчук, М. Н. Лещенко, М. Ф. Гуськов, Я. М. Штернштейн⁴⁵ та ін. Значний фактичний матеріал про роботу більшовиків на селі міститься і в загальних працях про селянський рух на Україні⁴⁶.

До 50-річчя першої російської революції були опубліковані спогади старих більшовиків України. Г. І. Петровський і С. І. Гопнер виступили із спогадами про діяльність Катеринославської більшовицької організації, І. К. Михайлов — про свою участь у роботі Київської і Катеринославської організацій, А. С. Гречнев, В. Є. Євтушенко, Д. К. Поранич — про роботу більшовиків у Донбасі⁴⁷.

Для висвітлення історії більшовицьких організацій України велике значення має підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і випущений Держполітвидавком УРСР збірник листівок більшовиків України періоду революції 1905—1907 рр.⁴⁸ Це була перша спроба

Одесская партийная организация в борьбе за III съезд РСДРП, «Научные записки Одесского кредитно-экономического института», 1957, т. 9; Т. Степаненко, Киевская социал-демократическая организация накануне первой революции 1905—1907 гг., «Ученые записки Киевского политехнического института, Труды кафедры марксизма-ленинизма», 1956; П. Чебаненко, И. Шербак, Революционные события 1905 года в Александровске (Запорожье), «Славная страница в истории Александровска (Запорожья)», Запорожье, 1956.

⁴⁴ П. В. Шимко-Шмага, Більшовицькі організації на Україні в боротьбі за скликання III з'їзду РСДРП, «Наукові записки Київського педінституту», т. XVIII, 1955; Г. О. Герман, Боротьба більшовиків проти меншовиків на Україні по питанню виборів у II Державну думу, «Наукові записки Київського державного університету», т. 14, вип. 5, Збірник кафедр марксизму-ленінізму», № 1, 1955; Р. О. Парфьонов, Боротьба Комуністичної партії за створення професійних спілок на Україні в період революції 1905—1907 рр., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 6, 1955; В. Є. Лось, Роль більшовицької газети «Вперед» в розвитку революційної боротьби на Україні в 1905 р., «Наукові записки Київського державного університету», т. 14, вип. 5, Збірник кафедр марксизму-ленінізму», № 1, 1955; Л. М. Иванов, Революция 1905—1907 гг. на Украине, «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России», М., 1955; Ф. Є. Лось, Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955 та ін.

⁴⁵ М. Кравчук, Боротьба більшовицьких організацій України за союз робітничого класу і селянства в роки першої російської революції, («До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)»; М. Н. Лещенко, Боротьба Комуністичної партії за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905—1907 рр. (За матеріалами Правобережної України), «Наукові записки Інституту історії АН УРСР» т. 6, 1955; його ж, Боротьба Комуністичної партії за союз робітничого класу і селянства в першій російській революції (розділ у праці «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції», К., 1956); М. Ф. Гуськов, Боротьба більшовиків на Україні за союз пролетаріату з селянством в 1905 р., «Наукові записки Чернівецького державного університету», 1957, т. XXVI, вип. 2; Я. М. Штернштейн, Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции, «Труды Одесского государственного университета», 1956, т. 146.

⁴⁶ А. К. Буцук, Селянський рух на Київщині в 1905 р., «Наукові записки Київського державного університету», т. 13, вип. 10, Збірник історичного факультету», № 5, 1954; Е. К. Живолуп, Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах, Харьков, 1956; А. Г. Михайлюк, Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг., «Исторические записки Института истории АН СССР», 1954, т. 49 та ін.

⁴⁷ Г. І. Петровський, Катеринослав у першій російській революції, журн. «Комуніст України», 1955, № 12; С. І. Гопнер, Большевики Екатеринослава в 1905 году, журн. «Вопросы истории», 1955, № 3; И. К. Михайлов, Четверть века подпольщика, М., 1957; «1905 год в Донбассе, Из воспоминаний участников первой русской революции», Донецк, 1955.

⁴⁸ «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.)», К., 1955.

зібрати в одному збірнику листівки більшовиків України за весь період революції. Складачі справилися з своїм завданням. Незрозуміло тільки, чому вони не включили до збірника більшовицьких листівок Поліського комітету РСДРП, рішень Одеського комітету РСДРП, що видавались окремими листівками, бюлетенів Організаційного комітету інтелігенції при Одеському комітеті РСДРП та деяких інших більшовицьких листівок.

І все ж, незважаючи на велику кількість праць, опублікованих до 50-річчя революції, ряд проблем з історії більшовицьких організацій України залишилися не вивченим або мало вивченим. Про це, зокрема, свідчить поява останнім часом нових розвідок про Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, про Південно-технічне бюро РСДРП у Києві, про більшовицьку газету «Донецкий колокол», про військово-бойову роботу більшовиків України, про видання і розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в роки першої російської революції⁴⁹. Проте поряд з цими цінними дослідженнями появились статті і з серйозними недоліками. У статті І. Велігури про більшовицьку пресу, наприклад, серед більшовицьких газет України називаються і органи об'єднаних соціал-демократичних організацій, де поряд з більшовиками перебували меншовики (газета Київської військової організації РСДРП «Голос солдата», «Известия Федеративного Совета харьковских комитетов РСДРП»), і газети меншовицьких організацій («Харьковский рабочий», «Голос рабочих») ⁵⁰. У статті Ц. Матушанської про революційний рух на Харківщині в період спаду революції (1906 р. — червень 1907 р.) безпідставно говориться про деяку чисельну перевагу меншовиків у Харкові⁵¹, тим часом у Харкові в той період перевага була на боці більшовиків, і під час виборів делегатів на V з'їзд РСДРП меншовики зуміли зібрати необхідну кількість голосів лише за допомогою шахрайського маневру: вони приєднали на час виборів до своєї організації соціал-демократичні організації Белгорода, Сум, Слов'янська і, не попередивши більшовиків, провели там самостійну передвиборну кампанію⁵². В результаті від Харківської організації РСДРП і від вищеназваних навколишніх міст було делеговано одного більшовика і одного меншовика. Не можна погодитись з автором, коли вона говорить про розповсюдження меншовицького «Социал-демократа», есерівського «Крестьянского депутата», про перевидання більшовиками (?) меншовицьких листівок ЦК РСДРП «Ко всему народу», «К армии и флоту» (стор. 67). Якщо й були такі випадки, то приписувати їх більшовикам Харкова автор не мала ніяких підстав. Недоліком статті є й те, що в ній усі факти і цитати з листівок подаються з посилками на архів, тоді як насправді вони вже опубліковані у збірниках і наукових працях інших істориків. До речі, таке ігнорування праць попередніх дослідників властиве авторам переважної більшості статей і монографій з історії більшовицьких організацій України. Редакції журналів і видавництва недооцінюють цього питання і, як правило, публікують нові праці без історіографічних вступів. Тому потрібно більше звертати увагу на історіографію і публікувати нові праці лише на базі всього того, що вже набуто радянською історичною наукою.

Глибоке дослідження історії більшовицьких організацій України періоду першої російської революції і далі залишається однією з важливих і актуальних проблем радянської історичної науки.

П. М. ШМОРГУН

⁴⁹ Г. М. Деренковскій, Узловое бюро РСДРП Юго-Западной железной дороги в 1906—1908 гг., «Из истории рабочего класса и революционного движения», М., 1958; І. М. Бондаренко, Про неопубліковане листування закордонного більшовицького центра з Південно-технічним бюро більшовиків у 1905 році, «Науковий щорічник за 1957 рік», К., 1958; його ж, Неопубліковані документи про діяльність Південно-технічного бюро ЦК РСДРП(б) в Києві у 1905 р., «Збірник наукових праць викладачів історії КПРС вивіз Української РСР», 1959, вип. 4; його ж, Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1960; І. М. Велігура, Большевицкая газета «Донецкий колокол» (1906—1907 гг.), «Ученые записки кафедр истории КПСС ВПШ при ЦК КПСС и местных высших партийных школ», 1959, вып. 1; Г. Рубцов, Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.), К., 1958; Й. Багмут, П. Шморгун, Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960.

⁵⁰ Іван Велігура, Художественное слово — действительное слово большевистской пропаганды. По страницам большевистских газет, выходящих на Украине в дооктябрьский период, журн. «Советская Украина», 1959, № 2.

⁵¹ Ц. Б. Матушанська, Революційний рух на Харківщині в період спаду першої російської революції (1906 — червень 1907 рр.), «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 71.

⁵² «Протоколы Пятого съезда РСДРП», М., 1935, стор. 476.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

БОЙОВИЙ ЗАГІН КПРС

«Нариси історії Комуністичної партії України», Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Авторський колектив: І. Д. Назаренко (керівник), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, К. К. Дубина, І. І. Коломійченко, В. Н. Котов, П. А. Лавров, Г. М. Мултих, П. І. Павлюк, У. І. Рядніна, В. М. Самофалов, В. С. Федорченко, П. М. Шморгун, Й. Т. Щербина, О. Т. Юрченко, В. І. Юрчук, К., 1961, 656 с.

У новій Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу наводяться безсмертні слова В. І. Леніна про те, що партія — розум, честь і совість нашої епохи, радянського народу, що вона існує для народу, в служінні йому бачить сенс своєї діяльності. Одним з бойових загонів КПРС є Комуністична партія України. Під керівництвом ЦК КПРС вона з честю пронесла ленінське знамено через бурі і грози трьох революцій. Вона високо тримає його, переможно йдучи разом з усією партією по шляху до комунізму.

Славний шлях Комуністичної партії України висвітлено в «Нарисах історії Комуністичної партії України», підготовлених Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, які вийшли у світ напередодні ХХІІ з'їзду КП України. «Нариси» охоплюють період від початку робітничого руху і поширення марксизму на Україні (1883—1894 рр.) до 1959 р. включно. Це перша узагальнююча праця з історії партійної організації України. У ній висвітлюється історія Комуністичної партії України у тісному і нерозривному зв'язку з історією КПРС, показуються особливості розвитку української партійної організації. Правильному творчому розв'язанню важливих питань історії КП України сприяло те, що авторський колектив в основу періодизації і структури «Нарисів» поклав періодизацію історії КПРС, що відповідає об'єктивному розвитку історичного процесу, головним етапам будівництва соціалістичного суспільства в СРСР і дістала повне схвалення в радянській історичній літературі. Понад дві третини тексту присвячено історії КП України

пожовтневого періоду — періоду, коли Комуністична партія стала у влади і організувала народ на боротьбу за побудову соціалізму і комунізму. «Нариси» написані на основі праць В. І. Леніна, рішень з'їздів і конференцій КПРС та КП України, а також пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, на основі досягнень радянської історичної науки, в них широко використані архівні документи, значна частина з яких вперше вводить в науковий обіг.

У «Нарисах» всебічно висвітлено роль В. І. Леніна як натхненника і керівника партійних організацій України з часу їх зародження, як організатора Комуністичної партії України і безпосереднього керівника її діяльності, показано, що під проводом Леніна більшовики України пройшли велику школу ідейного виховання і політичного загартування, нещадно й рішуче боролись проти буржуазних і дрібнобуржуазних партій, за згуртування трудящих України навколо пролетаріату як гегемона і вождя соціалістичної революції, як будівника нового, безкласового суспільства.

«Нариси» починаються з ґрунтового огляду економічного, соціального і політичного розвитку нашої країни після скасування в Росії кріпосного права. В них підкреслюється, що відтоді швидше почав розвиватись капіталізм і на Україні, яка становила на той час одну з національних окраїн Росії. На історичній арені з'явився новий клас — сучасний промисловий пролетаріат, чисельність якого безперервно зростала, і на початок ХХ ст. на Україні уже було близько 360 тис. робітників. Нещадна капіталістична експлуатація, політичне безправ'я і національний гніт піднімали робітників Ук-

раїни на боротьбу проти експлуаторів — українських, російських та іноземних капіталістів. На ґрунті робітничого руху, під впливом марксистських гуртків Росії почали виникати марксистські гуртки й на Україні — у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та інших промислових центрах і містах.

Завдання класової боротьби пролетаріату, підкреслюється в «Нарисах», настійно вимагали поєднання теорії марксизму з практикою всезростаючого робітничого революційного руху, створення марксистської партії, яка могла б здійснити це поєднання, очолити рух і повести його по шляху соціалістичної революції. Це історичне завдання виконав В. І. Ленін. З ініціативи В. І. Леніна восени 1895 р. всі марксистські гуртки Петербурга об'єдналися в єдину нелегальну соціал-демократичну організацію під назвою «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Настав новий, ленінський етап у розвитку марксизму.

У «Нарисах» докладно висвітлюється питання боротьби соціал-демократичних організацій на Україні під керівництвом В. І. Леніна проти «економістів», ревізійоністів, українських буржуазних націоналістів, які особливо активізувались на початку 90-х років, ґрунтовно показується роль ленінської «Искры», підкреслюється, що іскрівський напрям безроздільно панував у соціал-демократичних організаціях на Україні, що всі комітети РСДРП визнали «Искру» своїм ідейним керівником (стор. 48). На другому з'їзді РСДРП вперше була створена бойова революційна марксистська партія робітничого класу, партія нового типу, партія соціальної революції і диктатури пролетаріату — ленінська партія більшовиків.

На величезному фактичному матеріалі в книзі розкривається героїчна діяльність ленінської партії і її бойових організацій на Україні напередодні і в період першої російської буржуазно-демократичної революції, в роки століпінської реакції. У 1905 р. більшовики України підняли близько 200 тис. робітників на страйкову боротьбу, вони були натхненниками, організаторами і безпосередніми учасниками збройних повстань робітників. Більшовицькі організації України згуртували навколо робітничого класу під своїм керівництвом широкі народні маси, забезпечивши успішне розгортання боротьби українського народу проти царизму і капіталізму, за визволення від соціального і національного гноблення.

У «Нарисах» дається глибокий аналіз ленінської програми партії з національного питання, підкреслюється, що В. І. Ленін проводив непримиренну боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, українських, єврейських та інших націоналістів, які намагались отруїти робітничий клас націоналізмом, пристосувати соціалізм до націоналізму, що більшовики України у своїй боротьбі проти ворогів революції керувались вказівкою Леніна про те, що тільки «при єдиній дії про-

летарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. Ленінська вказівка про єдність дій російських і українських пролетарів, покладена в основу діяльності більшовицької партії та її місцевих організацій на Україні, сприяла зміцненню й розвитку дружби українського і російського народів у боротьбі проти царизму та буржуазії. Український народ свято береже, послідовно виконує і передає з покоління в покоління, як священний заповіт, пророчі слова безсмертного Леніна.

Суворим випробуванням для всіх соціалістичних партій була перша світова війна. Тільки одна партія — партія більшовиків — залишилась до кінця віданною прапорові інтернаціоналізму, твердо стояла на позиціях революційної боротьби проти імперіалістичної війни. У «Нарисах» багато уваги приділяється теоретичним працям В. І. Леніна, написаним під час світової війни, в яких він розвинув і збагатив марксистську теорію соціалістичної революції і довів, що в період імперіалізму соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах, що можлива перемога соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні або в кількох капіталістичних країнах. Це була нова, ленінська теорія соціалістичної революції. У «Нарисах» на основі нових фактів докладно висвітлюється боротьба більшовицьких організацій України за перетворення в життя геніальних настанов В. І. Леніна.

З великим революційним піднесенням зустріли трудящі України звістку про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді. Більшовики України вийшли з підпілля і очолили революційне піднесення трудящих. Під керівництвом ЦК РСДРП(б) вони розгорнули боротьбу за створення Рад робітничих і солдатських депутатів, по викриттю зрадницької діяльності меншовиків, есерів та українських націоналістів.

Переконливо, на багатьох нових фактах, у книзі показано, як більшовицькі організації України ще тісніше згуртувалися навколо ЦК РСДРП(б), на основі ленінських Квітневих тез, рішень VII (Квітневої) Всеросійської партійної конференції і VI з'їзду РСДРП(б) розгорнули активну діяльність по завоюванню на бік партії широких мас трудящих, по зміцненню союзу робітничого класу і біднішого селянства, як вони разом з усією партією, очолюваною В. І. Леніном, рішуче викривали антинародну політику буржуазного Тимчасового уряду та Центральної ради, вели непримиренну ідеїну і політичну боротьбу проти місцевого націоналізму і великодержавного шовінізму, виховували трудящі маси у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, готували їх до нових вирішальних боїв проти капіталізму. Авторі без прикрас показали, як більшовики України з допомогою

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

В. І. Леніна і Центрального Комітету РСДРП(б) боролись проти опортуністів у своїх рядах, зокрема проти Г. Пятакова, який відкрито виступав проти ленінського курсу на соціалістичну революцію, проти ленінської політики партії в національному питанні.

У «Нарисах» розповідається, як законо-мірно визрівала ідея об'єднання більшовицьких організацій України і які перші кроки було зроблено в цьому напрямі (створення двох обласних партійних центрів — Південно-Західного Краю і Донецько-Криворізької області), яку величезну допомогу в організаційному зміцненні більшовицьких організацій України подавав ЦК РСДРП(б) і В. І. Ленін. На конкретних прикладах і фактах розкривається велична роль В. І. Леніна як натхненника, організатора і безпосереднього керівника Великої Жовтневої соціалістичної революції, що відкрила нову еру в історії людства — еру загибелі капіталізму і торжества соціалізму і комунізму.

На основі нових даних історичної науки та документальних джерел у «Нарисах» вказується, що на історичному II Всеросійському з'їзді Рад від України було 126 делегатів, які представляли 69 Рад. Серед делегатів найбільш численною групою були більшовики. Представники 43 Рад України беззаперечно висловились за перехід влади до Рад. Як правильно підкреслюється у «Нарисах», ці дані цілком спростовують наклепницькі твердження українських буржуазних націоналістів, ніби на II Всеросійському з'їзді Рад Україна не була представлена і тому його рішення для неї не обов'язкові. Вони показують, що на цьому з'їзді трудящі України були досить повно представлені і що його рішення є відображенням і виявом волі українського народу, як і всіх інших братніх народів нашої країни (стор. 181).

Розвиток і поглиблення соціалістичної революції на Україні вимагали вищої форми організації і по лінії партійній, і по лінії Рад. Більшовики України проявили ініціативу по об'єднанню всіх Рад України, по скликанню з цією метою Всеукраїнського з'їзду Рад. Ця ініціатива була підтримана ЦК РСДРП(б) і Радою Народних Комісарів. Партійним організаціям України була дана пряма вказівка: взятися за скликання з'їзду і повсюди встановити владу Рад. Тоді ж на численних мітингах і зборах робітники, солдати і селяни ухвалювали рішення про невизнання влади Центральної ради і вимагали скликати Всеукраїнський з'їзд Рад, передати владу Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів. Більшовицькі партійні комітети України звертались до ЦК РСДРП(б) з проханням дозволити скликати крайовий партійний з'їзд і створити Всеукраїнський партійний центр. У «Нарисах» підкреслюється історичне значення обласних з'їздів РСДРП(б) Південно-Західного краю і Донецько-Криворізького басейну в згуртуванні партійних сил усієї України, в підготовці Всеукраїнського з'їзду

Рад і в організації боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

У книзі глибоко висвітлюється історичне значення Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся 11—12 (24—25) грудня 1917 р. у Харкові. З'їзд оголосив Україну Республікою Рад і заявив, що Українська Радянська Республіка основана на тісній солідарності трудящих мас України з трудящими масами Росії. Український народ, керований Комуністичною партією на чолі з В. І. Леніним, вперше в історії дістав державність, став повновладним господарем своєї долі. Україна була першою національною Радянською республікою. Золоті сторінки вписали більшовики, трудящі України в історію визвольної боротьби, очищаючи свою землю від націоналістичної контрреволюції. 30 січня 1918 р. з братерською допомогою російського народу Київ уперше за свою багатотисячову історію став столицею суверенної Української Радянської держави, де влада належить трудящим.

У «Нарисах» чітко викладена позиція більшовиків України у питанні Брестського миру. В складній міжнародній і внутрішній обстановці, переборюючи хитання, що мали місце в окремих партійних організаціях, переважна більшість партійних організацій України послідовно й рішуче відстоювала ленінську політику миру, викриваючи авантюристичну політику троцькістів, «лівих комуністів» і буржуазних націоналістів. З гордістю прочитають трудящі Радянської України про те, що В. І. Ленін не раз ставив за приклад послідовну боротьбу комуністів України за мирну передишку, що в найтяжчий період життя Радянської республіки більшовицькі організації і Радянський уряд України під керівництвом ЦК РКП(б) очолили боротьбу українського народу за ленінську політику миру, тим самим було внесено неоціненний вклад у загальну боротьбу Комуністичної партії і Радянського уряду за дальший розвиток і зміцнення Радянської влади, вписано славному сторінку в історію КП(б)У і українського народу. Внаслідок зради контрреволюційної Центральної ради український народ не одержав бажаного миру. Прикриваючись договором з Центральною радою, німецькі загарбники окупували майже всю Україну. В. І. Ленін закликав трудящих віддати всі свої сили справі оборони, захищати кожну позицію до останньої краплі крові. Український народ на заклик Леніна піднявся на вітчизняну війну проти іноземних поневолювачів.

Безперечним вкладом у розробку історії УРСР і, зокрема, історії КП України є правдиве висвітлення цілого ряду питань, які досі неповно, неточно, а подекуди й неправильно висвітлювались у деяких статтях, брошурах і підручниках. На основі партійних документів у «Нарисах» ґрунтовно, з принципових партійних позицій висвітлено питання про організацію єдиного фронту оборони перед навалюю німецьких загарбників. У «Нарисах» підкреслюється, що В. І. Ленін особисто керував організацією оборони

Радянської України, вживав усіх заходів до об'єднання сил і посилення опору наступаючому ворогові. В. І. Ленін вимагав якнайшвидшої ліквідації штучного поділу революційних сил України, викликаного утворенням Донецько-Криворізької і Одеської республік. У листі В. І. Леніна (14 березня 1918 р.) до І. Орджонікідзе і в постанові ЦК РКП(б) (15 березня 1918 р.), приведені у «Нарисах», наполягалось на створенні єдиного фронту оборони і усуненні шкідливого виділення з України окремих республік. Комуністи України швидко реалізували вказівки В. І. Леніна і ЦК РКП(б) і об'єднали свої зусилля для відсічі ворогові. Відданість справі соціалістичної революції і братерську дружбу до великого російського народу виявив II Всеукраїнський з'їзд Рад, який, завдавши удару противникам Брестського миру, насамперед «лівими комуністам», схвалив ленінську політику в цьому питанні.

Чимало плутанини було у висвітленні питання про рішення й історичне значення Таганрозької наради (квітень 1918 р.). Виходячи з суто суб'єктивістських позицій, ігноруючи конкретні історичні умови, автори деяких праць оцінювали нараду як спробу відірвати КП(б)У від РКП(б), як прояв націоналізму, опортунізму і т. п. Ці неправильні твердження намагались підкріпити посиланням на ЦК РКП(б). «Нариси» вносять у це питання повну ясність. У них правильно говориться, що «рішення Таганрозької наради виходили з необхідності збереження мирної передишки для зміцнення Радянської Росії як головної умови і вирішального фактора перемоги революції на Україні» (стор. 228). У «Нарисах» вміщено незаперечні документи про те, що пленум ЦК РКП(б) (3 травня 1918 р.) підтвердив рішення Таганрозької наради про створення КП(б)У.

Всєбічно висвітлено у «Нарисах» питання про Перший з'їзд більшовицьких організацій України і утворення Комуністичної партії України. Автори правильно підкреслюють, що більшовицькі організації України, керовані ЦК РКП(б) на чолі з В. І. Леніном, твердо і згуртовано виступали за розв'язання корінних питань революції. Водночас у «Нарисах» не прикрашується і не затушовується той факт, що серед більшовиків України були й серйозні незгоди, гострі дискусії, «шумні битви», що деякі з партійних керівників допускали серйозні політичні й практичні помилки, але мудре керівництво В. І. Леніна і ЦК РКП(б) забезпечило, кінець-кінцем, подолання незгод, згуртування всіх більшовицьких сил України і успішне розв'язання складних завдань, що стояли перед Комуністичною партією України. Свідченням цього є рішення Першого з'їзду КП(б)У, який проходив при пильній увазі В. І. Леніна. Володимир Ілліч приймав делегатів з'їзду, розглядав з ними проекти резолюцій, давав поради по керівництву революційною боротьбою українського народу. З'їзд націлив КП(б)У на головні завдання: керівництво класовою боротьбою

пролетаріату і всіх трудящих, організація збройного повстання проти їх гнобителів; він закликав українських комуністів ще рішучіше боротись за революційне об'єднання України і Радянської Росії.

У «Нарисах» дано чітку партійну оцінку історичного значення Першого з'їзду КП(б)У, який об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі і створив Комуністичну партію України як складову і невід'ємну частину РКП(б). Автори правильно підкреслюють, що утворення КП(б)У, а також комуністичних партій в інших національних республіках було початком нового етапу в будівництві Комуністичної партії Радянського Союзу, зумовленого перемогою диктатури пролетаріату і створенням багатонаціональної держави, що мало велике значення в розгromі іноземних інтервентів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції, у здійсненні соціалістичного будівництва.

Висвітлення з партійних позицій роботи Першого з'їзду КП(б)У дало можливість правильно з'ясувати питання про так звані «лівих» і «правих» в КП(б)У. Як відомо, це питання особливо було заплутане. В деяких історичних працях воно просто перекручувалось. Принижувалась роль Комуністичної партії України як керівника героїчної боротьби українського народу за Радянську Україну і несправедливо обвинувачувались ряд талановитих партійних керівників, які все своє життя присвятили справі партії, справі трудящих. У «Нарисах» чітко і переконливо показано, що не слід змішувати «лівих» і «правих» в КП(б)У, які мали різні погляди у питанні тактики більшовиків України в умовах німецької окупації і терористичного режиму української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, з «лівими комуністами» і правими опортуністами, які боролись проти ленінської політики партії. У «Нарисах» відзначено, що і «ліві» і «праві» в КП(б)У допускали серйозні помилки і що «ліві комуністи» тилу Пятакова намагались використати суперечності між «лівими» і «правими» в КП(б)У в своїх антипартійних цілях для боротьби проти ЦК РКП(б). В. І. Ленін, ЦК РКП(б) серйозно критикували як «лівих», так і «правих», допомагали їм позбутися помилок. Автори з повною підставою роблять висновок про те, що, «незважаючи на ряд політичних і практичних помилок так звані «лівих» і «правих», більшість їх не була зв'язана ні з якими ухилами в РКП(б), а самі ці назви були умовними» (стор. 226).

У «Нарисах» чітко викладена ленінська політика Комуністичної партії в національному питанні, в питанні про ставлення до українських дрібнобуржуазних партій. Як відомо, у висвітленні і цих питань деякими істориками допускались серйозні помилки. На багатьох фактах у «Нарисах» показано, що Комуністична партія України за вказівками В. І. Леніна і ЦК РКП(б) провела величезну роботу по відриву від дрібнобуржуазних партій трудових елементів, які поїмалися, і залученню їх на свій бік. Спів

раючись на партійні документи, автори подають політично чіткі визначення класової суті різних дрібнобуржуазних партій, зокрема боротьбистів. Правильне розв'язання в «Нарисах» складних проблем з історії Комуністичної партії України допоможе історикам по-новому розглянути цілий ряд питань з історії боротьби трудящих за перемогу Радянської влади на Україні.

У «Нарисах» розповідається про величезну інтернаціональну роботу, проведену Комуністичною партією, в тому числі і комуністами України, серед військ іноземних армій, в результаті чого, як говорив В. І. Ленін, німецькі імперіалісти, які хотіли вивезти з України хліб, вивезли більшовизм, а у Антанги ми відняли її солдатів.

Автори докладно розповідають про величезну допомогу, що її подавав ЦК РКП(б) Комуністичній партії України в боротьбі проти фракційної антипартійної групи «децистів» на Україні. В. І. Ленін викрив погляди «децистів» як «гірший меншовизм і есерівщину». ЦК РКП(б) розпустив ЦК КП(б)У, який було неправомочно обрано на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) в результаті фракційних махінацій «децистів», і створив тимчасовий дієздатний Центральний Комітет КП(б)У. Величезною допомогою ЦК РКП(б) були програмні документи для роботи ЦК КП(б)У — ленінська резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» та «Політичні директиви ЦК РКП ЦК КПУ».

У «Нарисах» підкреслюється міжнародне значення діяльності Комуністичної партії України в період громадянської війни. У рішенні Виконкому Комінтерну вказувалося, що Компартия України об'єднала найстійкіші елементи українського пролетаріату і своєю героїчною боротьбою проти загарбників-імперіалістів вписала кращу сторінку в історію визвольної боротьби всесвітнього пролетаріату» (стор. 271). Робітничий клас, трудящі маси, керовані Комуністичною партією, виявились не лише вирішальною силою у знищенні старого капіталістичного ладу, а й силою, здатною до небаченої в історії людства творчої, будівничої роботи. Про це свідчить історія героїчної Комуністичної партії Радянського Союзу і її складової частини — Комуністичної партії України, історія соціалістичного і комуністичного будівництва в Країні Рад.

У «Нарисах» всебічно висвітлено багатогранну роботу Комуністичної партії України в галузі економічній, політичній, ідеологічній, культурного будівництва. Завдання зміцнення оборони країни, відбудови народного господарства, успішної побудови соціалізму наполегливо вимагали найтіснішого об'єднання економічних, політичних, воєнних ресурсів радянських республік та їх дипломатичних заходів. У грудні 1922 р. на основі ленінських принципів добровільності, повної рівності і суверенітету відбулось об'єднання Радянських республік в єдину державу — Союз Радянських Соці-

лістичних Республік. В «Нарисах» справедливо підкреслено, що в могутньому Радянському Союзі Україна, як і інші Радянські республіки, дістала надійний захист від імперіалістичних посягань на її незалежність, повну гарантію свого державного суверенітету, що створення СРСР є зразком мудрого розв'язання національного питання для трудящих усього світу (стор. 290—291).

Успішно завершивши відбудову народного господарства республіки, Комуністична партія України приступила до здійснення історичних рішень XIV з'їзду ВКП(б) про соціалістичну індустріалізацію країни. У «Нарисах» розкривається суть радянського методу індустріалізації, головною особливістю якого був першочерговий розвиток великої машинної промисловості, що становить, як учив В. І. Ленін, єдину матеріальну базу соціалізму, здатну реорганізувати і землеробство. Авторі докладно розповідають про те, як трудящі України під керівництвом Комуністичної партії, з братерською допомогою російського та інших народів СРСР у найкоротші історичні строки добились вирішальних успіхів у створенні могутньої індустрії. За роки довоєнних п'ятирічок Україна перетворилась у високо розвинену індустріальну республіку. На Україні було створено цілий ряд нових галузей промисловості, зріс робітничий клас, неухильно підвищувався добробут трудящих.

Велику увагу приділено в «Нарисах» перебудові сільського господарства України на соціалістичних засадах. Комуністи України, робітники і трудяще селянство самовіддано боролись за здійснення ленінського кооперативного плану, рішення XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У і добились історичних перемог. На базі суцільної колективізації було ліквідовано останній, найбільш численний експлуататорський клас — куркульство. Вперше в історії в Радянському Союзі утвердилась соціалістична власність, виникли нові соціалістичні виробничі відносини, назавжди знищено експлуатацію людини людиною. Україна стала республікою великого високотехнізованого соціалістичного землеробства. В «Нарисах» розповідається не лише про успіхи в соціалістичній перебудові сільського господарства, а й про ті труднощі, що їх доводилось переборювати партії, трудящим нашій країні. У «Нарисах» докладно говориться про те, як Комуністична партія України, послідовно здійснюючи ленінську національну політику, викриваючи і громлячи різні націоналістичні ухили, розгоргла боротьбу за здійснення культурної революції в нашій республіці і яких визначних успіхів досягнуто у розвитку радянської культури, соціалістичної за змістом, національної за формою.

На основі яскравих і переконливих фактів у «Нарисах» широко показано, що Комуністична партія України, вихована на ленінських ідеях, завжди, на всіх етапах соціалістичного будівництва, була вірною опорою Центрального Комітету КПРС у

боротьбі за нелегальну лінію партії, за ленінську єдність її рядів. Це особливо яскраво показано на героїчній боротьбі КП України проти антипартійних блоків, груп і групок — троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших опозиційних угруповань, що незмінно називали повного ідейного і організаційного розгрому в партійних організаціях України. КП України завжди високо тримала прапор комуністичної ідейності, пильно оберігала чистоту марксистсько-ленінської теорії, постійно зміцнювала зв'язки з масами, завжди дбала про зміцнення союзу робітничого класу і селянства, виховувала трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

Забезпечивши побудову соціалізму, Комуністична партія накреслила нові завдання. XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) визначив, що Радянський Союз вступив на шлях завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступово переходить від соціалізму до комунізму. Він поставив як чергове практичне завдання партії і всього радянського народу розв'язання основного економічного завдання СРСР — наздогнати і випередити головні капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Проте миру творчу працю нашого народу було перервано віроломним нападом на Радянський Союз фашистської Німеччини. У «Нарисах» правильно підкреслюється, що ще до війни у боротьбі за перемогу соціалізму зросла і зміцніла морально-політична єдність радянського народу, зміцніли й посилились непорушна дружба українського народу з великим російським народом і всіма народами СРСР, його згуртованість навколо Комуністичної партії.

Тяжких випробувань зазнала наша Батьківщина від віроломного нападу фашистської Німеччини. Війна, яку підготував проти Радянського Союзу міжнародний імперіалізм, була серйозним випробуванням міцності його суспільного і державного ладу. Міжнародні імперіалісти сподівались, що СРСР не витримає удару броньованого фашистського кулака і загине перша у світі соціалістична держава. Проте сталося не так. Народи Радянського Союзу не лише відстояли свою честь і незалежність, а й відіграли вирішальну роль у врятуванні від загрози фашистського поневолення народів Європи і Азії, у врятуванні цивілізації від фашистських варварів. Втрат зазнала капіталістична система, від неї відпав ряд країн Європи і Азії, які встановили народно-демократичний лад і разом з Радянським Союзом створили єдиний могутній табір соціалізму.

У суворі роки війни Комуністична партія виступила монолітною силою. Вона зуміла швидко перебудувати все життя країни на воєнний лад, підняти на розгром ворога весь радянський народ і добитись історичної перемоги над німецьким фашизмом — ударною силою світової імперіалістичної реакції.

В авангарді радянських людей — людьми патріотів соціалістичної Батьківщини, — разом з усією партією йшла півмільйонна армія комуністів України — вірний загін челикої ленінської армії. Разом з усіма народами Радянського Союзу український народ під керівництвом Комуністичної партії піднявся на священну боротьбу за честь, свободу і незалежність своєї Батьківщини. У «Нарисах» подається багато фактів героїчної боротьбу українського народу на фронтах Вітчизняної війни та в тилу у ворога, про його трудові подвиги. І скрізь у перших рядах були комуністи. Величезне завдання випало на долю нашого народу по евакуації промислових підприємств у східні райони країни і по введенню їх у дію на нових місцях. Лише з Харкова було везено понад 500 підприємств, з Києва — 197, сотні підприємств — з Донбасу, Придніпров'я, тисячі вагонів йшли на схід обладнанням, майном, хлібом, людьми. Це було справді небачене в історії переміщення людських мас і техніки. Причому, відбувалось воно в умовах безпосереднього наближення фронту.

Комуністична партія організувала радянський народ на відсіч ворогу. Сотні трудящих працювали на оборонних роботах 200 тис. радянських патріотів України були організовані у винищувальні батальйони які самовіддано боролись проти ворожих авіадесантів, шпигунів і диверсантів, охороняли важливі об'єкти, забезпечували громадський спокій. Не менше було захисників Батьківщини в загонах народного ополчення, вони із зброєю в руках допомагали Червоній Армії громити фашистські полчища. Трудящі Ленінграда, Москви, Києва, Одеси, Севастополя, Волгограда продемонстрували усьому світу, як слід захищати свої рідні міста. Душею оборони радянських міст і сіл були комуністи. Лише ціною величезних втрат ворогові вдалося захопити значну частину території Радянського Союзу. До рук окупантів потрапила й Україна. У «Нарисах» розповідається про те, з якою ненавистю зустріло населення України фашистських загарбників та їх наймитів — українських буржуазних націоналістів. З перших кроків окупації радянські патріоти розпочали героїчну боротьбу проти своїх поневолювачів. І тут, у ворожому тилу, в умовах фашистського терористичного режиму організаторами і захисниками боротьби були підпільні партійні і комсомольські організації — обкоми, міскомки, райкомки. Багато підпільників віддало своє життя за справу партії і народу. Комуністи створили в тилу у ворога народні збройні сили — партизанські загони і загінання, які завдавали нищівних ударів гирівським головорізам. У «Нарисах» вперше публікуються цікаві листи, якими обмінювались у вересні 1949 р. М. Хрушов і К. Готвальд з них читач довідається про велику й ефективну допомогу Комуністичній партії нашої країни братній Комуністичній партії Чех

словаччини, чехословацькому народу в їх звитяжній боротьбі проти фашистської навали.

Спільними силами усіх братніх народів Країни Рад у жовтні 1944 р. Україна повністю була очищена від фашистської нечисті. У «Нарисах» з початку і до кінця проводиться виправдана історією думка, що свобода і незалежність України можливі тільки в єдиній сім'ї з російським та іншими братніми народами Радянської країни, що в цій дружбі «закладена така могутня сила, якої не змогли подолати фашисти, якої ніколи не зможуть подолати ніякі інші вороги нашого народу» (М. С. Хрущов). І як одну з ілюстрацій до цього автори подають цікавий факт: в історичній битві за Дніпро і визволенні столиці України Києва брали участь воїни 53 національностей могутнього Радянського Союзу (стор. 502).

Величезну роботу здійснив український народ під керівництвом Комуністичної партії по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного народного господарства республіки у післявоєнний період. Україна, говориться в «Нарисах», уже на кінець четвертої п'ятирічки давала більше, ніж до війни, прокату, чорних металів, залізної руди, електроенергії, мінеральних добрив та інших найважливіших видів промислової продукції. В 1951—1953 рр. в цілому по країні, в тому числі і на Україні, досягло довоєнного рівня сільське господарство. Проте ця життєво важлива галузь народного господарства відставала від зростаючих потреб соціалістичного будівництва.

Вересневий (1953 р.) пленум ЦК КППС вказав шляхи крутого піднесення всіх галузей сільського господарства, різкого збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів. Партія вжила дійових заходів до поліпшення постачання сільськогосподарству техніки, фінансів, зміцнила сільське господарство досвідченими кадрами, відновила ленінський принцип матеріальної зацікавленості трудівників села у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів, встановила новий порядок планування сільськогосподарського виробництва, що розв'язав ініціативу колгоспників.

Партія сміливо взялась за освоєння цілинних і перелогових земель на сході країни, за розширення посівів і підвищення урожайності кукурудзи. На заклик партії тільки в 1954—1956 рр. на освоєння цілинних і перелогових земель Сибіру і Казахстану по путівках комсомолу України вихало понад 80 тис. юнаків і дівчат. У «Нарисах» говориться про плідотворні результати вжитих партією заходів.

З неослабною увагою читаються ті сторінки, де говориться про боротьбу Комуністичної партії за могутнє піднесення народного господарства країни, за завершення будівництва соціалізму і початок розгорнутого комуністичного будівництва. Тут особливо відзначаються історичні рішення

XX з'їзду КППС, який знаменує собою важливий етап у боротьбі за побудову комуністичного суспільства в нашій країні і є видатною подією в усьому міжнародному комуністичному і робітничому русі. XX з'їзд збагатив марксистсько-ленінську теорію рядом нових положень, далі розвинув ленінський принцип мирного співіснування країн з різними суспільними системами, зробив висновок про реальну можливість відвернення війни в сучасних міжнародних умовах, розвинув і поглибив ленінське положення про різноманітність форм переходу різних країн до соціалізму і про можливість мирного розвитку соціалістичної революції. На з'їзді рішуче було засуджено культ особи, вказано шляхи його подолання. З'їзд затвердив директиви по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 рр.

У «Нарисах» подаються конкретні матеріали про те, як Комуністична партія України, весь український народ активно боролись за перетворення в життя рішень історичного XX з'їзду КППС, одноставно і рішуче підтримали рішення червеного (1957 р.) пленуму Центрального Комітету КППС, який ідейно і організаційно розгромив антипартійну групу у складі Молотова, Кагановича, Маленкова, Ворошилова та інших фракціонерів, яка протидіяла ленінському курсові партії у внутрішній і зовнішній політиці. Комуністична партія України, всі трудящі палко схвалили і підтримали заходи ЦК КППС і Радянського Уряду по перебудові управління промисловістю та будівництвом, по розширенню прав союзних республік і місцевих органів в економічному і культурному будівництві та ін. Трудівники промисловості і сільського господарства України, як і всього Радянського Союзу, підтримали рішення партії новим могутнім розгортанням соціалістичного змагання, новими успіхами у виконанні і перевиконанні народногосподарських завдань. У «Нарисах» підкреслюється, що комуністична партія України, весь український народ, не шкодуючи сил, борються за здійснення сміливих планів партії, продиктованих інтересами дальшого розвитку радянського суспільства по шляху до комунізму.

У «Нарисах» переконливо доведено, що справжнім творцем історії є народ, показані конкретні люди, керівники й організатори пролетарської революції, соціалістичного і комуністичного будівництва.

В них широко висвітлюється багаторічна політична і організаторська діяльність на Україні видатного ленінця Першого секретаря ЦК КППС і голови Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущова, який особливо багато праці вклав у розвиток економіки і культури Української РСР, в будівництво Комуністичної партії України, в згуртуванні її рядів навколо ленінського Центрального Комітету КППС, у виховання комуністів і всього українського народу в дусі інтернаціоналізму, дружби на-

родів, беззавітної відданості великим ідеям ленінізму.

З «Нарисів» читач довідається про активну участь М. С. Хрущова в революційному русі на Україні ще в дожовтневий період. У період нового революційного піднесення партія більшовиків виховала багатьох безпартійних робітників-активістів, які стали під прапором партії на шлях революційної боротьби. В той час почав свою революційну діяльність на шахті ЗІ Рутченківського рудника в Донбасі М. С. Хрущов (стор. 117). Будучи безпартійним робітником, М. С. Хрущов брав активну участь у відомому страйку 1916 р. в Горлівсько-Щербинівському вугільному районі (стор. 139), в 1917 р. працював головою Рутченківської Ради робітничих депутатів (стор. 158).

В 1918 р. М. С. Хрущов вступає до Комуністичної партії і починає свій бойовий шлях активного учасника громадянської війни і соціалістичного будівництва, найвидатнішого діяча КПРС і радянської держави. В роки соціалістичного будівництва М. С. Хрущов багато сил і енергії віддавав партійній роботі в Донбасі і Києві. В січні 1938 р. М. С. Хрущова було обрано Першим секретарем ЦК КП(б)У, і майже 12 років — до грудня 1949 р. — він очолює Комуністичну партію України. Під керівництвом М. С. Хрущова КП України послідовно проводила в життя генеральну лінію КПРС і добилась великих успіхів у зміцненні Української соціалістичної держави у возз'єднанні всіх українських земель у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни, у відбудові і дальшому розвитку народного господарства республіки.

З трибуни XXII з'їзду КП України Перший Секретар ЦК КП України В. М. Підгорний від імені Комуністичної партії України, від імені українського народу за-

певнив бойовий штаб нашої партії—ЦК КПРС на чолі з вірним ленінцем М. С. Хрущовим,— що «комуністи України, весь український народ віддадуть всі свої сили на виконання грандіозних завдань, накреслених у новій Програмі партії, будуть самовіддано боротися за зміцнення економічної могутності нашої Батьківщини — першої в світі держави, яка побудувала соціалізм і успішно буде комуністичне суспільство».

«Нариси історії Комуністичної партії України» — це серйозне дослідження історії однієї з бойових організацій КПРС. Звичайно, що ця велика праця (понад 40 друкованих аркушів) не позбавлена й деяких недоліків, які слід усунути в наступних виданнях. Насамперед, бажано, щоб у «Нарисах» були зроблені стислі висновки до кожного розділу (а також і загальні), як це зроблено в історії КПРС. Щоб у розділах, присвячених періоду соціалістичного і комуністичного будівництва, висвітлювались також основні закономірності економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, докладніше говорилось про інтернаціональні зв'язки КП України з зарубіжними комуністичними і робітничими партіями, що особливо поширились після XX з'їзду КПРС. Слід поліпшити редакцію українського видання «Нарисів». Звичайно, що при новому виданні потрібно довести виклад історії КП України до XXII з'їзду КПРС.

«Нариси історії Комуністичної партії України» є серйозним вкладом в радянську історичну науку, вони сприятимуть поліпшенню вивчення комуністами, всіма кадрами історії Комуністичної партії, підвищенню ідейного загартування Радянської молоді.

О. С. КОРОІД,
П. П. ГУДЗЕНКО

З ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКО-ВІРМЕНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

«Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Сборник материалов научной сессии», Редакционная коллегия: И. П. Крипьякевич, А. Б. Арутюнян (Аренц), В. К. Восканян, И. И. Слинько, Л. С. Хачикян, Ереван, Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1961, 265 с.

Радянська історична наука приділяє багато уваги всебічному дослідженню дружніх взаємозв'язків між народами нашої країни, висвітленню історичних коренів братерської дружби, що в наш час стала основною формою соціалістичних відносин між народами СРСР. Важливе значення для дослідження багатотікових взаємовідносин мала наукова сесія, присвячена братерській дружбі вірменського та українського народів, що відбулася у жовтні

1959 р. в Єревані. Сесія була організована Інститутом історії Академії наук Вірменської РСР з участю Інституту історії АН УРСР у Києві, Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові та Науково-дослідного інституту давніх рукописів (Матенадарану) при Раді Міністрів Вірменської РСР в Єревані. Вона підвела підсумки досліджень у даній галузі і відіграла значну роль в координації дальшої роботи вірменських та українських істориків. Учас-

ники сесії прослухали близько 20 доповідей та повідомлень істориків Єревана, Києва і Львова. Тексти цих доповідей та повідомлень видано окремим збірником.

Збірник відбиває різноманітні сторони і майже всі періоди історії вірменсько-українських відносин, характер яких мінявся протягом століть залежно від конкретної історичної обстановки. Всі вузлові питання історії вірменсько-українських зв'язків знайшли у ньому своє висвітлення. Першу групу статей та повідомлень збірника становлять праці, в яких дається загальний огляд характеру та розвитку українсько-вірменських відносин у різні історичні періоди.

Збірник відкривається статтю А. Б. Арутюняна «Ленінська дружба народів СРСР», в якій на яскравих прикладах українсько-вірменської дружби розкривається принцип радянської державності. Стаття Л. М. Меліксет-Бека «З історії вірменсько-українських відносин» являє собою підсумок багаторічних досліджень автора. Такий же оглядовий, синтетичний характер мають статті В. К. Восканяна «Давня Русь і Україна в долі вірменів» та В. В. Грабовецького «Вірменські поселення на західноукраїнських землях», в яких на основі застосування марксистсько-ленінської методології даються підсумки дотеперішніх знань про вірменсько-українські зв'язки у період феодалізму. В. К. Восканян — ініціатор кількох наукових експедицій на Україну, організованих для збору пам'яток та відомостей про українських вірменів — вперше в нашій історичній науці послідовно розглянув окремі етапи українсько-вірменських зв'язків. Він переконливо показав, що в період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. основна маса вірменського населення міст України активно виступила на боці повстанців. В. В. Грабовецький висунув цілком обгрунтоване твердження, що релігійна боротьба, яка розгорілася у вірменських громадах на Україні в XVII ст. в зв'язку з насильницьким запровадженням унії вірменської церкви з Римом, мала глибоке соціальне коріння. В статті В. А. Аветисяна «Про вірменсько-українські зв'язки в революційному русі кінця XIX — початку XX ст.» на великому фактичному матеріалі показано революційний рух серед вірменських студентів, що навчалися в університетах України, висвітлюється роль вірменів-соціал-демократів в українському революційному русі.

У період боротьби за перемогу Великого Жовтня вірменсько-українські зв'язки вступили в нову фазу розвитку. Під керівництвом Комуністичної партії української та вірменської пролетарії боролися за краще майбутнє своїх народів. Ряд праць збірника присвячено висвітленню бойової співдружності двох вільних рівноправних народів у періоди громадянської та Великої Вітчизняної воєн. У статті А. Н. Мнацаканяна «З історії спільної боротьби

снів українського і вірменського народів за перемогу Радянської влади на Україні та у Вірменії» показано участь таких видатних діячів Комуністичної партії та полководців Червоної армії, як головковерха А. Ф. М'яснікова (М'яснікяна) і командарма Г. К. Восканова (Восканяна) у боротьбі проти контрреволюції та інтервенції на Україні. Кращі сини українського народу (комдиви М. О. Нестерівський, П. В. Курішко, комбриги В. І. Литвиненко, М. Єрмоленко та ін.) брали участь у визволенні Вірменії з-під кривавого панування дашнаків. Статті І. І. Сліп'яка «Бойова співдружність українського і вірменського народів у партизанській боротьбі проти фашистських загарбників» і Є. М. Халаяна «Участь синів вірменського народу в боях на Україні в 1941—1944 рр.» присвячені спільній боротьбі проти гітлерівських загарбників. В роки Великої Вітчизняної війни в боях на Україні брали участь чотири вірменські дивізії та партизанський загін ім. А. І. Мікояна. У склад вищого командування радянських збройних сил на Україні входило 20 генералів-вірменів різних родів військ, більше як 35 воїнів удостоїлися звання Героя Радянського Союзу під час боїв за визволення України. Віковічна дружба двох братерських народів пройшла через горнило суворих випробувань війни і ще більш міцніла в післявоєнні роки відбудови народного господарства країни, в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Ця тема частково відбита у статті К. Б. Удумяна «Соціалістичне змагання трудящих Києва і Єревана».

Другу групу матеріалів збірника становлять статті, що стосуються історії вірменських колоній в українських містах. У статті Л. С. Хачикяна «Нові матеріали про вірменську колонію Києва» багато уваги приділяється ідентифікації вірменської назви міста з слов'янською. Це питання викликало жваву дискусію на сесії. Історії культури львівської вірменської колонії присвячено статті Є. А. Яцкевича «Пам'ятники вірменської культури у Львові» та Н. К. Қривоніс «Вірмени в культурному житті Львова».

Багато відомостей, особливо цінних для дальших досліджень у галузі українсько-вірменських зв'язків, подається (часто вперше в науковій літературі) у третій групі статей джерелознавчого та історіографічного характеру. І. П. Крип'якевич у статті «Садок Баронч — історик вірменів колишньої Галичини» дав перший в історіографії нарис життя і творчості невідомого дослідника, який, за висловом автора, був «одним з перших виразників вірменсько-української дружби в науці». У статтях В. А. Акоюна «Вірменські джерела про Україну і українців» та М. О. Дарбіняна «Подорожні записки Симеона Легаці» зроблено огляд винятково цінних відомостей вірменських авторів XV—XVII ст. про Україну, які досі майже не

використовувалися в українській історіографії. У статті В. Р. Григоряна «Актові книги вірменського суду Кам'янець-Подільського» на основі докладного аналізу вірменських судових книг 1572—1577 рр., писаних старовірменською мовою, дано широку картину життя кам'янецької колонії у 70-х роках XVI ст. Наукове видання вірменських судових книг з Кам'янець-Подільського, яке В. Г. Григорян вже підготував до друку, буде не лише значним вкладом у вивчення минулого українських вірменів, а й допоможе висвітлити історію міст України в другій половині XVI ст. Третю групу матеріалів збірника доповнюють повідомлення М. К. Івасюти «Про працю істориків Львова в галузі вивчення вірменсько-українських історичних зв'язків», Г. С. Сизоненко «Архівні матеріали до історії вірменської колонії у Львові» та П. Х. Пироженка «Матеріали ЦДА УРСР у Львові для історії вірменських поселень на Україні».

Збірник «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» — це переконливий доказ того, що творча думка радянських істориків мусить ще чимало працювати над висвітленням окремих «темних місць» з історії українсько-вірменських взаємовідносин. Досить спрощене зведення цих зв'язків до факту існування вірменських колоній на Україні треба замінити розкриттям самої суті взаємовідносин між українським та вірменським населенням. Цілий ряд тверджень, які сьогодні увійшли в науковий обіг, можна вважати ще дискусійними, такими, що вимагають глибшого аргументування на основі більш критичного ставлення до джерел. Так, поява перших вірменських поселенців у XI ст. на території Київської Русі датується цілком твердо на основі різних письмових джерел і пам'яток матеріальної культури. Однак, з другого боку, будівання різних гіпотез за допомогою т. зв. грамоти князя Теодора-Дмитрія 1062 р. (див. стор. 63, 64, 70 збірника), що вже раніше відкидалася як фальсифікат XVII ст., досить невинувдане. Вимагають уточнення відомості про те, скільки і які саме вірменські букви були відчитані на саркофазі Ярослава Мудрого, чотири їх (стор. 111), чи п'ять (стор. 62). Важливим проявом культурного життя українських вірменів була діяльність вірменської друкарні у Львові в 1616—1618 рр. У збірнику подаються два кардинально протилежні погляди на діяльність цієї друкарні. Л. М. Меліксет-Бек вважає (стор. 51—52), що друкарня О. Карматенца видала лише одну книгу, Н. К. Кривоніс твердить (стор. 134), що в друкарні, яка діяла протягом довгого часу, друкувалося багато різних книг. Як показують результати найновіших досліджень, у вірменській друкарні у Львові насправді було надруковано не менше чотирьох різних видань. Не можна погодитися з думкою,

що відомий польський історик XVII ст. Б. Зіморевич був вірменом (стор. 137). Отождження О. Баронцем вірменського кам'янецького хроніста Авксента (XVII ст.) з Авксентієм Хосроваєм Миколаєвичем (стор. 43) нічим не обгрунтовано і вже давно спростовано. Твердження, що «вірменський священник Микола з Польщі привіз з собою з міста Ані близько тисячі книг» (стор. 124), — явне непорозуміння. Насправді львівський вірменський архієпископ Микола Торосович (він же Микола з Польщі), що в 1629 р. прийняв унію з Римом, розбазарив, розторгував та роздарував надзвичайно цінну колекцію старовинних книг, що зберігалася при кафедральному соборі у Львові. Про це детально розповідає сучасник подій — відомий вірменський історик Аракек Давріжеці. Навряд чи можна вважати автором першої написаної українською мовою анонімною статті про вірменів на Україні галицького історика І. Шараневича (стор. 47). Ця стаття під назвою «Вірмени на Русі» була надрукована в 1882 р. у Львівському журналі «Зоря», політичне обличчя якого було прямо протилежне поглядам І. Шараневича.

Очевидно, в першу чергу, низьким рівнем коректорської правки треба пояснювати цілий ряд прикрих помилок, зокрема в географічних назвах (на стор. 43 — Вар замість Бар, Варях замість Варяж, Язловець замість Язловець, на стор. 113 — Серат замість Серет), у прізвищах (на стор. 207 — А. Лембек, на стор. 134 — Галонос, на стор. 137 — Донавакович, на стор. 223 — Лобада, на стор. 260 — Голер, замість: П. Алембек, Галяно або Галянус, Дер-Авакович, Лобада, Колер), датах (на стор. 151 — 1920 р., на стор. 215 — 1667 р., на стор. 255 — 1772—1775 рр. замість: 1902 р., 1567 р., 1572—1577 рр.). Рясніють помилками також підрядкові примітки з бібліографічними записами іноземними мовами.

Кожний рік приносить нові праці, присвячені дослідженню вірменсько-українських зв'язків. Чимало їх друкується, зокрема, у вірменських наукових журналах «Патма — банасіракан гандес» («Історико-філологічний журнал») та «Тег'екагір — Гасаракакан гітут'юннер» («Вісті Академії наук Вірменської РСР — Суспільні науки»). Рецензований збірник з його цінними статтями і повідомленнями займає почесне місце серед виданих у Вірменії праць про вірменсько-українські відносини.

Треба подумати над тим, щоб добра ініціатива вірменських істориків знайшла продовжувачів і послідовників в Україні. Українським радянським історикам і науковим установам пора внести свій вклад у справу дослідження історичних зв'язків і дружби вірменського та українського народів, усіх народів нашої Вітчизни.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО УКРАЇНИ

І. Д у б и н с ь к и й, Г. Ш е в ч у к, Червоне козацтво (Історичний нарис), Держполітвидав УРСР, К., 1961, 161 с.

Історичний нарис «Червоне козацтво» — іскраве слово про героїчне минуле українського народу, про зародження і бойовий шлях легендарного кавалерійського корпусу Червоного козацтва України, про боротьбу і безстрашність червоних козаків у боротьбі за визволення і зміцнення Радянської влади на Україні. Книга написана колишнім командиром полку Червоного козацтва, ветераном громадянської війни письменником І. В. Дубинським та старшим науковим співробітником Інституту історії Академії наук УРСР Г. М. Шевчуком на основі широких архівних матеріалів, спогадів бійців, командирів і політпрацівників корпусу. Автори прагнули історично правдиво, на основі архівних документів і спогадів живих учасників відвертих недостатньо висвітлену історію творення Червоного козацтва Радянської України. В цьому їм значну допомогу подали наради ветеранів Червоного козацтва, які проходили у Києві, Москві та Чернівцях.

Вихід книги про бойовий шлях Червоного козацтва є значною подією для українського народу і Радянських Збройних Сил. Ця книга допоможе виховувати нашу молодь і молодих воїнів на славісних бойових традиціях, якими так багаті радянський народ і його армія.

Створений у грудні 1917 р. полк Червоного козацтва, що за короткий час виліз у бригаду, дивізію і, нарешті, корпус, відіграв помітну роль у боях за Радянську владу в роки громадянської війни та інземної інтервенції. Червоне козацтво боровалося проти Центральної Ради в Харкові, Києві, австро-німецьких окупантів, денікінських полчищ — під Орлом і Перекопом, і інтервентів пана Пілсудського — на Збручі і під Карпатами, добило петлюрівську армію під Волочиськом і куркульські банди Махна на Полтавщині. Червоне козацтво вперше серед радянських військ здійснило багаторазові рейди по тилах ворогів, чим вписало нову яскраву сторінку в історію військового мистецтва Радянської Армії. Червоні козаки були першими радянськими військовими частинами на землях Західної України, населення якої дуже радо зустрічало їх і уважно прислухалося до того слова правди, що вони несли з собою. Свою бойову силу Червоне козацтво черпало з народу. Ряди його невинно поповнювалися добровольцями, наплив яких був настільки великий, що командування не могло всіх прийняти — невипачало зброї та обмундирування.

В боротьбі з численними ворогами Червоні козаки знищили і взяли в полон 25 тис. чоловік, захопили 7 бронепойздів, 5 броневиків, 2 танки, 120 гармат, 14 аеропла-

нів, 796 станкових кулеметів, 300 тис. гвинтівок, 5 складів, 29 автомобілів, 12 паровозів, 1200 вагонів та інші трофеї. Видатними бойовими подвигами в боротьбі з зовнішніми і внутрішніми ворогами Червоне козацтво завойовувало велику любов серед трудящих Радянського Союзу, визнання командування Радянської Армії, високу оцінку уряду. Уповноважений Реввійськради Південного фронту Г. К. Орджонікідзе, який керував операціями радянських військ проти добірних денікінських дивізій у боях під Орлом, у жовтні 1919 р. доповідав у штаб фронту, що червоні козаки діють вище всякої похвали. Головнокомандуючий військами України в 1918 р. В. Антопов-Овсієнко пізніше писав, що загін Червоного козацтва чернігівця Примакова поклав початок славному корпусу Червоного козацтва — одній з найкращих бойових одиниць Червоної Армії. Видатний державний і партійний діяч, головнокомандуючий військами України і Криму М. В. Фрунзе у привітанні з нагоди п'ятирічного існування Червоного козацтва писав: «У нас, в Червоній Армії, немало частин, які здобули собі гучну бойову репутацію і славне революційне ім'я. Але небагато знайдеться тих, які змогли б стати на рівні з Червонокозачим корпусом».

За великі заслуги перед Батьківщиною в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами полки, дивізії корпусу були нагороджені бойовими орденами та червоними прапорами, а одна дивізія — орденом Червоного прапора та орденом Леніна. Сотні бійців, командирів та політпрацівників корпусу були нагороджені орденами бойового Червоного прапора. Ось чому газета «Правда», аналізуючи бойову історію Червоного козацтва, 29 листопада 1934 р. писала, звертаючись до молоді: «Хай молоде покоління трудящих вивчає овіяну порохомим димом і невмирущою славою історію Червоних козаків. Хай вивчає імена їх героїв, що загинули; це були люди залізної волі і витримки, які віддали кров і життя за партію Леніна, за Радянську владу».

Бойові традиції Червоного козацтва передавалися і прищиплювалися солдатам і офіцерам Радянської Армії ветеранами Червоного козацтва. Напередодні Вітчизняної війни дивізії 1-го Кінного корпусу Червоного козацтва були переформовані в мотомехкорпус. Уже в перші дні боїв з гітлерівськими полчищами корпус завдав відчутних ударів ворогові, показавши, що живі героїчні традиції старих поколінь.

Історичний нарис І. Дубинського і Г. Шевчука написано дохідливою мовою на конкретному фактичному й документальному матеріалі, викладеному у хронологічній

послідовності. Історія Червоного козацтва і його славні бойові діла подаються в тісному зв'язку з усією історією нашої країни в грізні роки громадянської війни та іноземної інтервенції, з історією формування й зміцнення її збройних сил. Це дає можливість читачеві глибше зрозуміти історію створення й розвитку Червоного козацтва. У книзі вміщені схеми бойових дій і бойового шляху червоних козаків. Дуже вдало використано багато спогадів ветеранів Червоного козацтва, які й зараз працюють на різних ділянках комуністичного будівництва в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Львові, Хмельницькому, Чернігові та інших містах і селах України, а також в інших районах нашої неосяжної Батьківщини.

В цілому у книзі правильно висвітлені найбільш яскраві сторінки історії Червоного козацтва. Автори добре зробили, що вмістили, хоч і дуже короткі, біографії командирів і комісарів Червоного козацтва — В. Примакова, Е. Петровського, П. Григор'єва, П. Потапенка, О. Горбатова, С. Іваніни та ін. Жаль, що в розділі «Червоний командир Віталій Примаков» (стор. 15) не висвітлено молоді роки організатора і першого командира Червоного козацтва В. М. Примакова, формування його революційних поглядів під ідейним впливом більшовицького підпілля Чернігівщини, зустрічей з видатним українським письменником М. М. Коцюбинським. У гімназичні роки в м. Чернігові В. М. Примаков часто відвідував М. М. Коцюбинського, а згодом одружився з його дочкою Оксаною, яка була його бойовою подругою, виконувала ряд важливих доручень Військово-революційного комітету в тилу німецьких окупантів, командування Червоного козацтва. Син М. М. Коцюбинського Роман перебував у рядах Червоного козацтва, другий син Юрій був одним з організаторів Червоного козацтва і головкомандуючим військами Української Республіки. Дружба й знайомство В. П. Примакова з письменником М. М. Коцюбинським та його сім'єю мала дуже важливе значення у формуванні світогляду Примакова. Вона заслуговує більш широкого висвітлення в літературі.

Червоне козацтво було яскравим зразком нової соціалістичної армії. В його ря-

дах за торжество комунізму героїчно боролись поляки, чехи, словаки, німці, угорці та представники інших народів. Червоні козаки боролись пліч-о-пліч з героїчною 1-ю Кінною Армією і 25-ю Чапаєвською дивізією, славними котовцями і шорсівцями, латиськими стрільцями та іншими і завжди виходили переможцями у тяжких боях з ворогом. Цим самим молода соціалістична армія демонструвала єдність народів, визволених з-під капіталістичного рабства, та їх непереможність у відстоюванні завойованої свободи і незалежності.

Дуже радує те, що автори вперше в історичній літературі показали життя й побут корпусу, однієї з бойових частин нашої армії після розгрому внутрішніх і зовнішніх ворогів. Охороняючи кордони нашої Батьківщини, корпус водночас брав велику участь у соціалістичному будівництві. Представники частин корпусу входили до складу місцевих партійних і комсомольських організацій, місцевих Рад, де проводили велику роботу по зміцненню Радянської влади. Червоні козаки допомагали селянам у проведенні сільськогосподарських робіт, виступали організаторами комун і колгоспів на Україні і Далекому Сході. Розкриваються в нарисі і інтернаціональні зв'язки Червоного козацтва, їх велика дружба з комуністичними партіями Німеччини і Франції. На превеликий жаль, ці важливі й потрібні питання висвітлені дуже стисло.

Вихід нарису «Червоне козацтво» з радстю зустріли всі колишні учасники громадянської війни, ветерани Червоного козацтва і широкі кола радянських читачів. Книга вчить безмежно любити свою Батьківщину, відважно боротись за її свободу і незалежність, самовіддано працювати на всіх ділянках комуністичного будівництва. І дивує те, що видавництво так необхідну книжку чомусь випустило невеликим тиражем. Варто подумати про перевидання її українською й російською мовами. Це дасть можливість збільшити коло читачів. Авторам слід ще більш повніше висвітлити ті питання, які в першому виданні подані стисло й описово.

К. Ф. МАЛИШКІ
колишній політрук ескадрон
1-го Червонокозачого полку
полковник запасу.

СЕРІОЗНІ НЕДОЛІКИ ОДНІЄІ КНИГИ

Борис Могилевский, Артем (Федор Сергеев), Жизнь замечательных людей, вып. 19(809), Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», М., 1960, 367 с.

Благородну справу здійснює видавництво «Молодая гвардия», видаючи серію книг про славетних людей світу. Особливий інтерес викликають твори про революціонерів, видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави. Адже на прикладах

їх героїчного життя і діяльності виховують свої моральні ідеали молодь нашої країни. Видані в цій серії книги про І. В. Бушкіна, М. Е. Баумана, М. В. Фрунзе і інших більшовиків цілком заслужено одержали схвальну оцінку радянського читача

Привернула до себе увагу і книга Б. Л. Могилевського про Артема (Ф. А. Сергєєва) — активного учасника першої російської революції і Жовтневої революції, одного з керівників робітників Харкова і Донбасу, відомого діяча міжнародного комуністичного руху.

Автор досить широко висвітлює дожовтневий період життя Артема. Безперечно цінність становлять тут розділи, що розкривають діяльність революціонера на Уралі та в Китаї. Вони написані на основі нових матеріалів, що зберігаються у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, в архіві Харківського обкому КП України, або вміщені в деяких маловідомих виданнях. Письменник звертає увагу на різні пригоди з життя Артема. Окремі з них він описує дуже детально, і це дозволяє рельєфніше зобразити характер мужньої людини. Автор робить спробу розкрити вплив В. І. Леніна на формування світогляду і на революційну діяльність Артема, цитує, переказує або згадує багато творів і документів вождя. Щоправда, лише деякі з них подаються за першоджерелом, останні ж — за науково-популярними виданнями (стор. 13, 21, 22, 34—35, 36, 38—39, 132, 281, 284, 306—311, 327—328, 354).

Б. Могилевський вперше використав ряд невідомих історичній науці творів і документів Артема. Серед них — анкета, заповнена студентом Федором Сергєєвим у Москві під час арешту в 1902 р., листи до батьків і сестри, стаття про робітничий рух в Австралії, надрукована в газеті «Нью-Йорк мп» (Нью-Йорк, від 29 серпня 1913 р.), а також деякі листи до К. Ф. Мечникової та Ф. В. Івашкевич. Вперше введено до наукового обігу такі важливі документи, як розпорядження голови Харківської евакуаційної комісії Артема завкому заводу Гельферих-Саде і стенограма його промови на останньому пленумі Харківської міськради у 1918 р. Автор використав донесення жандарма з прикордонної станції Волочискь, що точно вказує дату повернення Артема з Франції на батьківщину (15 березня 1903 р.), лист уповноваженого ЦК РСДРП(б) Г. Н. Мельничанського про перші кроки партійної діяльності більшовика в 1917 р. на Україні. Крайшими сторінками книги є спогади друзів і соратників Артема — К. М. Бассалиги, М. М. Загуменних, В. Р. Моргунова, С. І. Покко, Ф. М. Самойлова, Е. Л. Сергєєвої, О. С. Шаповалова. Вперше автор широко переказує мемуари сестри Артема, які зберігаються у партархіві Інституту історії партії ЦК КП України. Це, по суті, єдине вірогідне джерело, що дає багато фактичних даних про дитячі і юнацькі роки майбутнього партійного й державного діяча. Добре зробили автор і видавництво, що вмістили в книзі фотографії революціонера, його товаришів і близьких.

Проте книга Б. Могилевського має серйозні недоліки. Звичайно, рецензована

праця — не спеціальне дослідження, і неправильно було б вимагати від автора, наприклад, розширення наукового апарату або академічного викладу біографії. Вона розрахована на масового читача, головним чином на молодь. Але ж є вимоги, обов'язкові для всіх авторів, для кожного твору без винятку. І серед них, насамперед, — правдивість викладу подій і фактів минулого. «Пролетаріатові потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих»,¹ — указував В. І. Ленін. На жаль, застереження авторів видавничої анотації про те, що в книзі Б. Могилевського немає письменницької вигадки, що кожний факт біографії Артема суворо документовано, — не відповідає дійсності. Не підтверджуються історичними документами, зокрема, такі факти, як участь Артема в дискусії по книзі В. І. Леніна «Що робити?» у Воронізькій тюрмі (стор. 21—23), його ставлення до ленінських праць «Крок вперед, два кроки назад» (стор. 38—39) і Квітневих тез (стор. 281), пропозиція В. І. Леніна про надсилку Артема на Урал (стор. 144—145), подробиці перебування революціонера у Відні і Парижі в 1902—1903 рр. (стор. 26—33). Письменник вигадав зміст промов Артема на концерті Ф. І. Шаляпіна у Харкові 1905 р. (стор. 61—63) і на зборах членів РСДРП у Пермі в 1907 р. (стор. 176—177), характер і зміст полеміки Артема з директором Харківського паровозобудівного заводу Ришоні (стор. 68—70) та багато інших фактів.

Розкриваючи зв'язки Артема з масами, партією і В. І. Леніном, автор не використав більшість (90%) таких важливих документів, як статті, доповіді, промови, накази, бесіди, відозви, доповідні записки Артема тощо. Саме вони характеризують його як агітатора і пропагандиста ідей марксизму-ленінізму, людину комуністичних ідеалів, організатора мас на боротьбу за втілення цих ідеалів у життя. Біограф не наводить жодного нового твору Артема за 1919—1921 рр., хоча за той період він створив понад 300 праць, не використав жодної статті Артема і документа про нього, що були надруковані у газетах «Правда», «Коммунар» (Харків), «Горняк», у журналах «Известия ЦК РКП(б)», «Горнорабочий», «Международное рабочее движение» та в багатьох інших радянських та зарубіжних виданнях.

Протягом усього життя Артем був міцно зв'язаний з Україною, боротьби за її соціальне й національне визволення він віддав свої найкращі роки. Про це можуть багато розповісти численні матеріали і документи, що зберігаються в архівах. Та автор не використав фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, партійних і державних архівів Донецька, Луганська, Дніпропетровська, історичних му-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 280.

зеїв у Києві, Харкові і Донбасі. Він не використав і спогадів про Артема видатних діячів Комуністичної партії України А. О. Блізниченка, С. І. Гопнер, В. П. Затонського, К. О. Кіркїжа, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря та ін. Зате надто багато місця він надає сумнівним свідченням меншовика Піддубного (стор. 206—207, 209—211). Автор виявив необізнаність з більшою частиною літератури про Артема, зокрема із збірниками документів, матеріалів і статей, виданих на Україні до 50-річчя першої російської революції, до 40-річчя Великого Жовтня і 40-річчя створення КП України. Внаслідок цього діяльність Артема на Україні в книзі відображена неповно, схематично. Автор навіть не згадує про роботу Артема — члена Президії ЦК КП(б) України, Харківського і Донецького губкомів партії, члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і голови Південного обласного радпартгоспу (1918 р.). Він не показує його боротьби проти російських великодержавних шовіністів (Філова, Г. Пятакова), українських і єврейських буржуазних націоналістів (В. Винниченка, М. Петренка, Штерна) та інших ворогів лєнінізму. Побіжно й плувано пише автор про діяльність Артема в Донбасі (стор. 37, 297, 354), у Миколаєві і Єлісаветграді (стор. 38—39) і зовсім не згадує про перебування революціонера в Києві, Сумах та деяких інших промислових центрах України. На Берестово-Богодухівських шахтах Артем був, як відомо, до літа 1903 р., а тому він не міг розповідати там про II з'їзд РСДРП (стор. 37). Тим більше не міг він інформувати тоді донецьких робітників про «захоплення меншовиками Центрального Комітету партії» (стор. 37), яке відбулося у липні 1904 р., коли Артем працював уже на Херсонщині, а згодом — у Харкові. В Єлісаветграді Артема заарештували не на «пероні станції» (стор. 39), як твердить автор, а на квартирі робітника Є. К. Поперечного², і тримали у в'язниці не «півтора місяця», а з 28 вересня до 28 жовтня 1904 р.

Окремий розділ Б. Могилевський присвячує Донецько-Криворізькій республіці. Автор твердить, що питання про створення Донецько-Криворізької республіки Артем погодив особисто з В. І. Леніним і що створення її було тактичним кроком, зробленим для того, щоб не пустити в Донбас і Криворіжжя німецьких імперіалістів. «Тільки недалекорозі люди, які не знали Артема, — пише автор, — могли запідозрити його в особистому честолюбстві, в намірі замахнутись на цілісність Радянської України, запідозрити Артема в нерозумінні лєнінської національної політики» (стор. 330). Тим часом рішення IV з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів, авторитетні партійні документи спростовують

твердження автора. Немає ніяких підстав говорити, що питання про створення Донецько-Криворізької республіки було додано з В. І. Леніним. Рішення IV з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів переконливо свідчить, що організатори республіки виходили не з тактичних міркувань, а з помилкової думки, ніби в умовах диктатури пролетаріату державне будівництво буде здійснюватись не за територіально-національним принципом, а за економічним. З телеграми Я. М. Свердлову Артему від 17 лютого 1918 р. видно, що Радянський уряд вважав відокремлення Донецько-Криворізького басейну від України шкідливим. Відокремлення від України великих промислових центрів, особливо Донбасу, об'єктивно приводило до ослаблення пролетарської бази Радянської влади на Україні. В. І. Ленін у листі до Надзвичайного комісара Півдня Росії Г. К. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. писав: «Щодо Донецької республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакову та іншим, що як би вони не ухитрялись виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена в Україну, і німці будуть її завойовувати. Через це зовсім безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з усією іншою Україною фронту оборони. Межлаук був у Пітері, і він погодився визнати Донецький басейн автономною частиною України; Артем також згодний з цим; тому впертість кількох товаришів з Донецького басейну схожа на шкідливий, зовсім недопустимий у нашому партійному середовищі каприз, який нічим не можна пояснити». ЦК РКП(б) на засіданні 15 березня 1918 р. під керівництвом В. І. Леніна ухвалив: «Донецький басейн розглядається як частина України» і зобов'язав усіх партійних працівників утворити єдиний для всієї України уряд і працювати разом по створенню єдиного фронту оборони³.

Слід також зазначити, що Донецько-Криворізька республіка була проголошена не обласним виконавчим комітетом Донбасу 15 лютого 1918 р., як твердить автор, а IV обласним з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів 30 січня того ж року (стор. 329).

В інституті марксизму-лєнінізму при ЦК КПРС зберігаються листи Артема до В. І. Леніна і Центрального Комітету Комуністичної партії. Вони показують Артема як вірного лєнінця, принципового комуніста. На жаль, письменник їх не використав. З другого боку, Б. Могилевський без будь-яких підстав приписує Артему авторство ряду документів, у створенні яких той участі не брав (стор. 57—58, 72, 86, 110—111). Серед них він називає і цитує резолюцію більшовиків Харкова про зброй-

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 2, арк. 10.

³ Див. «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 205, 218.

не повстання (стор. 57—58), прийнятту III з'їздом РСДРП, делегатом якого, як відомо, Артем не був, і листівку Харківського комітету РСДРП, яка неточно переказує рішення цього партійного з'їзду (стор. 86). Автор пише, що нарис Артема «Щастлива страна» нібито був надрукований у журналі «Просвещеніє» (стор. 275). Але це не відповідає дійсності. У цьому журналі було надруковано іншу статтю Артема — про класову боротьбу в Новій Зеландії⁴, яка так співзвучна з подіями, що розгортаються зараз у цій далекій країні.

Не можна показати Артема як борця-інтернаціоналіста, одного з діячів світового революційного робітничого руху, не вивчивши його висловлювань, наприклад, про робітничий клас Англії, Німеччини, Польщі, Італії, Франції, про український, башкирський, угорський, чеський, словацький, норвезький, новозеландський, японський народи. Та Б. Могилевський на це не зважає. Він не згадує про такі важливі документи, в створенні яких брав участь Артем, як привітання «Першому конгресові Комітерну», підписане Артемом і надіслане до Москви від імені ЦК КП(б) України в січні 1919 р.⁵, лист «До італійських робітників», надрукований у центральному органі Компартії Німеччини — газеті «Ді Роте Фане» від 26 жовтня 1920 р., лист делегатів I Міжнародного конгресу Профінтерну до організації і членів профспілок Італії (1921 р.)⁶. Останній документ особливо цінний тим, що показує, як Артем спільно з видатним болгарським революціонером Г. М. Димітровим та іншими делегатами конгресу викривав реакційну суть фашизму, що тоді тільки зароджувався.

Автор недостатньо розкриває партійну діяльність Артема. Більше того, говорячи про IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП, він зовсім не згадує про участь Артема в обговоренні на з'їзді основних питань партійного життя — статуту партії⁷, резолюцій про ставлення до Державної думи⁸ і про збройне повстання⁹. Промову ж Артема з приводу аграрної програми¹⁰ в дискусії з меншовиком Масловим та іншими опортуністами Б. Могилевський подає у невірній інтерпретації. Цей, за свідченням

О. М. Ярославського, бойовий пристрасний виступ більшовика¹¹, схвалений В. І. Леніним¹², письменник охарактеризував словами, які не можуть не викликати принаймні здивування: Артем начебто щось «промирив» (?) на з'їзді (стор. 156). Розповідаючи про виступ Артема на VI з'їзді партії, він твердить, нібито Артем на цьому з'їзді заперечував ленінський лозунг загальної трудової повинності¹³ (стор. 299). В дійсності ж проти цього лозунга виступив не Артем, а інший делегат, про що вже говорилося в історичній літературі¹⁴.

Поза увагою Б. Могилевського залишилася більшість надзвичайно цінних документів про Артема, опублікованих у «Ленінських збірниках»¹⁵, і в Творах В. І. Леніна¹⁶. З 29 творів і документів В. І. Леніна, що їх якоюсь мірою використовує автор, лише один безпосередньо стосується Артема, але й його письменник тільки згадує в «Краткій бібліографії». Б. Могилевський допускає перекручення тексту при цитуванні Творів В. І. Леніна (стор. 44). Тільки непорозумінням можна пояснити твердження письменника, нібито «Ленін... підписав мирний договір з Німеччиною» (стор. 328).

Автор весь час намагається подавати матеріал про Артема на історичному фоні, але події, особливо з історії КІРС, він трактує нерідко примітивно, а іноді й неточно. Саме так він характеризує деякі важливі рішення II, IV, V і X з'їздів партії (стор. 36, 58, 143, 144, 180, 357). Завдання V з'їзду, делегатом на який Артем був обраний від більшовиків Уралу, автор зводить, наприклад, до обговорення лише «угодовської політики Центрального Комітету РСДРП» (стор. 174). Це не відображає історичної правди. На з'їзді, як відомо, було розглянуто не одне, а багато питань, але найважливіше з них — «Ставлення до буржуазних партій»¹⁷, про яке автор не згадує. Проти включення саме цього принципового питання виступали меншовики, бундовці і Троцький. І тільки в результаті наполегливої боротьби В. І. Ле-

¹¹ Там же, стор. 174.

¹² Там же, стор. 613.

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 383.

¹⁴ В. И. Туваев, Некоторые вопросы изучения революционной деятельности и наследства Артема (Ф. А. Сергеева), «Ученые записки Киевского инженерно-строительного института», вып. 2, К., 1958, стор. 57.

¹⁵ «Ленінський збірник XX», 1932, стор. 233, 234, 235, 327, 338; «Ленінський збірник XXIII», 1933, стор. 77, 82, 84; «Ленінський збірник XXXIV», 1942, стор. 157, 158; «Ленінський збірник XXXVI», 1959, стор. 21.

¹⁶ В. И. Ленин, Сочинения, издание 3, т. IX, стор. 521; В. И. Ленин, Твори, т. 32, стор. 28, 41, 56; т. 36, стор. 424.

¹⁷ В. И. Ленин, Твори, т. 12, стор. 426—444.

⁴ Артем, Классовая борьба в Новой Зеландии, журн. «Просвещеніє», 1914, № 6, стор. 47—62.

⁵ Газ. «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов» від 31 січня 1919 р.

⁶ «Бюллетень Международного Совета профессиональных союзов» 1921, № 23—24, стор. 1—2.

⁷ «Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП, Апрель (апрель — май) 1906 года, Протоколы», М., 1959, стор. 468.

⁸ Там же, стор. 340, 341, 344—345.

⁹ Там же, стор. 396.

¹⁰ Там же, стор. 166, 167.

ніна, більшовиків його все ж вдалося поставити на з'їзді¹⁸. Б. Могилевський несерйозно підійшов до висвітлення окремих теоретичних положень. Він неточно трактує, зокрема, ленінське вчення про тимчасовий революційний уряд у буржуазно-демократичній революції. Автор пише, що більшовики начебто агітували за «скликання тимчасового революційного уряду» (стор. 81). Але ж з книги В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції», з протоколів III з'їзду РСДРП та інших документів партії відомо, що такий уряд не скликається, а з'являється внаслідок переможного збройного повстання, є органом цього повстання, і що саме тимчасовий революційний уряд має скликати представницькі установчі збори народу¹⁹. Автор твердить, нібито Ради 1905 р. і лютого 1917 р. були «органами диктатури пролетаріату» (стор. 281).

В книзі чимало перекручень історичних фактів і хронології, неправильних оцінок діяльності окремих партійних організацій і осіб, невірних посилань тощо. Вже на перших сторінках книги письменник вдається до фальсифікації питання про соціальне походження Артема, обставинки, в якій формувався його світогляд, документів про перші кроки його революційної боротьби (стор. 5—15, 19, 20). Він неправильно висвітлює мету приїзду Артема до Харкова у березні 1906 р. (стор. 133), місце його заслання в Сибірі (стор. 220, 222, 226), характер його воєнної діяльності під час боротьби проти білокозаків у 1918 р. (стор. 339) і проти Денікіна у 1919 р. (стор. 351). В книзі неправильно висвітлюються важливі моменти останнього року життя Артема. Головою Центрального Комітету Всеросійської спілки гірників Артем

був обраний не після X з'їзду партії, як твердить автор вслід за П. С. Загорським²⁰ (стор. 358), а 1 лютого 1921 р. на пленумі ЦК ВСГ, обраному II Всеросійським з'їздом робітників гірничої промисловості. «Платформу 10» разом з В. І. Леніним та деякими іншими членами ЦК РКП(б) Артем підписав не в березні (стор. 364), а 14 січня 1921 р.²¹ Автор неточно називає час роботи конгресів Комуністичного Інтернаціоналу, участь в яких брав Артем. Так, II конгрес Комінтерну проходить не в липні, як твердить автор (стор. 354, 364), а 19 липня—7 серпня 1920 р. III конгрес—відповідно—не в липні (стор. 358, 364), а 22 червня—12 липня 1921 р. Б. Могилевський цитує без будь-яких коментарів донесення харківської охоранки в департамент поліції від 11 листопада 1905 р., в якому розписуються мнимі революційні заслуги М. Клестова (стор. 92), а також спогади меншовика Л. Гольдмана (стор. 184—185, 188—191) і ренегата пролетарської революції А. Тарасова-Родіонова (стор. 360—361)²². Поряд з цим Б. Могилевський зовсім не використовує найважливіших опублікованих документів, в яких діяльність Артема відбита правильно,—протоколів IV і VI з'їздів партії і Центрального Комітету РСДРП, збірника «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», більшовицької преси за 1917—1921 рр. тощо.

Отже, книга Б. Могилевського про Артема не розкриває як слід багатогранної діяльності, політичних і моральних ідей більшовика-ленінця, перекручує деякі важливі етапи і факти його біографії. Радянський читач чекає ґрунтовного документального дослідження, правдивого і цікавого життєпису видатного борця за побудову комунізму в нашій країні.

*М. Ф. ЛУКАШ,
В. І. ТУВАЄВ*

¹⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 145.

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 9.

²⁰ П. Загорський Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева), К., 1957, стор. 93.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 28, 56.

²² Журн. «Коммунист», 1959, № 11, стор. 111—112.

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ЗЕМЛЕРОБСТВО ДРЕВНЬОЇ РУСІ

В. Й. Довженок, Землеробство древньої Русі, К., 1961,
265 с.

Питання про характер і рівень економічного розвитку східних слов'ян у I тисячолітті н. е. та в період Київської Русі є однією з найважливіших проблем радянської історіографії. Як відомо, навколо цього питання точилися гострі суперечки між істориками наприкінці XVIII, у XIX і на початку XX ст. У дореволюційній історіогра-

фії створилось дві течії—норманісти й антинорманісти,—що різко розходились у розумінні історичного процесу в стародавній Русі. Прогресивні вітчизняні історики, вивчаючи ті чи інші питання історії господарства, зокрема історії розвитку землеробства у східнослов'янських племен та в Київській Русі, завдали відчутних уда-

рів псевдонауковій норманській теорії. Проте лише радянські історики, ґрунтуючись на марксистсько-ленінській методології, всебічно й глибоко дослідили найважливіші питання соціально-економічної та політичної історії стародавніх слов'ян і тим самим остаточно розгромадили норманську теорію, переконливо показали, що ця «теорія» явно суперечить історичній дійсності. Серед багатьох праць, присвячених вивченню соціально-економічного розвитку східнослов'янських племен та Київської Русі, слід, насамперед, назвати загальною працю Б. Д. Грекова, Б. О. Рибакова, П. М. Третьякова.

Недавно вийшла монографія В. Й. Довженка «Землеробство древньої Русі». В ній ставиться і висвітлюється ряд питань з соціально-економічної історії давньої Русі, які ще не знайшли свого розв'язання в радянській історіографії. До таких питань, зокрема, належать технічний і агротехнічний рівень землеробства в різних районах Русі, розвиток основних землеробських знарядь і систем, рівень продуктивності землеробства, організація сільськогосподарського виробництва, форми землеводіння тощо. Давши у вступі стислу характеристику історіографії питання, автор детально спиняється на історичних джерелах про землеробство древньої Русі. Найбільш повно в джерелознавчому огляді дано аналіз археологічних пам'яток.

На підставі археологічних пам'яток, писемних джерел, лінгвістичних та етнографічних даних у книзі досліджуються різні види землеробських знарядь у древній Русі (мотики, заступы, рала, плуги, сохи, борони). Автор відзначає, що в найдавніші часи орні знаряддя не були диференційовані. Універсальним, зокрема, було вузколопатове рало з залізним наконечником, яке з'явилося у східних слов'ян в лісостепових районах на початку I тисячоліття н. е. В процесі розвитку землеробської техніки відбувалася спеціалізація орних знарядь відповідно до якості ґрунтів та окремих процесів їх обробітку. В монографії спростовується безпідставне твердження німецьких буржуазних істориків про те, ніби плуг на Русі з'явився внаслідок запозичення його у німців. Історичні джерела беззаперечно свідчать, що розвиток землеробських знарядь у древній Русі і в середньовічній Західній Європі відбувався в основному однаково і одночасно.

В розділі «Системи землеробства і агротехніка» автор досліджує перелогову систему, що була панівною формою землеробства у східнослов'янських племен лісостепової смуги в I тисячолітті н. е. Однією з найдавніших форм землеробства було вирубне. З перелогової системи виникла парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. Важливо, що розвиток системи землеробства розглядається в нерозривному зв'язку з удосконаленням знарядь обробітку ґрунту. Далі розповідається про землеробські культури, що були поширені

в Київській Русі. На конкретному фактичному матеріалі автор показав, що склад культурних рослин був досить різноманітний, тоді вирощували основну частину тих культурних рослин, що й пізніше. Значну увагу приділив автор дослідженню знарядь для збирання врожаю та переробки продуктів землеробства в древній Русі (серпи, коси-горбуші, жорна, млини, ткацькі верстати тощо), а також процесу виготовлення продуктів (хлібні вироби, крупа, пиво, олія, полотняні тканини, вірвовки). Причому названі знаряддя і процеси виготовлення продуктів землеробства розглядаються в історичному аспекті, простежуються основні зміни в них.

Складне завдання стояло перед автором, коли він розглядав питання про продуктивність землеробства у древній Русі. Адже з цього питання дуже мало збереглося джерельних даних, до того ж вони мають уривчастий, побіжний характер. Проте автор, на нашу думку, в цілому справився з поставленим завданням. У монографії підкреслюється, що землеробство у східнослов'янських племен уже в I тисячолітті н. е. досягло такого рівня продуктивності, що давало більше продуктів, ніж це потрібно було для споживання самих виробників-землеробів. Ще продуктивнішим воно стало у період Київської Русі. Це давало можливість збувати надлишковий продукт на внутрішньому ринку, який постійно розширювався внаслідок розвитку міст.

Чимало оригінальних спостережень містять останні два розділи «Селянське господарство» і «Господарство феодалної вотчини». Широко використовуючи різноманітний фактичний матеріал, автор розглядає питання про існування у східних слов'ян сімейної общини, про розпад її на окремі сім'ї, що вели індивідуальне господарство, про об'єднання окремих сімей у сільські територіальні общини, про їх соціальну основу, форми феодалної земельної ренти і соціальні групи селян у Київській Русі. Глибше, ніж досі, висвітлюється в книзі питання про городища — замки та їх роль у вотчинному господарстві. В успішному розв'язанні цього питання автору допомогло досконале знання археологічних пам'яток.

Монографія широко ілюстрована документальними матеріалами, фотографіями, зарисовками, планами, схемами. До тексту подані карти знахідок землеробських знарядь I тисячоліття н. е. і часів Київської Русі, карта знахідок землеробських культур, а також відповідні пояснення до них.

Так можна стисло охарактеризувати позитивні сторони дослідження.

Звичайно, монографія не позбавлена й ряду недоліків. Спинимось на деяких з них. Широко використовуючи етнографічні матеріали, автор не звертає належної уваги на те, що вони належать до XIX і навіть до початку XX ст., не зважає на те, що за сім століть відбулися докорінні змі-

ни як у соціально-економічному житті суспільства, так і в його землеробських знаряддях. Більш переконливим було б, якби автор залучив для дослідження матеріали з історичних джерел XIV—XVI ст. Нерідко автор для підтвердження того чи іншого положення бере історичні дані про територію, яка не входила до складу Київської Русі. Наприклад, на стор. 102 вміщено матеріал про перелогову систему в Західному Сибіру в другій половині XIX ст., на стор. 154 — про сушіння снопів у башкирів за допомогою ям («шиши») на початку XX ст.

Суперечливу оцінку дано ролі сільської територіальної общини у виробничому житті селян древньої Русі. На стор. 195 читаємо: «У сільській територіальній общині дуже чітко виступає невідповідність між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами, між індивідуальним господарством і колективною власністю на землю». Через одну сторінку автор пише: «Треба сказати, що в умовах феодалізму дрібне селянське господарство без сільської общини взагалі не могло б існувати... Сільська територіальна община являла собою таку організацію сільського населення, завдяки якій здійснювалося нормальне виробниче життя дрібних селянських господарств». З останнім положенням можна цілком погодитись, а в першому автор надто рано говорить про невідповідність між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами у сільській територіальній общині. З такою невідповідністю община не могла б існувати протягом кількох століть після роздроблення Київської Русі.

У монографії є ряд необгрунтованих тверджень. Зокрема, це стосується співвідношення оподаткування від «рала» й «плуга» (стор. 71), висновків про поширення трипільної системи у слов'ян до періоду Київської Русі (стор. 123), про походження руських мір «четверик» і «півосмина» від римських «квадрантал» і «медими» (стор. 171), про те, що «основним джерелом збагачення феодального класу в епоху Київської Русі було товарне виробництво хліба для продажу» (стор. 242). Явно перебільшує автор чисельність закупів, допускаючи, що їм належала більшість жителів у городищах і що вони в господарстві Райковецького городища виконували всі землеробські роботи (стор. 238). Для таких припущень немає відповідних історичних даних. Більш ніж сумнівним є такий доказ про існування в Русі способу очищення зерна через решето: «...У виявленому зерні (розкопки Неревського кінця в Новгороді.—І. Г.) містилося дуже мало насіння

бур'янів, навіть в порівнянні з засміченістю зерна, яка існувала в цьому районі ще в XIX ст.», (стор. 157). Говорячи на стор. 185 про продуктивність праці кріпаків на панщині в XVII і XIX ст., автор не враховує того, що поміщики дуже часто давали кріпакам таку норму виробітку на день, яку вони змушені були виконувати протягом двох-трьох днів. Не можна цілком погодитись з розрахунками автора про площі сіножатей у древньоруського селянина (стор. 213). Автор не бере до уваги конкретних умов окремих районів Київської Русі. До того ж його розрахунки базуються на даних про селянське господарство Московської держави XVI ст. У підрахунку кількості хліба, яка могла бути продана господарством Райковецького городища (стор. 242), автор чомусь забув виділити частину зерна на корм худобі.

Надто прямолінійно й однобічно говориться у монографії про роль технічного розвитку землеробства в Київській Русі. Автор пише, що технічний розвиток землеробства в наступний період — в епоху Київської Русі — був основою соціально-економічного прогресу суспільства й розвитку культури (стор. 54). Те ж саме можна сказати і про таке визначення автором ролі плуга: «Древньоруський плуг і був тих удосконаленим орним знаряддям, яке зумовило високий рівень економічного життя слов'ян в часи утворення Київської Русі» (стор. 74). Є також ряд нечітких, неясних місць. Наприклад, на стор. 149 говориться: «А. В. Арциховський на підставі математичного аналізу висоти леза визначає три типи серпів — новгородський, московський і середньодніпровський». Як відомо, для визначення типів серпів зовсім недостатньо математичного аналізу, а необхідно, насамперед, велика археологічна робота по виявленню відповідної кількості серпів, характерних для того чи іншого району.

Проте, незважаючи на ці та інші недоліки, монографія є значним вкладом у радянську історіографію древньої Русі, зокрема в історіографію древньоруського землеробства. Автор, залучаючи велику кількість різноманітних джерел, переконливо показав, що землеробство було ланкою галузю господарства східних слов'ян з найдавніших часів, простежив його порівняно високий розвиток у період Київської Русі. Хоч книжка розрахована на спеціалістів — археологів, істориків, працівників музеїв та студентів, — вона без сумніву знайде значно ширше коло читачів.

І. О. ГУРЖІЙ

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ЖИТТЯ КОМУНІСТА

Про життєвий шлях Г. І. Петровського, про його революційну й громадську діяльність, про участь у державному будівництві молододі Радянської країни розповідає книга, написана групою старих більшовиків і видана у цьому році Державним видавництвом політичної літератури УРСР¹.

Книга написана товаришами Г. І. Петровського по боротьбі на основі спогадів про нього, але з використанням широкого кола документальних джерел та літературної спадщини видатного революціонера.

Перші сторінки книжки присвячені дитячим і юнацьким рокам Г. І. Петровського. Народився він у родині робітника у Харкові, вчився у початковій школі при Харківській бурсі, але не закінчив її, бо вже одинадцяти років змушений був їти працювати. Молодий робітник побував на багатьох підприємствах і, спостерігаючи життя пролетарів, рано почав усвідомлювати, що капіталістична експлуатація доводить трудящих до фізичного і розумового виснаження. Прагнучи до правди і справедливості, Г. І. Петровський уже в 1895 р. познайомився з членами соціал-демократичного гуртка Брянського заводу у Катеринославі. Але остаточно визначило дальший шлях юнака знайомство з Іваном Васильовичем Бабушкіним, якого у 1897 р. за участь у революційній боротьбі петербурзького пролетаріату заслали до Катеринослава.

З хвилюванням читаєш про перші кроки підпільника-революціонера. Участь у друкуванні і розповсюдженні листівок, більшовицької преси, читання творів Маркса і Енгельса, вивчення геніальної праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» — все це стало школою виховання більшовика-ленінця. Автори книжки знайшли дуже вірні й проникливі слова для характеристики Г. І. Петровського: «...Це був не мученик, не страдалець, а безстрашний, гордий пролетар, який обома ногами стояв на прекрасній землі і який над усе хотів зробити радощі життя надбанням свого класу і всіх людей праці. Це був гідний організатор і вождь робітників».

За ці радощі життя стояли насмерть робітники Катеринослава, захищаючи на барикадах у жовтні 1905 р. Чечелівську республіку. Пліч-о-пліч з ними стояв Г. І. Петровський. Після поразки революції, переходячи від переслідувань поліції, мужній революціонер змушений був переїжджати з міста в місто, але ні на хвилину він не припиняв революційної діяльності. У Маріуполі під його керівни-

цтвом організувались більшовицькі газети. Та ось роки реакції змінились роками революційного піднесення. Г. І. Петровський — робітник Маріупольського заводу «Провіданс» — знову в центрі подій. Авторитет його серед пролетарів зростає. Виявом виняткового довіря і пошани до нього з боку трудящих стало обрання його депутатом IV Державної думи від робітників Катеринослава.

Думська фракція більшовиків показала зразок використання парламентської трибуни з метою поширення революційної агітації. Велике значення в цьому мала діяльність депутата Г. І. Петровського. Він проголосив у Думі 32 промови з різних питань, багато з них розроблялися разом з В. І. Леніним, а деякі були підготовлені самим Володимиром Іллічем.

Цим не обмежувалася діяльність думської фракції. Депутати-більшовики підтримували постійні зв'язки з своїми виборцями, під час канікул виїздили на місця, проводили нелегальну роботу, брали безпосередню участь у революційній боротьбі. В книзі наведено багато надзвичайно яскравих уривків з полум'яних промов Г. І. Петровського, значне місце займає розповідь про подорож по країні, особливо по Україні. Велич нашої Комуністичної партії, непоборність її ідей, мужність і стійкість її синів показав процес над більшовицькою фракцією IV Думи Г. І. Петровський на суді проголосив промову, в якій підкреслював, що їх, депутатів-більшовиків, судять «за стійкий захист прав народу», і висловлював глибоку віру в те, що народ їх визволить. Віру в народ Г. І. Петровський проніс через усе своє життя. Ця віра допомагала йому перенести незгоди під час заслання в далеку Якутію, де він разом з такими видатними революціонерами, як С. Орджонікідзе, О. Ярославський та інші, продовжував революційну діяльність. Г. І. Петровський заслужив гарячу любов якутського народу, який після перемоги Лютневої революції обрав його головою Комітету громадської безпеки, а згодом Тимчасовий уряд змушений був затвердити його обласним комісаром.

Визволення з заслання Лютнева революція принесла у червні 1917 р. Г. І. Петровський — знову в Пітері, а наприкінці липня — на Україні. Він прибув у Донбас і Катеринославі як представник ЦК РСДРП(б). Велику увагу приділили автори розповіді про участь Г. І. Петровського у підготовці і проведенні Жовтневої революції на Україні, про велику агітаційну роботу в масах, про його роль у більшовизації Рад. В листопаді 1917 р. донецькі пролетарі посилають Г. І. Петровського у Пітер, до В. І. Леніна. І там йо-

¹ В. Більшай, В. Лапіна, М. Левкович, О. Снегов, А. Харькова, Григорій Іванович Петровський, К., 1961, 390 с.

го за рекомендацією Володимира Ілліча призначають наркомом внутрішніх справ.

Величезний інтерес викликають у читача сторінки книжки, де йдеться про діяльність Г. І. Петровського в галузі державного будівництва: він проводить велику роботу по створенню місцевих Рад, бере активну участь у складанні проекту Конституції РСФСР. У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад Г. І. Петровського заочно обирають головою вищою органу Радянської влади на Україні — ВУЦВК. І знову він працює на Україні, всі свої сили віддаючи народові. 1920 рік... Ще точаться запеклі бої, а уряд України вже дбає про відбудову промисловості і сільського господарства, велика допомога йде з братньої Радянської Росії. Агітаційно-інструкторський поїзд ВУЦВК ім. Леніна, укомплектований за пропозицією Г. І. Петровського, можна зустріти у різних районах України. Г. І. Петровський часто виступає з промовами, закликає трудящих віддати всі сили справі зміцнення Радянської влади.

Детально спиняються автори на участі Г. І. Петровського у роботі з'їздів партії і з'їздів Рад. Вони розповідають про боротьбу проти троцькізму та буржуазного націоналізму на Україні, в якій Г. І. Петровський брав активну участь поруч з такими видатними діячами партії та уряду, як В. П. Затонський, П. П. Постишев,

М. С. Хрушов, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін.

«В боях за побудову соціалізму» — так назвали автори передостанній розділ книги, в якому змальовано яскраву картину перемог молодого Радянської України, діяльність більшовика-ленінця у той період. Скрізь будувалися заводи, шахти, електростанції, якісно новим на основі кооперування ставало сільське господарство, з кожним роком зростало застосування техніки, дедалі настійніше на порядок дня ставало питання про суцільну колективізацію. У ті роки Г. І. Петровському, як ніколи, стали в пригоді його постійний зв'язок з масами, обізнаність у потребах трудящих. І не дивно, що після його виступів селянські збори приймали ухвали про створення колгоспів. Вони прямо казали, що не знають ще, що таке колгоспи, але коли всеукраїнський староста, як у народі називали Г. І. Петровського, рекомендує їти в колгоспи, то вони згодні. Вперше в літературі на сторінках цієї чудової книги зображено останній період життя Г. І. Петровського, коли він працював у Музеї революції в Москві.

Довгий і важкий шлях пройшов Г. І. Петровський, але й в найскрутніші хвилини він залишався вірним ідеям великого Леніна. Його життя — зразок для наших сучасників — будівників комунізму.

А. П. ГРИЦЕНКО

ПЕРЕДОВА СУСПІЛЬНА ДУМКА В ГАЛИЧИНІ

Створення фундаментальних узагальнюючих праць з історії суспільно-політичної думки на Україні в XIX ст. є актуальним завданням радянської історичної науки. Видавництво Львівського державного університету зробило корисну справу, випустивши монографію Г. Ю. Гербільського про передову суспільну думку в Галичині в 30-х—середині 40-х років XIX ст.¹ Це — серйозне дослідження, в якому з марксистсько-ленінських позицій на основі численних джерел висвітлюється формування і роль прогресивних напрямів у суспільному русі Галичини в період кризи феодально-кріпосницької системи.

Книга починається коротким оглядом праць, що певною мірою стосуються досліджуваного автором питання. Характеризуючи суспільно-економічні й політичні відносини в Галичині в 30—40-х роках XIX ст., автор правильно відзначає, що головним питанням епохи в краї було аграрне питання, розв'язання якого диктувалося усім ходом розвитку суспільства. Передусім

розв'язання аграрного питання, як правильно пише автор, визначало розстановку класових сил. До передового табору належали вчені, літератори, публіцисти, які, відбиваючи інтереси селянства, виступали з антикріпосницькими лозунгами, боролись за розвиток рідної мови і літератури, освіти для трудящих, за єдність українського народу, за його єднання з великим російським народом, за братерські відносини з усіма слов'янськими народами. Реакційний табір складався з захисників феодально-кріпосницького ладу і австрійського абсолютизму — великих земле-власників, незалежно від національного походження, австрійських властей, верхівки уніатського духовенства, очолюваної митрополитом Михайлом Левицьким.

Основну увагу автор приділяє формуванню світогляду і діяльності членів гуртка української молоді 30-х — початку 40-х років «Руської трійці»: М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Василевича. Відзначаючи слабі сторони (наївна віра в реформаторську діяльність освічених монархів, нерозуміння необхідності політичної боротьби тощо), автор справедливо показує їх непримиренними ворогами кріпацтва, полум'яними захисниками рідної мови, єдності всього українського народу. Можна цілком погодитися з висновками автора

¹ Г. Ю. Гербільський, Передова суспільна думка в Галичині (30-і — середина 40-х років XIX століття), Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 1959.

про те, що «Руська трійця» була визначною групою просвітителів і займала чільне місце серед діячів передової суспільної думки того часу.

Заслугують на увагу ті розділи книги, де розповідається про зв'язки «Руської трійці» з російськими і українськими вченими та літераторами (І. Срезневським, М. Максимовичем, О. Бодянським та ін.), прогресивними польськими, чеськими та сербськими діячами (Ю. Борковським, В. Мацейовським, Я. Колларом, П. Шафариком, К. Запом, Я. Коубеком та ін.). Цінною є частина праці, в якій висвітлюється розвиток польського прогресивного суспільного руху в Галичині в 30—40-х роках. Зокрема, вдало показана революційна, антикріпосницька агітація серед українських селян польських і українських діячів К. Цекглевича, М. Попеля, Й. Берегульського, П. Коткевича, Г. Кульчинського, Ю. Горошкевича. Автор показує і негативні риси світогляду польських шляхетсько-буржуазних демократів, зокрема їхні невірні позиції в українському питанні. Значне місце відводиться висвітленню діяльності польських революційних демократів Е. Дембовського і Ю. Госляра, які, виражаючи інтереси трудящих мас, прагнули до радикального знищення феодальних відносин, вітали антифеодальні повстання селян, вважали селян і ремісників рушійною силою демократичної революції, з великою симпатією ставилися до українського народу, виступали за союз усіх пригноблених народів.

Оцінюючи діяльність українських і польських прогресивних діячів 30—40-х років XIX ст., автор доходить висновку, що вона дала важливі позитивні наслідки. Найкращі риси просвітительського світогляду «Руської трійці», антикріпосницькі публіцистичні виступи Шашкевича, Вагилевича,

Головацького, їхня боротьба за українську демократичну культуру в Галичині як частину загальноукраїнської демократичної культури, визнання близькості українського народу до великого братнього російського народу, виступи за союз вільних слов'янських народів—усе це увійшло складовою частиною у революційно-демократичний світогляд Ів. Франка, було укладовано прогресивними галицькими діячами другої половини XIX ст. Ів. Франко та його товариші використовували твори учасників «Руської трійці» з їх демократичними думками як зброю у боротьбі проти капіталістичних поневолювачів. Демократична думка 30—40-х років у Галичині внесла свою частку в справу єднання українського і польського народів.

Змістовна праця не позбавлена деяких недоліків. З галереї представників реакційного табору чомусь випало вище римо-католицьке духовенство. Не досить чітко дана характеристика світогляду близьких до «Руської трійці» Й. Левицького та Й. Лозинського. Недостатньо розкрито ставлення «Руської трійці» до видатного польського історика, археолога і фольклориста А. Чарноцького. Відсутня загальна характеристика польського національно-визвольного руху в 30—40-х роках XIX ст., його завдань, основних напрямів у цьому русі та їх програм. Найявністю такої характеристики дала б можливість читачеві чіткіше уявити місце польських шляхетсько-буржуазних і революційних демократів у визвольній боротьбі трудящих Галичини.

В цілому книжка заслуговує позитивної оцінки. Чітко аргументована, написана доброю мовою, вона приверне увагу найширших кіл читачів.

Ф. І. СТЕБЛИЙ,
М. М. КРАВЕЦЬ

УЧАСТЬ РОСІЯН, УКРАЇНЦІВ І БІЛОРУСІВ У ПОЛЬСЬКОМУ ПОВСТАННІ 1863 р.

Наближається сторічний ювілей польського повстання 1863 р., яке було винятково яскравою сторінкою в героїчному минулому братнього польського народу. До цієї знаменної дати діяльно готуються як польські, так і радянські історики. Зокрема, Академія наук Союзу РСР і Польська Академія наук домовились спільно підготувати багатотомну серію документальних збірників, присвячених повстанню. Значна робота в цьому напрямі проводиться і в нас, на Україні. Так, Інститут історії Академії наук УРСР разом з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, а також з Інститутом слов'янознавства Академії наук СРСР, Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР та історичними й архівними установами Польської Народної Республіки вже підготував один том із згаданої серії і передав його у Ви-

давництво АН УРСР, яке має випустити його в світ. Підготовка другого (і останнього на Україні) тома йде повним ходом і незабаром буде завершена.

Наші польські колеги вже видали до наступного ювілею ряд спогадів безпосередніх учасників повстання, кілька монографічних і науково-популярних праць, які заслуговують окремого докладного огляду. На разі ми маємо намір познайомити читача лише з однією такою книгою. Мова йде про монографію Пйотра Лоссовського і Зигмунта Млинарського «Росіяни, білоруси й українці в січневому повстанні»¹.

¹ Piotr Lossowski i Zygmunt Młynarski, Rosjanie, białorusini i ukraińcy w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1959, 239 c.

Слід одразу сказати, що автори книжки, прийайми один з них (професор Млинарський), вже давно займаються цією надзвичайно цікавою і гостро актуальною темою. Ще в 1955 р. у Варшаві вийшла з друку невелика праця Зигмунта Млинарського і Анджея Сліша, присвячена світлій пам'яті вірного сина українського народу, революціонера-демократа, активного учасника польського січневого повстання Андрія Потебні².

Як розповідав професор Млинарський авторові цих рядків, робота над матеріалами про Андрія Потебню дуже зацікавила його, і він разом з молодим істориком Пйотром Лоссовським вирішили продовжити й значно поглибити почате дослідження. Правда, на їхньому шляху зустрілися серйозні перешкоди. По-перше, незважаючи на величезну кількість (сотні томів!) друкованої літератури про січневе повстання, авторами якої є, головним чином, буржуазно-шляхетські історики, в ній неймовірно важко, майже неможливо було знайти бодай згадки про участь росіян, українців і білорусів у повстанні. По-друге, в результаті варварських дій німецько-фашистських загарбників у роки минулої війни величезної шкоди зазнали архіви Польщі, де майже повністю загинули матеріали, що стосуються повстання. Про все це автори докладно говорять у своєму історіографічному вступі до книги, написаному з глибоким знанням справи.

З яких розділів складається книжка?

Перший розділ, озаглавлений «Польсько-російське співробітництво перед вибухом повстання», має, як твердять самі автори, загальний характер і не вносить майже нічого нового в дану тему. Натомість багато нового, невідомого наші матеріали міститься у наступних двох розділах: «Російські солдати — учасники повстання» і «Росіяни — командири загонів у січневому повстанні». За підрахунками авторів, без-

посередню участь у повстанні взяли принаймні 186 колишніх російських військово-службовців і 63 цивільних росіянина. Особливий інтерес для українського читача становить шостий, передостанній розділ, в якому йдеться спеціально про участь українських трудящих у польському повстанні 1863 р. Найбільша кількість українців — учасників повстання — вийшла з Холмщини — Холмського, Красноставського і Грубешовського повітів, які входили до складу Люблінської губернії.

Далі в розділі розглядається підготовка і хід польського повстання на Київщині, Поділлі і Волині. Тут українське селянство, яке протягом століть звикло бачити серед поміщиків переважно поляків, ставилося до повстанців з деяким недовір'ям. «Однак певна кількість українських селян, головним чином фільварочних робітників, незважаючи на все, вступила до партизанських загонів» (стор. 193). Автори докладно розповідають про спробу українських революціонерів допомогти на Переяславщині польським повстанцям, вже відому з статті старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР А. З. Барабова³. На закінчення розділу говориться про участь у повстанні українців із Східної Галичини.

Співробітництво польських, російських, українських і білоруських революціонерів у ході повстання 1863 р., безпосередня збройна участь трудящих росіян, українців і білорусів у повстанні — це одна з найславніших сторінок у традиціях непорушної польсько-радянської дружби.

Книжка П. Лоссовського і З. Млинарського, яка вперше в історичній літературі розкриває так широко цю сторінку, заслуговує високої оцінки і повного схвалення як праця справді піонерська. Слід сподіватися, що праця польських істориків, які спиралися в основному на польські джерела, буде продовжена їх радянськими товаришами. В цьому відношенні документи радянських архівів можуть дати дослідникам чимало нового матеріалу, допоможуть розкрити винятково важливу тему в повному обсязі.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

³ Див. журн. «Вопросы истории», 1957, № 1, стор. 109—116.

З ДОСВІДУ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

В методичному збірнику «Історія в школі»¹ висвітлюється передовий досвід викладання історії в школах Української

¹ «Історія в школі, Методичний збірник», вип. VI, упорядкували А. В. Санцевич і І. М. Скрипкін, відповідальний редактор М. М. Лисенко, Вид-во «Радянська школа», К., 1960, 92 с.

РСР. У вступній статті М. М. Лисенка і А. В. Санцевича узагальнюється досягнення вчителів-істориків республіки, аналізуються не лише надруковані у збірнику статті, а й інші матеріали з досвіду роботи, що були опубліковані протягом останніх років.

Курс історії СРСР відкриває величезні можливості для формування основних іс-

торичних понять у свідомості учнів, підведення їх до розуміння історичних закономірностей. Учителю Недригайлівської середньої школи, Сумської області, П. І. Бищенко під час вивчення теми «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції» у 10 класі добивається свідомого засвоєння учнями цілої системи понять: «соціалістична революція», «диктатура пролетаріату», «роль народних мас у соціалістичній революції», «Комуністична партія — керівна сила у Великій Жовтневій соціалістичній революції» та ін. Використовуючи додаткову літературу, засоби унаочнення, залучаючи учнів до активної роботи під час уроку, вчитель добивається того, що учні самі дають визначення такої істотної ознаки поняття «соціалістична революція», як взяття пролетаріатом державної влади і скинення влади буржуазії.

Значну цінність для вчителів історії становить і досвід В. О. Пунського (школа № 16 м. Луганська) у вивченні Квітневих тез В. І. Леніна на уроках історії СРСР у 10 класі. Якщо учні добре засвоюють основні положення геніальної праці В. І. Леніна, що накреслила чіткий план переходу до соціалістичної революції, вчителів легко буде працювати над усією темою «Велика Жовтнева соціалістична революція».

В класі учні під керівництвом учителя розбирають основні положення ленінської праці, записують у свої зошити висновки.

Висвітленню ролі народних мас у соціалістичному будівництві під час вивчення теми «Перемога соціалізму в СРСР» присвячена стаття учителя І. М. Скрипкіна (середня школа № 131 м. Києва). Автор наводить яскраві епізоди трудової діяльності радянських людей, цікавий матеріал про боротьбу за передові, нові форми організації праці. Під час вивчення теми вчитель прагне показати учням не лише успіхи, а й труднощі, що мали місце в непереможному русі нашого народу вперед. Для кращого засвоєння матеріалу на уроках використовуються уривки з кращих творів радянської художньої і мемуарної літератури, історичні документи, фотознімки, картограми та ін. Розповідь про самовіддану працю старшого покоління будівників соціалізму він уміло пов'язує з сучасними прикладами участі молоді нашої країни у будовах семирічки, освоєнні цілинних та перелогових земель. Це сприяє трудовому вихованню десятикласників.

Учитель М. І. Кот (Олешнянска школа, Ріпкинського району, Чернігівської області) розповідає про досвід роботи над засвоєнням учнями поняття «соціалізм». За допомогою добре продуманих запитань він активізує клас і протягом кількох уроків розширює і закріплює відомості учнів про поняття «соціалізм». Привчаючи учнів самостійно й логічно мислити, використовуючи раніше набуті ними знання, вчитель допомагає їм добре зрозуміти закономір-

ності розвитку радянського суспільства на соціалістичному шляху.

Про досвід роботи по формуванню в свідомості учнів складного поняття «капіталізм» у процесі вивчення курсу нової історії у 8 класі написав учитель Г. М. Донської (школа № 82 м. Харкова). Враховуючи вікові особливості учнів 8 класу, він застосовує різноманітні засоби й методичні прийоми (зокрема бесіду), широко використовує уривки з художньої літератури, історичні документи, діаграми.

У статті Н. П. Волкової (учителька школи № 38 м. Одеси) узагальнено досвід атеїстичного виховання учнів під час вивчення систематичного курсу історії СРСР. Учителі історії знайдуть у статті цікавий фактичний матеріал, який може бути з успіхом використаний при підготовці до уроків. Значна увага у статті приділяється використанню засобів унаочнення, проте досить слабо розкриваються прийоми і методи атеїстичного виховання на уроках історії СРСР.

Учитель Н. М. Мінзберг (школа № 124 м. Києва) ділиться своїм досвідом використання дошки й крейди, заздалегідь виготовлених графічних ілюстрацій та репродукцій з картин радянських художників під час вивчення в 10 класі теми «Велика Жовтнева соціалістична революція». Автор змальовує прийоми й методи застосування унаочнення на уроках. Однак він приділяє мало уваги питанню організації самостійної роботи учнів над засобами унаочнення.

Про застосування художньої літератури на уроках історії СРСР у 10 класі пише учителька Л. П. Проценко (школа № 2 м. Миколаєва). Вона доводить, що використання на уроці художнього твору дає можливість глибше розкрити ту чи іншу історичну подію, дати їй емоціонально-загострену оцінку, переконливіше показати роль Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна у здійсненні грандіозних перетворень в країні Рад. Шкода лише, що автор докладно спиняється на методичних прийомах використання художньої літератури тільки під час вивчення двох перших розділів програми курсу історії СРСР для 10 класу, а про решту розділів навіть не згадує.

Про досвід використання місцевого краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР у 9 класі розповідається у статті Л. І. Любарова (школа № 7 м. Херсона). Залучаючи місцеві факти, учитель тим самим конкретизує навчальний матеріал, посилює інтерес учнів до вивчення історії. В позаурочний час під його керівництвом учні рідного краю (карти, схеми і плани місцевості), які пізніше використовуються на уроках. Проте в статті почувається надмірне захоплення автора краєзнавчим матеріалом, що не може не привести до певного переваження учнів.

Цінну роботу провів з членами історич-

ко-краєзнавчого гуртка Лук'янівської середньої школи, Таращанського району, Київської області, учитель І. З. Пилькевич. Вивчаючи у гуртку історію Таращанського полку, учні зібрили цікавий фактичний матеріал про створення і бойові дії одного з перших загонів, що боролися за Радянську владу на Україні. Гуртківці зв'язалися з колишніми командирами і бійцями Таращанського полку, з музеями, записали спогади учасників громадянської війни, підготували й провели шкільний вечір, присвячений бойовим діям таращанців.

Вивченню історії рідної школи присвячена стаття учителя В. П. Коломійця (школа № 4 м. Василькова, Київської області). Під його керівництвом історичний гурток школи зібрав багатий фактичний матеріал, провів певну дослідницьку роботу і написав історію школи. Зараз гурт-

ківці складають літопис школи. Крім гуртківців, понад 200 учнів, батьки і актив села збирали матеріали про історію школи.

Спираючись на трирічний досвід роботи історичного гуртка школи № 5 м. Херсона, В. Є. Вакурко переконливо показав, що виготовлення саморобних об'ємних наочних посібників, які відіграють велику роль у підвищенні ефективності уроків з історії,— цілком посильна справа для кожної школи.

І хоча в деяких статтях недостатньо розкриваються методичні прийоми і засоби навчально-виховної роботи на уроках історії, все ж збірник — корисна і потрібна книжка, що допоможе учителям України запроваджувати нові, передові форми роботи по перебудові викладання історії, тісно пов'язуючи її з сучасністю.

М. Р. ПЛЮЩ

КРАЄЗНАВЧІ ЗАПИСКИ ОХТИРСЬКОГО МУЗЕЮ

Охтирський краєзнавчий музей видав збірник статей і спогадів з історії краю¹. В його основу, як це відзначається у передмові, покладені праці співробітників музею і місцевих краєзнавців.

Гігантське зростання культури радянського народу, його невичерпне прагнення до знань, зростає активність в усіх сферах матеріального і культурного життя сприяли створенню народних, самодіяльних музеїв у школах, на підприємствах промисловості і транспорті, в колгоспах і радгоспах. Тисячі ентузіастів-краєзнавців віддають багато часу відшукуванню історичних документів і предметів матеріальної культури, що дозволяють відтворити історію рідного краю, заводу, колгоспу з усією правдивістю, в усіх деталях. На жаль, далеко не кожний краєзнавчий музей (навіть обласного масштабу) публікує результати своєї дослідницької роботи і дослідження місцевих краєзнавців. Тим більш слід позитивно відзначити працівників Охтирського районного музею за проявлену корисну ініціативу — підготовку і видання «Краєведческих записок», в яких вміщено матеріали, що стосуються Охтирщини за різні періоди. Природно, що найбільший інтерес викликають статті і спогади, присвячені опису подій, що відбулися на Охтирщині в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і Радянської влади. Радянському періоду присвячена більша частина записок.

У статті В. Ф. Воліса «Октябрьская социалистическая революция на Ахтырщине» дана характеристика Охтирського повіту напередодні Жовтня. На жаль, змістовна стаття не позбавлена окремих недоліків. Автор зловживає таблицями і цифрами, не

розкриває глибоко явищ, які замовчувались буржуазною статистикою. Розглядаючи хід революційних подій на Охтирщині, автор не дотримується принципу хронологічної послідовності. У деяких випадках він вдається до бездоказових тверджень. Так, на стор. 20 сказано: «Велику роль у створенні Охтирської більшовицької організації відіграв керівник Харківського комітету РСДРП(б) т. Артем (Сергеев Ф. А.)». Однак це цікаве повідомлення нічим не підтверджується. У статті є невдалі висловлювання.

Статтю «Гражданская война на Ахтырщине» (В. Ф. Воліс) написано на основі архівних матеріалів і спогадів учасників подій. Ряд питань піднято і висвітлено зовсім ново. Але і в цій статті автор не дотримується послідовності у викладі подій (стор. 35—36). У статті зустрічаються невдалі формулювання, яких можна було уникнути. Так, після того, як уже розповідалося про іноземну інтервенцію і громадянську війну до середини 1919 р. у розділі «Трудящиеся Ахтырщины в борьбе с денкивщиной» автор знову пише: «Передішка завойована Радянською Росією, була не тривалою. Почалась громадянська війна» (стор. 37). Але відомо, що громадянська війна почалась раніше. Незрозуміло, чому денкікці названі інтервентами (стор. 45) і яке «донесення» цитується на стор. 41. Стиль статті потребує серйозного поліпшення.

Певний інтерес становить стаття В. Ф. Воліса «Партийные организации Ахтырщины в борьбе за осуществление решения X съезда партии о продналоге». Автор робить спробу показати, які труднощі переживала Охтирська повітова партійна організація в боротьбі за перетворення в життя закону про продподаток. Дослідження цього важливого питання про-

¹ «Краеведческие записки», вып. 1-й, Ахтырка, 1961, 141 с.

дилось переважно по газетних матеріалах, хоч автор мав можливість виявити по даній темі достатню кількість документів у державному і партійному архівах Сумської області. У статті правильно показується величезне політичне і господарське значення прийнятого на X з'їзді РКП(б) за пропозицією В. І. Леніна рішення «Про заміну розверстки натуральним податком». Автор відзначає (стор. 66—67), що уряд Радянської України визначив розмір натурального податку на 1921—1922 рр. в 117 млн. пудів, замість розверстки, яка на 1920—1921 рр. становила 160 млн. пудів. Але в цьому питанні необхідна повна ясність. Тим більш, що автор наводить (стор. 72) витяг із звіту повітового виконкому, в якому говориться: «Якщо ми продрозверстку в кількості 200 000 пудів виконали за 9 місяців, то продродаток за один місяць було виконано далеко більше, ніж уся сума продрозверстки». Автор повинен був пояснити, про яку кількість продрозверстки говориться у звіті повітового виконкому, тому що може скластися враження, що продродаток значно перевищував по розміру продрозверстку, хоч насправді цього не було.

У статті вказується, що 9 серпня 1922 р. газета «Голос незаможника» опублікувала декрет ВУЦВКУ «Про права, пільги і привілеї, що надаються незаможному селянству, який організується в сільськогосподарські колективи, комуни, артіль, товариства по суспільному обробітку землі». Далі автор пише: «...Цей декрет відіграв значну роль у колективізації сільського господарства на Охтирщині. Були зроблені перші кроки. Виникли перші комуни і артілі» (стор. 74). Але це не зовсім так. Перші комуни і артілі створювалися в період громадянської війни. Перша комуна на Охтирщині — «Червона зірка», — як твердить сам автор, була заснована 20 вересня 1920 р. До речі, у спогадах М. В. Агеєва про комуни «Червона зірка» наводиться інша дата заснування — 18 вересня 1920 р. (стор. 79).

Упорядники правильно зробили, включивши до збірника спогади О. С. Богдано-ва, М. В. Агеєва, що характеризують громадянську війну і революційні перетворення в Охтирському повіті в перші роки Радянської влади. Хотілося б тільки побажати, щоб дуже цікаве повідомлення про комсомольський бронепоезд було доповнене описом боїв, а невелика стаття З. Р. Форової «К історії основи Ахтырского Краеведческого музея» — матеріалами про роботу музею в наступні роки і, що особливо важливо, про його діяльність у післявоєнний період. Становлять певний інтерес стаття В. О. Ткаченка «К археологической карте Ахтырщины», а також статті В. Ф. Воліса, що стосуються Охтирки XVII ст., розповідають про заворушення в Охтирському полку 1679 р., про долю тютюнової мануфактури. У згаданих статтях не тільки використано новий матеріал, а й правильно висвітлено події і явища.

Незважаючи на вказані та інші недоліки, працівники Охтирського музею почали добру і потрібну справу — широку популяризацію краєзнавства. Однак це корисне починання не повинно бути епізодичним явищем, а початком систематичної публікації нових матеріалів з історії краю, а також з історії окремих фабрик, заводів і колгоспів. У цій великій роботі музей повинен співробітничати з місцевими архівами. Сподіваємось, що більш продумана тематика наступних збірників охопить питання соціалістичного будівництва на Охтирщині і, особливо, періоду розгорнутого будівництва комунізму. Слід також залучати більш широке коло авторів до підготовки матеріалів. Невірно зробили упорядники, включивши до збірника шість статей (з одинадцяти) одного автора — В. Ф. Воліса.

Бажано було б, щоб у підготовці аналогічних видань та в роботі музеїв подавали допомогу історики-викладачі вузів і науковці.

С. В. МАЛКІЄЛЬ

УРОК ПАЛІЯМ ВІЙНИ

Минуло 20 років з того дня, коли гітлерівські розбійники віроломно напали на першу в світі країну соціалізму. Порушивши священні кордони нашої Батьківщини, вони, як озвіріла банда, кинулися нищити все те, що найдорожче радянським людям, — їх великі завоювання, здобуті у Жовтневі соціалістичній революції. Та ось відгримів останній постріл у поваленому Берліні, і незабаром перед судом народів стали ті, хто був нахненником і організатором цієї нечуваної в історії людства кровопролитної війни. Міжнародний військовий Трибунал ухвалив смертний вирок фашистським виродкам. Це був істо-

ричний момент, так би мовити, епілог кризавих авантур гітлеризму. З винятковим задоволенням зустріло людство вирок Міжнародного Військового Трибуналу. Нині він має служити застереженням усім тим, хто в нових умовах захоче зробити спробу досягнути на мирне життя народів.

«В ім'я священної пам'яті мільйонів невинних жертв фашистського терору, — сказав у своїй промові головний обвинувач від СРСР Р. А. Руденко, — в ім'я зміцнення миру в усьому світі, в ім'я безпеки народів у майбутньому — ми пред'являємо підсудним повний і справедливий рахунок. Це — рахунок всього людства, рахунок во-

лі і совісті волелюбних народів. Хай же здійсниться правосуддя!»

Тоді ж, ставлячи свій підпис під нюрнберзьким вироком, член Міжнародного Військового Трибуналу від СРСР І. Т. Нікитченко вимушений був його доповнити особливою думкою, яка у 1946 р. здавалася надто суворою. Радянська делегація висловила своє непогодження з тою частиною вироку, де йшлося про відмовлення Трибуналу визнати гітлерівський генеральний штаб злочинною організацією. Та, як доведено незаперечними фактами, правда була на боці радянських представників. Про всі ці повчальні уроки історії розповідається у книзі А. І. Полторака¹. Автор книги з особливою яскравістю висвітлює Мюнхенську змову. Саме там з участю зрадників народів Англії і Франції і були вирішені всі питання про надання широкій дорозі фашизму «у життєвий простір». Англо-французькі імперіалісти в особі Гітлера бачили «ланцюгового пса», якого вони цькували проти СРСР.

Англо-французький імперіалізм, не без згоди монополістів США, дав можливість фашистам без жодного пострілу захопити Рейнську зону. Гітлер був упевнений у тому, що Франція не чинитиме опору.

Далі Гітлер здійснив свою ідею «аншлюсу Австрії». Коли на вулицях Відня вже крокували фашистські батальйони, британський міністр закордонних справ Галіфакс заявив: «Англійський народ ніколи не збагне, чому він повинен воювати через те, що дві німецькі держави хочуть об'єднатися».

Потім на порядку денному стала Чехословаччина. Даладьє і Чемберлен — спільники Гітлера по Мюнхенській змові — піднесли йому Чехословаччину на золотому блюді. І це, звичайно, було закономірним результатом політики змови, що її вели західні держави.

Що ж до чехословацького буржуазного уряду, то він боявся свого народу, не хотів вести визвольної боротьби проти фашистської агресії і став на шлях зради. Бенеш вирішив краще принести у жертву незалежність Чехословаччини, ніж прийняти допомогу від Радянського Союзу.

Неважко уявити на підставі фактів, наведених у книзі, що коли б Франція, Англія і США підтримували Чехословаччину так само рішуче, як це робив Радянський Союз, не відбулося б загарблення цієї країни розбійницьким вермахтом і дальших трагічних подій. Політика «умиротворення агресора», що восторжествувала у Мюнхе-

ні, потім обернулася проти них самих призвела до того, що першими об'єктами гітлерівської агресії стали ті ж самі західні держави.

Швидко одна за однією під кованим чо́бит вермахту потрапили Польща і Норвегія, Голландія і Франція, Югославія і Греція. Запаморочені своїми успіхами, гітлерівці вирішили напасти на Радянський Союз. На багатому фактичному матеріалі автор книги показує, як з вступом СРСР у війну докорінно змінилась політична обстановка. Під тиском народних мас уряди США і Англії змушені були укласти союз з нашою країною, і таким чином створилась могутня антигітлерівська коаліція.

Західнонімецькі реваншисти, буржуазні фальсифікатори історії нині всіляко намагаються довести, що у війні з фашистською Німеччиною винен Радянський Союз. Фашистські загарбники, зазнавши нечуваної поразки у єдиноборстві з доблесними збройними силами Радянського Союзу, знову витягли з арсеналу геббельсівської пропаганди гасла завоювання і поневолення інших країн. Бонські реваншисти створили велику армію, оснастили її з допомогою заокеанських імперіалістів атомною зброєю і готують бундесвер для боротьби проти комунізму. На чолі створеної західнонімецької армії стоять також колишні гітлерівські генерали, які творили нечувані звірства на окупованих територіях нашої країни. Одним з них є Адольф Хойзінгер, який нині виконує роль у фашистському бундесвері. Та фальсифікаторам історії не вдається ввести в оману миролюбних народи. Вони добре знають, хто був організатором кривавого розбою у другій світовій війні і її справжнім нахненником.

Ворогам миру і демократії, покровителям західнонімецьких фашистів слід не забувати уроки Нюрнберга і добре зрозуміти: якщо друга світова війна закінчилась розпадом капіталістичного ладу в багатьох країнах Західної Європи і створенням могутнього табору соціалізму, то ще одна спроба напасти на СРСР приведе до повного краху капіталізму взагалі.

Зовнішня політика Радянського Союзу завжди ґрунтувалась і ґрунтується на ленінських принципах мирного співіснування народів різних країн з різним соціальним устроєм. І невтомний борець за мир Мікіта Сергійович Хрущов проносить цю ідею в усіх своїх подорожах по світу.

А. І. Полторака правдиво і яскраво відобразив у своїй книзі події, які, безумовно, становлять великий інтерес для широких кіл читачів і вчать народи правді.

С. М. КАГАЛОВСЬКИЙ

¹ А. І. Полторака, От Мюнхена до Нюрнберга, М., 1960, 239 с.

АЛЖІР ПЕРЕМОЖЕ

Радянські люди разом з прогресивними силами всього світу вітають боротьбу народів колоніальних країн за незалежність і свободу. У новій Програмі партії говориться, що КППС вважає своїм міжнародним обов'язком допомагати народам, які йдуть по шляху завоювання і зміцнення національної незалежності, всім народам, які борються за повне знищення колоніальної системи. Справедливий боротьбі алжирського народу за визволення з-під гніту французьких колонізаторів присвячена книжка відомої прогресивної австрійської журналістки і письменниці Єви Прістер¹. Це — схвильований репортаж про боротьбу алжирського народу, який сьомий рік із зброєю в руках відвоює свободу, яку відняли у нього ще в 1830 р. французькі колонізатори.

У 23 великих нарисах книги автор розповідає про визвольну війну алжирського народу, дії Національно-визвольної армії, партизанів, діяльність Фронту національного визволення, Алжирської комуністичної партії, про життя багатотраждального дев'ятимільйонного населення країни, яке за роки війни втратило мільйон чоловік убитими. Яскраві картини життя й боротьби алжирських патріотів подаються на фоні ґрунтовного аналізу історії національно-визвольної боротьби населення Алжіру, внутрішнього становища країни і політики уряду Франції щодо Алжіру протягом багатьох десятиріч панування французьких колонізаторів.

Автор показує, що події в Алжирі виходять за межі боротьби окремого народу за свободу і соціальну незалежність. Вони мають важливе значення для загального миру. Аналізуючи значення боротьби алжирського народу для Франції, для долі боротьби її прогресивних сил, автор пише: «Кращим союзником тих французів, які замагаються очистити Францію від язви колоніалізму в ім'я того, щоб їх батьківщина змогла жити, є народ, який із зброєю в руках бореться проти французького колоніалізму, — народ Алжіру» (стор. 140). У книжці правильно оцінюються завоювання алжирського народу, їх місце у загальній боротьбі народів світу за мир на сучасному етапі. Значне місце відведено вивітленню зростання у Франції руху за мир у Алжирі, що його очолила Французька комуністична партія.

Автор викриває підступну політику уряду де Голля щодо Алжіру. Події останнього часу дописують ці сторінки книги. Уряд

де Голля погодився у 1961 р. на прямих переговорах з представниками тимчасового уряду Алжирської Республіки про врегулювання військового конфлікту на основі визнання права алжирського народу на самовизначення, але він висуває такі вимоги, що зривають переговори. Два тури франко-алжирських переговорів закінчилися провалом. Французький уряд погодився визнати незалежність Алжіру при умові відторгнення від нього Сахари. Не відмовляються французькі правлячі кола і від інших вимог: кабальний союз з Францією і закріплення за нею військової бази Мерс-ель-Кебір та інших баз на алжирській території. Право на незалежність народ Алжіру завоював кров'ю своїх кращих синів, і він ніколи не погодиться заплатити за визнання незалежності 80 процентами своєї території, поступками колонізаторам. Автор пише, що героїчний алжирський народ не поступиться своїми завоюваннями, «він яскраво показав усьому світу, що повернення до відкритої чи замаскованої колоніальної залежності бути не може і що сотні тисяч борців, що загинули за волю, не марно віддали своє життя» (стор. 6). Маневри в переговорах французьких політиків та дипломатів мають в основі корисливі інтереси монополій, не тільки Франції, а й її партнерів по НАТО — Англії та США. В книжці показано, як Англія та США потурають французьким колонізаторам, фінансують брудну війну в Алжирі. Французькі бази в Африці, що по суті є базами НАТО, — одна з гарантій безпеки капіталів монополій, і недивно, що маленька країна зустріла шалену колективну протидію колоніальних хижаків.

Колективному колоніалізму імперіалістичних держав алжирські патріоти протиставляють солідарність з усіма антиімперіалістичними силами. Фронт солідарності з Алжиром охоплює нині не тільки країни соціалістичного табору, волелюбну Африку, а й мільйони людей капіталістичних країн, широкі кола французького народу. Велике значення для долі алжирського народу має визнання де-факто тимчасового уряду Алжирської Республіки Радянським Союзом. На конференції країн, що відбулася у вересні 1961 р. у Белграді, з заявами про визнання де-юре тимчасового уряду Алжирської Республіки виступили представники Камбоджі, Югославії, Гани, Афганістану.

«Алжир бореться» — назвала свою книжку Ева Прістер, Алжир переможе — дійде висновку читач, прочитавши її.

М. Д. СЕМЕНЧУК.

¹ Ева Прістер, Алжир в боротьбі, А., 1961, 286 с.

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

КОМСОМОЛЬЦІ-ПІДПІЛЬНИКИ НІКОПОЛЯ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

Славний шлях пройшла Нікопольська комсомольська організація, яка завжди була вірною революційним традиціям. Серйозним випробуванням для молодих нікопольців, як і для всієї радянської молоді, були важкі роки Великої Вітчизняної війни.

17 серпня 1941 р. фашисти окупували Нікополь. Почалися масові пограбування й розстріли населення. Всього за період окупації було розстріляно 8 тис. нікопольчан і 4 тис.— забрано в німецьку неволю.

Сповнені ненависті до ворогів і палкої любові до Радянської Вітчизни багато мешканців міста пішли в партизанський загін, який діяв у Нікопольських, Марганцевських і Покровських плавнях, а комсомольці, які залишились в окупованому Нікополі, створили підпільну організацію месників.

У березні 1942 р. колишні дев'яти — десятикласники створили комсомольсько-молодіжну організацію «За радянську Батьківщину» на чолі з ревкомом, головою якого була Л. Назаренко. Члени організації ставили перед собою завдання: вести пропаганду серед населення, зривати заходи фашистів по вивезенню молоді в Німеччину, готувати збройне повстання. Організація налічувала 29 чоловік, її ядро становили М. Шпак, В. Лома, С. Резніков, Л. Назаренко, В. Слепенцова, Н. Сіряцька.

Підпільники слухали Москву (радіоприймача зробив К. Лома), записували зведення Радінформбюро, писали листівки і розповсюджували їх. Через деякий час у розпорядженні комсомольців були вже два радіоприймачі, друкарський шрифт, зброя. Вони зробили примітивний друкарський верстат, який разом з радіоприймачем був встановлений у будинку Л. Назаренко. На ньому за ніч друкували від 30 до 500 листівок, звернень, а потім розповсюджували їх у місті і в навколишніх селах — Ново-Павлівці, Червоно-Григорівці, Капулівці і Покровському.

Протягом березня — грудня 1942 р. комсомольці-підпільники надрукували і розповсюдили 10 тис. різних листівок і відозв, 300 плакатів-карикатур.

Коли окупанти розпочали кампанію по обміну радянських грошей на німецькі марки, в різних місцях Нікополя з'явилися листівки з закликом: «Не обмінювати радянських грошей на папери німецьких фальшивомонетчиків». Влітку 1942 р. окупанти видали наказ про здачу зброї на селенням. Підпільники розклеїли звернення в яких переконували жителів міста, що не обхідно зберігати зброю для боротьби з німецькими загарбниками. В ніч на 7 листопада 1942 р. на дверях жандармерії підпільники наклеїли карикатури на Гітлера.

За завданням ревкому організації Ю. Черніков працював у поліції, К. Лось — в управлінні праці, Н. Сіряцька — в комендатурі м. Марганця і т. д. Вони діставали потрібні для організації відомості: бланки, документи, з допомогою яких підпільники рятували товаришів від вивезення в Німеччину.

Для рішучого виступу організації не вистачало зброї. Ревком доручив М. Шпаку очолити кампанію по її збиранню. Зброя рігали зброю у М. Шпака. Про це знали лише члени ревкому. На жаль, підпільникам не вдалося скористатися цією зброєю. В організації проник провокатор. 17 грудня 1942 р. почалися арешти. Мужньо вели себе комсомольці у фашистській катівні. Нелюдські знущання, які тривали майже місяць, не примусили їх видати своїх товаришів.

У холодну передранкову ніч з 6 на січень 1943 р. підпільників повезли на страту. Разом з комсомольцями Нікополя були члени комсомольсько-молодіжної організації с. Знамянки, Запорізької області. По дорозі підпільники зробили останню спробу вирватися на волю. Між ними і охоропою відбувся нерівний кривавий бій. Патріоти головою, плечима і ногами пробивали собі шлях до бортів машини. Фашисти били їх прикладами гвинтівок. Герої талівці, які підїхали на легковій машині з автоматів і кулеметів стріляли по викачах.

Втекти вдалося лише трьом — Л. Назаренко, О. Шведову, П. Орлову (с. Знамянка). Решта була розстріляна фашистами.

Л. Назаренко і П. Орлов знайшли при-тулок у лісників, а потім через підпіль-ницю П. Поночовну зв'язалися з Т. П. Бараніченком (колишнім будьонівцем), який допомагав підпільникам. Пізніше Л. Назаренко (П. Орлов вирішив перейти лінію фронту) перебувала в селах Яковлеву, Тарасівці, Благовіщенці та Іванівці (Запорізької області), де працювала в колиш-ньому радгоспі. Коли стало неможливо пе-реховуватися тут далі, Т. П. Бараніченко віддав їй паспорт своєї дружини (випра-вивши 1913 р. на 1923) і переправив через Дніпро у Нікополь до Г. О. і М. І. Черепів. Тут вона переховувалася з травня до жовтня 1943 р. Коли Радянська Армія на-ближалася до Нікополя, Т. П. Бараніченко разом з Г. О. Черепом перевезли групу мо-лоді, в тому числі і Л. Назаренку, через Дніпровські плавні до розташування ра-дянських військ. Потім Л. Назаренко раз-ом з чехом, що перейшов на бік радянсь-ких військ, сином Череп Володею, Т. П. Бараніченком та іншими через Ново-Павлівські плавні переправилися до ра-дянських військ.

Л. Назаренко була нагороджена ме-даллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» і орденом «Знак Пошани». Зараз вона працює в Нікопольському міській комуністичній партії. Медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» були нагороджені також Т. П. Бараніченко, Г. О. Череп і М. І. Че-реп.

Один за одним минають роки з часу мужньої смерті молодих підпільників. Край

шосе Нікополь—Дніпропетровськ, де похо-вані члени комсомольсько-молодіжної ор-ганізації «За Радянську Батьківщину», сто-їть обеліск. На ньому — імена розстріляних підпільників С. Резнікова, В. Ломи, В. Ку-лика, П. Шахтара, І. Чирченка, М. Шпа-ка, В. Слепенцевої, А. Слепенцевої і на-пис: «Пусть вы погибли, но память о Вас вечно будет жить в сердцах поколений. Вы, кто останется жить, будьте достойны нас, идущих на смерть».

7—8 лютого 1944 р. під час битви за ви-зволнення Нікополя молодь міста брала участь у переправі радянських військ через Дніпро. 9 лютого 1944 р. в шоденній фрон-товій газеті «На разгром врага» був на-друкований нарис військового кореспон-дента майора Десбіна «Дівушки с Днепра» про нікопольчанок-комсомолок К. Горобець, В. Череп, Л. Дядиш, В. Чорну, які під артилерійським і кулеметним вогнем допомагали нашим передовим частинам переправлятися через Дніпро.

Письменник С. Фетісов написав повість «Шумбрат», де показано діяльність під-пільників Нікополя і Знамянки. Про патрі-стів Нікополя письменник М. Начай на-писав повість «Вірність». Згадує про під-пільну організацію Нікополя П. Третьо-ко у книзі «Безсмертя юних» (К., 1957).

Нині багатотисячна комсомольська ор-ганізація Нікополя в праці продовжує сла-ві традиції своїх товаришів.

П. М. БОГУШ,

В. І. РЄЗНИК

НАВЧАННЯ М. С. ДРИНОВА У КИЄВІ

Культурні зв'язки між Україною та Бол-гарією своїм корінням сягають в глибину віків. Значну роль у їх розвитку в XIX ст. відігравав Київ — центр культурного жит-тя України. У Києві в той час навчалася багато молоді з південно-слов'янських кра-їн, зокрема з Болгарії. Кращі вихованці згодом багато зробили у справі болгаро-українських зв'язків. Почесне місце серед цих діячів належить основоположнику бол-гарської історичної науки Марину Степа-новичу Дринову. Плідна діяльність видат-ного болгарського історика більше 35 років проходила на Україні. Про його педагогіч-не, наукове та суспільно-політичне життя вже відомо¹.

Юнацькі роки М. С. Дринова майже не висвітлено. Поновити цю прогалину — ме-

та даної статті. На початку XIX ст. Бол-гарія ще перебувала під тяжким гнітом султанської Туреччини. Але, незважаючи на це, болгарська молодь прагнула до на-вчання. Одержати вищу освіту на батьків-щині було неможливо. Різні болгарські ор-ганізації і діячі неодноразово зверталися до російського уряду з проханням сприя-ти навчання болгарської молоді в учбових закладах Росії². Уже в першій половині XIX ст. чимало болгарських юнаків навча-лося в Москві, Петербурзі, Одесі, Києві. 10 вересня 1817 р. до Києва приїхали вчи-тися перших шість юнаків з Болгарії — Федір Стоянов, Ілля Христович, Дмитро Куліюглин, Степан Петров, Георгій Милко-вич та Микола Євстаф'єв³.

У другій половині XIX ст. значно зріс приїзд молоді з Сербії, Чорногорії, Болгарії в російські учбові заклади. Виникла по-треба у створенні спеціальних пансіонів

¹ Див. «Сборник в честь проф. М. С. Дри-нова», 1905; І. С. Ільчук, Початок гро-мадсько-політичної діяльності М. С. Дри-нова, «Учені записки Харківського держав-ного бібліотечного інституту, вип. 4, Пи-тання історії та культурної роботи», Хар-ків, 1959, стор. 137—160.

² Центральний Державний історичний Архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 712, оп. 1, 1847, спр. 15, арк. 1.

³ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, 1847, спр. 15, арк. 13.

для юнаків з південнослов'янських країн¹. У січні 1858 р. при Київській духовній семінарії було створено Південнослов'янський пансіон. Пансіон передбачав підготовку вчителів для училищ південнослов'янських країн. Він був розташований у Подільській частині міста на розі вулиць Олександрівській та Борисо-Глібській, в будинку № 49. Пансіон був розрахований на 20 студентів. На його утримання російський уряд відпускав відповідні кошти².

Першими студентами Південнослов'янського пансіону були 12 болгар та 4 серби³. Восени 1858 р. з Одеси до Києва прибули болгарин Марин Дринов і Нешо Бончев.

З перших днів існування пансіону вихователем студентів був призначений проф. Розанов. Обов'язки розпорядника пансіону було покладено на серба Івана Лазаревича⁴. Іноземні вихованці погано знали російську мову. 11 жовтня 1858 р. вони подали листа вищому начальству з проханням подати їм допомогу у вивченні російської мови, словесності та математики. Студенти просили призначити їм професора, який би практично займався з ними вивченням російської мови. Лист підписали 11 вихованців, серед них і Марин Дринов⁵.

Після цього для південнослов'янських вихованців російську мову та словесність у пансіоні викладав проф. П. Розанов. Але зранку вихованці обов'язково повинні були бути у класах, де мали можливість практично застосовувати свої знання з російської мови⁶. Крім того, кожний вихованець пансіону займався перекладом творів з своєї рідної мови на російську, а також щомісяця повинен був написати 2 твори російською мовою⁷. За короткий час їх знання російської мови вже давали можливість працювати над більш-менш складними творами з російської літератури. М. Дринов особливо захоплювався філософською літературою. Глибоке враження на нього справила праця Ю. І. Венеліна «Критические исследования об истории болгар...»⁸. Може саме тут, далеко від батьківщини, величезна любов до рідного краю породила у юнака думку присвятити все життя дослідженню історії свого народу.

М. С. Дринов проявив у науці неабиякі наполегливість і здібності. За дописен-

ням проф. К. Д. Думитрашка, який на той час викладав у семінарії російську словесність, М. Дринов та Н. Бончев «в клас ходили скромно и лекции слушали внимательно...»⁹, що на той час вважалося високою похвалою. М. Дринов був одним з найкращих студентів. У відомостях про його навчання значиться: «навчався дуже старанно», «навчався і встигав дуже добре», «успіхів дуже добрих», «відзначався доброзвичайністю», «поведінка дуже добра», а було й таке: «поведінка майже добра»¹⁰. Надзиратель вихованців дуже «старанно» виконував свої обов'язки. Бали по поведінці знижувалися не тільки за найменшу провинність, а й за кожну справделиву вимогу. Вихованці, в тому числі і М. Дринов, не раз скаржилися ректору на тяжкі умови життя у пансіоні¹¹.

7 лютого 1861 р. М. Дринов та його друг Н. Бончев вирішили виїхати до Москви для продовження навчання. «Нижчепідписані бажаємо продовжити свою освіту в Московському університеті,— писали вони,— і тому, широко дякуючи за ту милість яку нам надавало правління протягом 3-х років, ми дуже просимо правління київської духовної семінарії видати нам паш порти на проїзд в як найближчий час...»¹² 20 березня 1861 р. М. Дринов та Н. Бончев, одержавши дозвіл начальства, виїхали до Москви.

Пізніше у конфіденціальному листі правління семінарії від вищого начальства відзначалося, що багато юнаків з південнослов'янських країн приїжджають у Росію «довольно взрослые, с готовыми предубеждениями...», що вони «...не бывают предрасположены в отечествах к определению себя по окончании курса на служение отечественной церкви», що вони вступають до семінарії тільки для того, щоб одержати одяг і трохи обжитися у семінарії, а потім клопочуть про прийняття їх стипендіатами до «світських» учбових закладів. Далі відзначалося, що це явище набуло постійного характеру, і сама семінарія стала вбито перехідним місцем. Так вибули з семінарії болгарин Іванович, Канареський, Беляев, Петров, Стаменов, Ветеров, Ямболов, Фінгов, Ніколов, Паунов, Дринов та Бончев. Відзначалося, що М. Дринов і Н. Бончев залишили семінарію за клопотанням Одеського болгарського настоятеля, і що з того часу майже ніхто з болгарських вихованців вже не закінчував повного курсу семінарії¹³.

Л. Г. ЛЯШЕНКО

¹ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, 1857, спр. 103, арк. 7.

² Там же, оп. 3, 1858, спр. 78, арк. 13.

³ Там же, оп. 1, 1858, спр. 78, арк. 36, 52, 60, 78, 84, 101.

⁴ Там же, спр. 108, арк. 5.

⁵ Там же, оп. 6, спр. 78, арк. 49.

⁶ Там же, 1858, спр. 78, арк. 58.

⁷ Там же, 1859, спр. 84, арк. 13.

⁸ Там же, 1861, спр. 146, арк. 6.

⁹ Там же, спр. 65, арк. 25.

¹⁰ Там же, спр. 84, арк. 14, 15, 25, 45.

¹¹ Там же, спр. 65, арк. 93; спр. арк. 54.

¹² Там же, 1861, спр. 146, арк. 24.

¹³ Там же, 1863, спр. 61, арк. 69—71.

ПРОПОЗИЦІЇ НАШИХ ЧИТАЧІВ

(ОГЛЯД ЛИСТІВ)

У журналі № 5 за 1961 р. згадувалось про те, що в червні 1961 р. у Львові відбулася конференція читачів журналу, в якій взяли участь і вчителі-історики шкіл міста й області. Тоді ж писалось, що від учителів до редакції надійшло чимало зауважень на адресу журналу та побажань, огляд яких редакція обіцяла вмістити в найближчому номері. Друкуємо цей огляд.

Редакція одержала критичні зауваження та побажання від 64 учителів Львівської області. Всі вони пишуть, що «Український історичний журнал» подає велику допомогу вчителям, друкуючи різноманітні матеріали, допомагає вчителям-історикам підвищувати їх загальну історичну підготовку, знайомить з основними досягненнями радянської науки. Вчителі, що викладають історію в старших (8—10) класах, дякують редакції за публікацію інтересних матеріалів з новітньої історії і з питань розгорнутого комуністичного будівництва в СРСР. Вони висловлюють побажання, щоб журнал більше друкував матеріалів про викладання конституції та історії Української РСР, допомагав учителям у викладанні в 7 класі елементарного курсу історії СРСР та Української РСР з елементами нової і новітньої історії, надрукував кілька зразків уроків з історії України та методичні розробки. О. М. Плющ хоче, щоб редакція журналу друкувала стенограми найбільш вдалих уроків, особливо з історії Української РСР, а також окремі розділи макета підручника.

Багато вчителів (М. В. Рак, Я. П. Грам'як, Ю. Я. Вишневецька, Н. Г. Рольбінка, М. В. Стельмахович, П. К. Наконечна, В. Б. Чалій, В. М. Стронницький, В. А. Гриценко, О. О. Сенчук) висловлюють побажання, щоб журнал більше друкував матеріалів про виховання на уроках історії комуністичного ставлення до праці, про роль праці в житті суспільства, а також статті, в яких би висвітлювались методи і прийоми виховання на уроках історії та Конституції СРСР і УРСР. М. Є. Поляков, А. М. Омельчук і Н. П. Григорівська бажають, щоб журнал надрукував ряд статей про героїчне минуле українського народу в світлі нових досягнень історичної науки. Т. Я. Кушнір вважає, що журнал ще мало приділяє уваги естетичному і моральному вихованню на уроках історії. З ним погоджується Б. В. Чалій, який пише: «Хотілося б знайти на сторінках журналу такі статті, які б навчали, як краще прищеплювати учням високі якості комуністичної моралі та естетичний смак». Л. Воловевць недоліком журналу вважає те, що на його сторінках друкуються переважно матеріали з історії СРСР (старші класи), менше з нової і новітньої історії

і зовсім мало з історії стародавнього світу та середніх віків. Його не задовольняє розмір статей. Він висловлює побажання, щоб статті на методичні теми мали широкі узагальнення й висновки.

Вчителі Д. М. Зубрицький, М. М. Ющенко, І. О. Козуляк, Л. Й. Розмаринович, Ф. А. Коваль, М. П. Барбара, П. П. Паливода, О. П. Косогор, С. М. Козак, К. В. Рощинська і П. К. Наконечна радять розширити авторський актив журналу за рахунок вчителів-істориків, щоб на його сторінках вчителі ділились досвідом роботи, щоб друкувались поради кращих учителів про викладання Конституції СРСР та УРСР, примірні розробки поурочних планів кращих вчителів 5 класів. Вони вважають, що це особливо важливо для вчителів сільських шкіл, де не вистачає необхідної спеціальної літератури. О. І. Кокоць і С. М. Козак висловлюють побажання, щоб журнал розповів про виникнення людської культури, більше друкував матеріалів про методи використання кінофільмів, творів образотворчого мистецтва, проведення шкільних тематичних вечорів, про шляхи активізації учнів на уроках історії у VII—VIII класах та про атеїстичне виховання.

Вчителі Н. С. Мельник, І. М. Клепач, П. К. Наконечна, О. З. Петрів, В. М. Стельмахович, С. Г. Налужинський, В. М. Козуб, Т. Я. Рекунович, Т. Я. Кушнір, П. П. Поливода і Н. П. Григорівська вважають, що в журналі слід більше друкувати матеріалів про методику організації самостійної роботи учнів, про зошити з історії, про використання художньої літератури і узагальнюючі уроки, вміщувати матеріали, пов'язані з методикою засвоєння учнями основних фактів історії на уроці, статті, присвячені питанням пізнавальної ролі історії. Вони також висловлюють побажання, щоб журнал надрукував статті про методику збирання краєзнавчого матеріалу, організацію краєзнавчих гуртків, роботу історичних гуртків і організацію в цій справі обміну досвідом, про використання контурних карт на уроках історії та застосування елементів графіки. Л. В. Кузьменко хоче прочитати методичну розробку про добір економічного матеріалу, бо, як вона пише, його дуже важко засвоюють учні. А. Й. Розмаринович висловлює побажання, щоб журнал надрукував статтю про значення нумізматики в історичній науці та про методику використання нумізматичного матеріалу на уроках історії. Про те, щоб журнал друкував і рецензував новинки методичної літератури пишуть О. З. Петрів, З. Ф. Мещерякова, Н. П. Григорівська та ін.

Окремі вчителі (Н. В. Сивокінь, Н. М. Глазунова, О. З. Петрів і І. М. Клепач) висловлюють побажання, щоб більше випускалося навчальних фільмів, зокрема з стародавньої історії та історії середніх віків. Дехто (І. М. Клепач і О. З. Петрів) ставить питання про те, щоб учителі-історики України мали свій спеціальний журнал, на сторінках якого «можна було б широко висвітлювати викладання історії в школах республіки».

Такі в основному ті зауваження та побажання, що надійшли до редакції журналу від групи вчителів-істориків Львівської області. Всі вони, безперечно, слухні. Є серед них і такі, які не є компетенцією «Українського історичного журналу» (видання спеціального журналу, збільшення випуску навчальних кінофільмів тощо), але редакція приєднується до таких побажань і вітала б їх реалізацію. Редакція й досі приділяла увагу питанням, що хвилюють учительство. Надалі вона зробить все можливе, щоб більше вміщувати матеріалів на допомогу викладачу історії, зро-

бити їх різноманітнішими й цікавішими.

Але не можна погодитись з тим, щоб на сторінках журналу друкувати стенограми уроків, окремі розділи макета підручника з історії Української РСР тощо. Підручник вийде незабаром. Вчителі можуть з успіхом використовувати дві частини «Книги для читання з історії Української РСР», що вже вийшла з друку і призначена для вчителів та учнів старших класів середньої школи. В окремих нарисах цієї книги в науково-популярній формі висвітлюються найважливіші події історії українського народу з найдавніших часів до Жовтневої соціалістичної революції¹. Готується й третя частина книги, в якій буде висвітлено історію соціалістичного будівництва на Україні. Отже, йдеться про те, щоб учитель більше виявляв ініціативи, сам невтомно працював, шукав кращих методів і прийомів роботи.

¹ Див. рецензію в «Українському історичному журналі», 1961, № 5.

НАШ КАЛЕНДАР

ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ

(ДО 20-РІЧЧЯ РОЗГРОМУ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ ПІД МОСКВОЮ)

Однією з найважливіших і вирішальних подій Великої Вітчизняної війни та другої світової війни була героїчна оборона Москви восени і взимку 1941 р., яка завершилась розгромом головної стратегічної групи німецько-фашистських військ, кинутих проти Радянського Союзу. Велика перемога під Москвою була здобута в найтяжчий і найнебезпечніший для нашої Батьківщини період, коли ворог захопив значні райони радянської території з великою кількістю населення та величезними економічними ресурсами, а радянський тил ще не встиг повністю переключитись на обслуговування фронту. Правлячі кола гітлерівської Німеччини добре розуміли, що поки Москва залишається організуючим і запалюючим центром боротьби радянського народу, їм не доbitись вирішальної перемоги на східному фронті. Тому в планах гітлерівського командування Москва займала особливе місце.

З самого початку війни гітлерівці зосредили на Московському напрямку близько 40% своїх військ, кинутих проти Радянського Союзу, і повели рішучий наступ на Москву, намагаючись захопити її з ходу. Але намір їх було зірвано. Незважаючи на перші серйозні невдачі й поразки, Радянська Армія у серпні—вересні 1941 р. зтримала наступ німецько-фашистських військ на найважливіших напрямках. Проте гітлерівське командування, незважаючи на величезні втрати, з метою закінчити війну до зими відновило наступ і знову спрямувало основний удар проти Москви. Зосередивши на Московському напрямку майже половину всіх своїх сил і бойової техніки, що діяли на радянсько-німецькому фронті, і більше тисячі літаків, гітлерівці 30 вересня—2 жовтня 1941 р. почали концентрований наступ на Москву. Ворогові вдалось прорватися в Московську область і вийти на далекі підступи до Москви. Над столицею СРСР нависла смертельна загроза.

В той надзвичайно тяжкий для нашої Батьківщини час Комуністична партія і Радянський уряд вжили всіх заходів, щоб спинити ворога і завдати йому нищівного удару. На заклик партії весь радянський

народ піднявся на захист столиці. Особливо велику роль в обороні столиці відіграли трудящі Москви. Понад 360 тис. комуністів і комсомольців Москви і Московської області пішли на фронт, 120 тис. москвичів вступили добровільно в ряди народного ополчення, десятки тисяч включились у робітничі комуністичні загони, винищувальні батальйони, загони протиповітряної оборони і диверсійно-партизанські групи, понад 500 тис. жінок, юнаків і дівчат самовіддано працювали на спорудженні оборонних укріплень на підступах до столиці. Колективи московських підприємств налагодили масове виробництво зброї і боєприпасів. Виконуючи військові замовлення, трудящі Москви працювали самовіддано і напружено. Під час оборони Москви велику допомогу подавали Радянській Армії партизанські загони, що діяли в окупованих районах Підмосков'я, Білорусії, України і відвертали на себе великі сили гітлерівських військ, що рвались до столиці. У прифронтових районах Підмосков'я діяло понад 40 партизанських загонів, а на Україні в той час гітлерівці змушені були кинути проти партизанів понад 50 тис. своїх військ. В результаті вжитих заходів перший великий наступ німецько-фашистських військ на Москву був успішно відбитий. Проте загроза для радянської столиці не минула.

Спішно перегрупувавши свої сили, гітлерівці 15—16 листопада 1941 р. знову повели наступ на Москву. Тоді вони кинули 51 дивізію. Гітлерівці і на цей раз вирішили обійти Москву з півночі і півдня, щоб відрізати її від тилу, звідки йшли резерви. Запеклі бої розгорнулися в районах Волоколамська і Тули. Ворог з усіх сторін близько підійшов до Москви. Але фашисти, незважаючи на велику перевагу своїх сил, не змогли подолати опір захисників Москви, які проявляли нечуваній героїзм, самовіддано відбивали численні атаки ворога, до останньої краплі крові боролися за радянську Батьківщину. Ніколи не згасне в пам'яті народній ратний подвиг 28 героїв-панфіловців, які загинули в не-

рівному бою проти 50 фашистських танків, але не пропустили ворога.

В кінці листопада — на початку грудня 1941 р. Радянська Армія при допомозі всього радянського народу, вимотавши і знекровивши ворога, спинила його на всьому радянсько-німецькому фронті. 5—6 грудня 1941 р. Радянська Армія перейшла в рішучий контрнаступ на Московському напрямку, який незабаром переріс у загальний наступ радянських військ на всьому фронті. Радянські війська успішно розгромляли основні сили противника, які наступали на Москву, і відкинули його на окремих ділянках фронту більш як на 400 км. на захід, завдавши йому величезних втрат у живій силі й техніці.

Розгром німецько-фашистських військ під Москвою і наступ Радянської Армії взимку 1941—1942 рр. мали величезне військово-політичне і міжнародне значення. Ця перемога яскраво свідчила про силу і могутність Радянської держави, її соціалістичного ладу, про велику силу і незламність Радянської Армії. В запеклих боях Радянська Армія вирвала стратегічну ініціативу з рук ворога, розгромила його кращі сили і поклала початок великому пере-

лому в ході Великої Вітчизняної війни та всієї другої світової війни. На полях Підмосков'я була назавжди розвіяна гітлерівська легенда про непереможність німецької армії і розбита ставка гітлерівців на «блискавичну» війну проти СРСР. Ця перемога радянських військ окрилила наш народ, зміцнила його віру в остаточну перемогу, ще більше посилила боротьбу радянських патріотів в тилу ворога.

Перемога радянських військ під Москвою відіграла величезну роль у згуртуванні антигітлерівської коаліції, в активізації антифашистської боротьби народів Європи. Перемога під Москвою примусила правлячі кола Англії і США змінити свою оцінку щодо воєнної могутності СРСР. Весь світ переконався в тому, що Радянський Союз і його армія здатні розгромити фашистських агресорів.

Героїчний подвиг радянських військ і всього народу в битві під Москвою ввійшов славною сторінкою у всесвітню історію. Він і понині запалює народи всього світу в їх боротьбі за свободу і національну незалежність, за міцний мир і щасливе майбутнє всього людства.

П. М. КОСТРИБА

ВИДАТНИЙ РАДЯНСЬКИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

(ДО 60-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Ф. ВАТУТІНА)

Про видатного радянського полководця, славного сина Комуністичної партії М. Ф. Ватутіна М. С. Хрущов говорив, що він «був військовою людиною і в повному розумінні цього слова людиною військової дисципліни і військового обов'язку... винятково чуйним командиром. Він був глибоко партійною людиною». Таким знали генерала Ватутіна наша армія і радянський народ.

М. Ф. Ватутін народився 16 грудня 1901 р. в с. Чепухіно, Валуйського району, Курської області, в селянській сім'ї. В квітні 1920 р. Ватутін вступив до Радянської Армії і з того часу безперервно, протягом 24 років, перебував у її рядах, пройшовши великий шлях від солдата до генерала армії, командуючого фронтом.

Почав він свою службу червоноармійцем 3-го запасного стрілецького полку в Харкові, згодом став молодшим командиром. В роки громадянської війни брав участь у боях проти ворогів радянської влади на Україні. Рядовим бійцем бився він з бандами Махно в районі Луганська і Старобільська, а потім брав участь в операції проти банди Беленького на Полтавщині.

Вже з лютого 1921 р. М. Ф. Ватутін ясно і без вагань визначає і свій політичний шлях: стає членом Комуністичної партії. В 1922 р. Ватутін успішно закінчив Полтавську піхотну школу із званням ко-

мандира взводу. Вирішивши присвятити своє життя служінню Батьківщині у Збройних Силах, М. Ф. Ватутін безупинно удосконалює свої військові знання. Чергуючи командну роботу з навчанням, він закінчив Вищу київську військову школу командного складу, Військову академію ім. М. В. Фрунзе (1928 р.), курси удосконалення при Військовій академії ім. М. В. Фрунзе (1933 р.), Академію Генерального штабу (1937 р.).

До Великої Вітчизняної війни Ватутін набув великого практичного досвіду оперативної роботи, займаючи посади заступника начальника штабу Київського особливого військового округу (1937 р.), начальника штабу того ж округу (1938 р.), начальника оперативного управління Генерального штабу та першого заступника начальника Генерального штабу (1939—1941 рр.). Микола Федорович був і досвідченим партійним працівником. Комуністи незмінно обирали його на керівні пости у партійних організаціях тих частин, де проходила його служба. На XV з'їзді КП(б)У його обрано членом Ревізійної Комісії ЦК КП(б)У.

Талант полководця, великий досвід і знання М. Ф. Ватутіна особливо проявилися в роки Великої Вітчизняної війни. Він був начальником штабу Північно-Західного, Південно-Західного і Брянського фронтів, командуючим військами Південно-За-

хідного, Воронежського та 1-го Українського фронтів. Під його керівництвом була проведена героїчна оборона Воронежа в 1942 р. Війська Південно-Західного фронту на чолі з Ватутіним 19 листопада 1942 р. успішно здійснили прорив оборони гітлерівців. На північний захід від Волгограда 23 листопада війська Ватутіна після рішучого наступу на південь з'єдналися з військами сусіднього фронту і замкнули кільце навколо величезного угруповання фашистів. Здійснивши в грудні 1942 р. новий прорив німецької оборони на середньому Доні, в районі Островки, війська Південно-Західного фронту до середини лютого 1943 р. в безперервних боях визволили від німецько-фашистських загарбників Дон, частину Донецького басейну і частину Харківської області. Літом 1943 р. війська Воронежського фронту під командуванням генерала Ватутіна і члена військової ради М. С. Хрушова відіграли видатну роль у великій битві під Курськом. Вони успішно відбили наступ гітлерівців з півдня на Курськ, а з переходом у контрнаступ визволили Белгород, Харків, Ахтирку, Суми, Лебедин, Богодухів, Лохвицю, Пирятин, Лубин, Миргород, Ромодан, Переяслав-Хмельницький і форсували Дніпро.

Великою заслугою генерала армії Ватутіна є визволення від німецько-фашистських загарбників столиці України — Києва. В битві за Київ генерал М. Ф. Ватутін знову продемонстрував винятково високий рівень військового мистецтва. Командуючий фронтом майстерно реалізував план нанесення головного удару по київському угрупованню противника не з півдня на північ, як цього чекали гітлерівці, а з півночі на південь. З листопада 1943 р. генерал армії Ватутін і член військової ради фронту М. С. Хрушов звернулись до солдатів, сержантів, офіцерів і генералів: «Дорогі товариші! Велика честь випала вам. Батьківщина, радянський народ... наказали нам завдати нищівного удару по ворогу, зламати оборону противника, розбити гітлерівських катів і визволити від німецьких загарбників рідний Київ...».

М. Ф. Ватутін та М. С. Хрушов безперервно перебували в гущі військ на найнебезпечніших ділянках. Їх можна було бачити на персправах, плацдармах та найближчих до ворога спостережних пунктах. Протягом трьох днів київське угруповання ворога було розгромлене і столиця України 6 листопада була визволена.

Продовжуючи переможний наступ, війська 1-го Українського фронту 13 листопада оволоділи Житомиром, 17 листопада — Коростенем, 18 листопада — Овручем.

В період зимового наступу Радянської Армії в 1943—1944 рр. війська генерала Ватутіна добились нових блискучих успіхів. Вони визволили від німецько-фашистських загарбників значну територію Правобережної України, багато сіл і міст, серед них: Новоград-Волинський, Білу Церкву, Бердичів, Сарни, Звенигородку, Шполу, Луцьк, Ровно та ін. Останньою операцією, в якій брав участь генерал Ватутін, була операція по ліквідації Корсунь-Шевченківського плацдарму. В березні 1944 р., коли війська 1-го Українського фронту розвивали успішний наступ, завершуючи визволення України, генерал М. Ф. Ватутін був тяжко поранений. В ніч на 15 квітня обірвалося життя прославленого полководця.

Радянський народ високо оцінив бойові заслуги М. Ф. Ватутіна перед народом, нагородивши його орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ступеня та орденом Кутузова 1-го ступеня.

Ім'я генерала М. Ф. Ватутіна особливо дороге народу Радянської України, з якою зв'язані його кращі роки. В одному з мальовничих місць Києва, в парку на високому березі Дніпра, вдячний український народ на могилі М. Ф. Ватутіна спорудив пам'ятник, на якому написано: «Генералові Ватутіну від українського народу».

Вірний син Комуністичної партії, прославлений полководець, який віддав свої знання, свій талант, своє життя за щастя народу, за комунізм, назавжди залишиться в пам'яті всього радянського народу.

І. П. КОЖУКАЛО

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ

(ДО 300-РІЧЧЯ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. ІВ. ФРАНКА)

У 1961 р. минає 300 років з дня заснування одного з найстаріших навчальних закладів Радянської України — Львівського державного університету ім. Ів. Франка.

Засновуючи університет (1661 р.), правлячі кола феодальної Польщі мали на меті зробити його знаряддям своєї колонізаторської політики в західноукраїнських землях. Проте, всупереч цим реакційним задумам, університет з перших днів свого існування став значним центром зосередження прогресивних польських і українських

діячів, учених, які боролись проти реакції за соціальне й національне визволення своїх народів. Після розкладу феодальної Польщі в 1772 р. значна частина західноукраїнських земель з Львовом була захоплена Австрією, уряд якої прагнув перетворити Львівський університет в знаряддя своєї германофільської політики. Однак і тоді в університеті працювали середові вчені, які виступали проти кріпосництва і абсолютистського режиму в Австрії. Професор фізики Ігнатій Мартинович в 1795 р.

за свої «якобінські переконання» був страчений. Професори університету закарпатські українці Петро Лодій, Іван Земанчик та Іван Орлай, які працювали на початку XIX ст., виступали з критичною реакційних теорій в науці. Пізніше вони були запрошені в Петербурзький університет, в якому протягом багатьох років успішно працювали.

Визначну роль у житті Львівського університету відіграли революції 1848—1849 рр. в ряді європейських країн. Вони мали великий вплив на піднесення революційно-визвольного руху в західноукраїнських землях, в тому числі і у Львівському університеті. Уряд змушений був відкрити в університеті кафедру української мови і літератури, завідуючим якої було призначено відомого українського громадського діяча члена «Руської трійці» Якова Головацького. У 1863/64 навчальному році він був обраний ректором університету.

У 70-х роках XIX ст. в університеті група студентів на чолі з Іваном Франком, Михайлом Павликом та іншими широко розгорнули революційно-демократичну боротьбу. Незважаючи на жорстоку репресію уряду, в студентських гуртках вивчалась соціалістична література, зокрема твори Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, вслава революційна пропаганда. Особливо посилились революційні виступи студентів на початку XX ст. У 1901 р. студенти університету організували мітинг протесту проти дій царського уряду, який за революційну діяльність віддав у солдати 183 студенти Київського університету. Прогресивні студенти Львівського університету палко вистали першу російську революцію і під її впливом включились у загальну революційну боротьбу за встановлення загально-виборчого права в Австро-Угорщині.

Після розпаду Австро-Угорщини Західна Україна була захоплена панською Польщею, уряд якої протягом 20-ти років проводив політику соціального і національного гноблення народу. В університеті були ліквідовані кафедри з українською мовою викладання, українська професура була звільнена з роботи, для української молоді було обмежено право вступу в університет. Революційне піднесення, що розгорнулося в Західній Україні під впливом Великого Жовтня, знайшло своє відбиття і в стінах Львівського університету. З 1922 р. в університеті існувала підпільна студентська комсомольська організація, яка під керівництвом КПЗУ проводила революційну роботу серед студентів, мобілізуючи їх на боротьбу проти фашизму. Активну участь у революційному студентському русі брали відомі українські письменники Ярослав Галан, Степан Олексюк (Тудор), Олександр Гаврилюк та ін.

З возз'єднанням Західної України в єдину українську Радянську державу в 1939 р. розпочався новий етап в історії Львівського університету. Указом Президи

дії Верховної Ради УРСР в 1940 р. йому було присвоєно ім'я видатного українського письменника Івана Франка. Університет широко відкрив двері для трудящої молоді. Було ліквідовано всілякі класові й національні привілеї на вищу освіту і науку. На роботу в університет були запрошені М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, І. Крип'якевич та інші визначні вчені. На допомогу університету були направлені професори і доценти Київського, Харківського та інших вузів країни. В університеті розгорнулась велика педагогічна, наукова та ідейно-виховна робота. Однак процес творчої роботи було перервано віроломним нападом на СРСР німецько-фашистських загарбників. Окупанти закрили університет, а його майно пограбували. Багато відомих професорів було розстріляно (Бой-Желенського, Рузевича, Аллергена та ін.).

Після визволення Львова від німецько-фашистських загарбників університет поповнив свою діяльність. ЦК КПРС, ЦК КП України і Радянський уряд проявили велике піклування про відбудову й дальший розвиток університету. Тепер в університеті є 11 факультетів, на 57-ми кафедрах працює 410 штатних і 150 позаштатних професорів, доцентів і викладачів. Серед них такі видатні вчені, як Лазаренко, Гніденко, Коваленко та ін. В університеті навчається понад 8 тис. студентів і понад 100 аспірантів. За роки Радянської влади університет підготував понад 12 тис. кваліфікованих спеціалістів з вищою освітою.

Львівський університет є великим науково-дослідним центром Радянської України. Тут розвивається ряд нових галузей науки: фізика напівпровідників, фізика твердого тіла, фізика і хімія високополімерів, вчислювальна математика, геохімія, радіобіологія та ін. Успішно розвиваються всі галузі гуманітарних наук, зокрема проводяться дослідження з історії західноукраїнських земель і зарубіжних країн соціалістичного табору. Велика увага в Львівському університеті приділяється вивченню літературної спадщини Івана Франка. За період з 1945 р. викладачі університету надрукували понад 7 тис. статей, 25 монографій, 15 підручників і навчальних посібників, видано понад 150 томів наукових записок і збірників, 4 праці удостоєні державних премій. За той же період понад 350 чоловік закінчили аспірантуру, захищено понад 400 кандидатських і докторських дисертацій. Львівський університет має постійні наукові зв'язки з вузами і науково-дослідними інститутами країни, а також з ученими Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Польщі, Німецької Демократичної Республіки та інших країн соціалістичного табору.

Здійснюючи історичні рішення XXI і XXII з'їздів КПРС, університет пов'язує свою роботу з виробництвом і школами, подає велику допомогу підприємствам і колгоспам, відіграючи велику роль в економічному, по-

літичному і культурному житті західних областей Української РСР. 9 вересня 1961 р. в зв'язку з 300-річчям і за видатні заслуги в галузі розвитку науки і підготовки висококваліфікованих кадрів для народного

господарства країни Указом Президії Верховної Ради СРСР Львівський університет ім. Ів. Франка нагороджено орденом Леніна.

В. К. ОСЕЧИНСЬКИЙ

ВИПРОБУВАНИЙ АВАНГАРД ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ

(ДО 20-РІЧЧЯ ПОЛЬСЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ)

...Йшов січень 1942 р. Польський народ задихався у гітлерівському ярмі. Польська земля залувалася кров'ю ні в чому не винних людей, розстрілюваних німецькими фашистами. В країні особливо відчувалася потреба у створенні марксистсько-ленінської робітничої партії¹.

І от у той час саме таку партію було створено. Її було названо Польською робітничою партією. Біля колиськи ППР стояли антифашистські, демократичні групи — «Серп і молот», «Товариство друзів Радянського Союзу» та інші, які діяли в окупованій країні і складалися, головним чином, з активістів розпущеної Комуністичної партії Польщі. Першим секретарем ЦК ППР став активний діяч КПП Марцелі Новотко, який з вересня 1939 р. перебував у Радянському Союзі і звідти разом з своїми бойовими друзями Павлом Фіндером, Малгоржатою Форнальською та іншими був закинтий на літаках у Польщу.

Польська робітничая партія, програма якої виходила з основних положень марксизму-ленінізму, очолила боротьбу польських народних мас за їх соціальне й національне визволення. Цю боротьбу вона зв'язувала з непохитною вірою в перемогу Союзу РСР у війні з німецьким фашизмом. Програмна декларація ППР, озглавлена «За що ми боремося», висунула лозунг боротьби за народну Польщу, в якій влада належала б не капіталістам і поміщикам, а робітникам, селянам і трудовій інтелігенції, за таку Польщу, до складу якої входили б її одвічні землі на заході і півночі. В 1943 р. першим секретарем ЦК ППР було обрано вірного сина польського народу Владислава Гомулку.

Під керівництвом ППР польський народ після визволення своєї батьківщини від німецько-фашистського гніту відбудував майже повністю зруйновану промисловість і сільське господарство, розпочав будівництво соціалістичного суспільства.

У грудні 1948 р. ППР об'єдналася на ідеологічних основах марксизму-ленінізму з відродженою Польською соціалістичною

партією, в результаті чого було створено Польську Об'єднану робітничу партію. ПОРП є наступницею і продовжувачем кращих традицій революційних партій польського робітничого класу — «Пролетаріату», Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, Польської соціалістичної партії-лівниці, КПП і ППР.

Польська об'єднана робітничая партія — це бойовий, передовий загін робітничого класу, найвища форма його організації, керівник і натхненник боротьби польського народу за соціалізм, за мир і дружбу між народами. Тісно згуртовані навколо ПОРП, трудящі Польської Народної Республіки, спираючись на братню допомогу Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, успішно виконали трирічний план відбудови народного господарства (1946—1949 рр.), шестирічний (1950—1955 рр.) та п'ятирічний (1956—1960 рр.) плани дальшого розвитку економіки та культурного будівництва і зараз, не покладаючи рук, трудяться над втіленням в життя нової п'ятирічки (1961—1965 рр.).

Величкі завдання, що мають бути здійснені протягом цієї п'ятирічки, накреслив III з'їзд ПОРП, який відбувся у березні 1959 р. До кінця п'ятирічки валова продукція народної Польщі має зрости в порівнянні з 1938 р. у десять разів. Заводи вироблятимуть у шість разів більше сталі, даватимуть порівняно з тим же часом у дванадцять разів більше електроенергії. Поряд з розширенням металургії, машинобудування, енергетики п'ятирічний план звертає особливу увагу на прискорений розвиток таких галузей промисловості, як виплавка алюмінію (зростання продукції більш як утричі порівняно з 1960 р.), виробництво синтетичного волокна і штучних добрив (приріст відповідно в шість і три рази). Приблизно за той же самий час валове виробництво сільського господарства має зрости на 30%. До 1965 р. повинно бути електрифіковано 80% усіх сіл країни.

Випробуваний авангард польського народу, ПОРП об'єднує в своїх рядах передових робітників, селян та інтелігентів. За даними на 1 січня 1960 р., кількість її членів і кандидатів у члени становить 1 018 466 чол. Члени і кандидати в члени ПОРП працюють майже в 53 тис. первинних партійних організацій, з яких більше половини (53%) зосереджено в містах.

ПОРП є керівною силою Фронту єдності

¹ Як відомо, влітку 1938 р. Комуністична партія Польщі була розпущена Виконкомом Комінтерну в зв'язку з висунутим тоді обвинуваченням у широкому проникненні в ряди її керівництва ворожої агентури. Згодом з'ясувалося, що це обвинувачення ґрунтувалося на матеріалах, фальсифікованих провокаторами.

народу, в який входять, крім ПОРП, також Об'єднана селянська партія (З'єднане стронніцтво людове) і Демократична партія (Сторонніцтво демократичне). Програма Фронту єдності народу — це програма будівництва соціалізму, вона передбачає міцне співробітництво усіх трьох партій, які стоять на ґрунті соціалізму. Об'єднана селянська партія налічує близько 250 тис. членів, а Демократична партія — майже 50 тис. членів.

ВИДАТНІ ПОЛЬСЬКІ РЕВОЛЮЦІОНЕРИ-ДЕМОКРАТИ

(ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Я. ДОМБРОВСЬКОГО ТА В. ВРУБЛЕВСЬКОГО)

У 1961 р. минає 125 років з дня народження видатних польських революціонерів-демократів, героїв і полководців Паризької Комуні Ярослава Домбровського (народився 13 листопада 1836 р. у м. Житомирі) і Валерія Врублевського (народився 5 грудня 1836 р. в м. Жолудок, Віленської губ.). Обидва вони — вихідці з дрібної шляхти. У 1855—1858 рр. Я. Домбровський служив у діючій армії на Кавказі. Я. Домбровський закінчив у Петербурзі академію генерального штабу, а В. Врублевський — інститут лісництва. Обидва були активними членами «групи» З. Сераковського, яка згодом переросла в революційну організацію. Під впливом З. Сераковського і російських революціонерів-демократів формувалися революційні погляди й патріотичні почуття Я. Домбровського і В. Врублевського. Великий вплив на них справили революціонери-демократи М. Добролюбов, М. Чернишевський, О. Герцен. Я. Домбровський мав тісні зв'язки з таємною революційною організацією «Земля і Воля» і з емігрантською групою «Колокола». Учасники «групи» Сераковського — Домбровського на своїх зібраннях обговорювали зловоденні питання, зокрема ставлення селян до проголошеної царем реформи. В. Врублевський вважав, що маніфест 19 лютого 1861 р., прийнятий з захопленням усією Європою і нібито встановлюючий рівноправність селян, був лише прикриттям... царя¹. Група готувалась до збройного повстання.

Після закінчення у 1862 р. академії Я. Домбровський служив у Варшаві, де проводив революційну роботу серед військових і був членом Центрального Національного комітету. Я. Домбровський розробив простий і сміливий план збройного повстання. По аграрному питанню Я. Домбровський стояв за безкоштовну передачу всієї землі селянам. Під впливом Я. Домбровського Центральный Национальный комітет у своїй програмі ствердив, що Україна повинна мати цілковиту свободу, зали-

шитись з Польщею чи розпоряджатись собою за власним бажанням.

Царським урядовцям стало відомо про підготовку повстання польським революційним підпіллям в армії, і тому Я. Домбровський вимагав розпочати повстання у 1862 р., щоб попередити можливі арешти членів військової організації царськими властями. Але в Центральному Національному комітеті не було згоди між «правими» і «лівими». 14 серпня Я. Домбровського було заарештовано, але й в тюрмі він підтримував зв'язки з Центральним Національним комітетом і революційними офіцерами російської армії. До «червоних» належав і В. Врублевський, який, проводячи революційну агітацію серед селян Гродненщини, разом з К. Калиновським, зосереджував увагу на найпекучіших питаннях, надаючи їм політичної гостроти, ідучи далі починань «червоних». В. Врублевський мав тісний зв'язок з Я. Домбровським і добре підготував белостоцьку організацію до повстання. У польському повстанні 1863 р. брали участь селяни, робітники фабрик, кустарі, офіціанти² та ін. Як відзначав В. І. Ленін, «тоді революційною була саме Польща в цілому, не тільки селянство, але й маса дворянства»³. В ході повстання 1863 р. В. Врублевський виявив себе умілим полководцем. У нерівних боях повстанці, хоч і погано озброєні (косами, мисливськими рушницями), завдавали відчутних ударів регулярним царським військам. 19 січня 1864 р. в бою під Рудкою Корнубтовою, в Радзиньському повіті, В. Врублевський був тяжко поранений.

Я. Домбровський, просидівши два роки у в'язниці, в листопаді 1864 р. був засуджений до п'ятнадцяти років каторжних робіт у Сибіру, але з етапу в Москві втік, переховувався до літа 1865 р. в Петербурзі, а потім переїхав до Парижа. В Парижі Я. Домбровський встановив тісний зв'язок з російською, італійською, чеською, угорською демократичною і революційною еміграцією, став одним з керівників демократичного Об'єднання еміграції польської.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Соціальне сочинення, т. XV, 1935, стор. 220.

² Службовці поміщицьких економій.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 403.

П. М. КОСТЕНКО

В. Врублевський у Парижі вчився у вищій школі французького генерального штабу. Він ввійшов до першого керівництва Об'єднання еміграції польської, очолюючи «ліве» революційно-демократичне її крило. Після оголошення 4 вересня 1870 р. Франції республікою Я. Домбровського запросив Гарібальді у свій штаб добровольців «вогезів», але Я. Домбровський не міг вибратися з оточеного пруссаками Парижа. Коли героїчний французький народ вперше в історії взяв владу до своїх рук і оголосив Паризьку Комуну, кращі сини польського народу, серед них Я. Домбровський, В. Врублевський та інші, стали активними керівниками Паризької Комуні. Я. Домбровський і В. Врублевський розробили план оборони Парижа. На засіданні Центрального Комітету національної гвардії Я. Домбровський вимагав більш активних дій комунарів — наступу на Версаль, арешту уряду Тьера, призначення виборів до Установчих зборів. Відхилення пропозицій Я. Домбровського, як указував К. Маркс, було найбільшою помилкою Паризької Комуні. В. Врублевському Комуні довірила одну з трьох армій, яка обороняла правий берег р. Сени. Я. Домбровського було призначено командуючим XI легіону збройних сил Комуні, 6 квітня — комендантом обложеного Парижа. 26 квітня Домбровський уже керував усім фронтом оборони р. Сени. В боях на барнаках Монмартру Я. Домбровсь-

кий очолив контратаку і на розі вул. Мірха і площі Орнано був смертельно поранений. На другий день, 24 травня, під салют залитих кров'ю барикад, які ще трималися, комунари поховали Я. Домбровського на кладовищі Пер Лашез. В. Врублевського врятувала паризька робітниця. Уряд Тьера заочно засудив його до смертної кари, за його голову була оголошена грошова нагорода, але пролетарський Париж не видав бойового товариша і свого полководця, а допоміг виїхати до Лондона. В Лондоні В. Врублевський включився в активну роботу І Інтернаціоналу як секретар-кореспондент Генеральної Ради у справах Польщі, був делегатом Гаагського конгресу (1872 р.), головою комісії по розслідуванню шкідливої діяльності в керівних органах секції англійських тред'юніонів. В. Врублевський до кінця свого життя користувався великою повагою Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Помер він у Парижі 5 серпня 1908 р. і похований на кладовищі Пер Лашез.

В усій своїй діяльності Я. Домбровський і В. Врублевський палко захищали демократичні революційні ідеї патріотичного польського руху, зокрема повстання 1863 р., ідею союзу з прогресивними силами Росії і України. В. І. Ленін говорив, що пам'ять про Домбровського і Врублевського нерозривно зв'язана з найбільшим рухом пролетаріату в ХІХ ст.

В. У. ПАВЕЛКО

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ

Радянські люди прийшли до ХХІІ з'їзду рідної Комуністичної партії з чудовими трудовими подарунками і успіхами. Певний вклад у справу всенародної зустрічі ХХІІ з'їзду КППРС вніс і науковий колектив Інституту історії партії. Про це свідчить як його наукова продукція 1961 р., так і весь його сорокарічний шлях вірного служіння партії і народу.

За свою сорокарічну діяльність інститут провів значну роботу по науковій розробці і документальному висвітленню героїчної історії КППРС та її бойового загону — Комуністичної партії України, вніс певний вклад у розвиток історико-партійної науки на Україні. За роки існування інститутом підготовлено і опубліковано близько 100 історико-партійних праць, зокрема 25 збірників документів, 12 монографій, 9 збірників статей та понад 40 брошур. Крім цього, науковими співробітниками інституту було опубліковано велику кількість позапланових пропагандистських праць — брошур, статей у журналах і газетах, наукових збірників тощо.

Розробка історії КП України почалася незабаром після завершення громадянської війни. Основну і провідну роль у цій справі відіграла створена в 1921 р. за рішенням ЦК КП(б)У і уряду Радянської України Комісія по історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт). Центральною комісією Істпарту, Інститутом історії партії при ЦК КП(б)У та його місцевими губернськими, а потім окружними і обласними органами ще в довоєнні роки було підготовлено і видано немало меморандів літератури, збірників документів, науково-популярних брошур, а також ряд праць з історії місцевих партійних організацій — Київської, Катеринославської, Донецької, Одеської та ін. Так, за період з 1922 по 1940 р. тільки республіканською комісією Істпарту, а потім Інститутом історії партії було опубліковано близько 70 наукових праць, у тому числі 15 збірників документів і близько 50 книг і брошур, зокрема кілька книг і брошур з історії перших з'їздів і конференцій КП(б)У, збірник «КП(б)У в резолюціях її з'їздів

і конференцій» (1927 р.), двотомну хрестоматію «Історія КП(б)У в матеріалах і документах» та ін. Значну наукову цінність мають видані інститутом у довоєнний період 57 номерів журналу «Літопис революції», в яких було опубліковано багато цінних історико-партійних документів, спогадів старих більшовиків та активних учасників Жовтневої революції і громадянської війни на Україні.

В довоєнний період основні зусилля наукового колективу Істпарту, а потім Інституту історії партії були спрямовані, головним чином, на розробку історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період та їх діяльність у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Питанням боротьби КП України за збудову народного господарства та соціалістичне будівництво на Україні приділялося дуже мало уваги. За винятком кількох популярних брошур, не було створено жодної ґрунтовної монографії або збірника документів, в яких би висвітлювалися проблеми діяльності КП України після закінчення громадянської війни. Слід відзначити, що на науковій продукції інституту довоєнних років значною мірою позначився культ особи, у той період недостатньо висвітлювалася організуюча й спрямовуюча роль Комуністичної партії, роль великого вождя партії і народу В. І. Леніна. Деякі праці відзначаються слабкістю аргументації, відсутністю теоретичних висновків, не мають достатньої джерелознавчої бази, не вільні від серйозних помилок.

Вірломний напад гітлерівських загарбників у 1941 р. на СРСР перервав діяльність колективу інституту, і лише з 1944 р. вдалося відновити його роботу. За післявоєнні 1945—1960 рр. інститутом опубліковано 26 великих наукових праць, зокрема 10 збірників документів, 8 збірників статей і доповідей, 3 монографії, 3 брошури, створено «Нариси історії Комуністичної партії України». Хоч кількісно за післявоєнний період створено дещо менше, ніж у довоєнні роки, проте за своїм обсягом і значенням, а також науковим рівнем

післявоєнні видання інституту стоять набагато вище. Особливо активна і плідотворна науково-дослідницька робота інституту розгорнулася після ХХ з'їзду КПРС, на якому з новою силою було підкреслено значення наукової розробки історії КПРС. «Славна історія нашої партії,—говорив на з'їзді М. С. Хрущов,—і далі повинна бути одним з найважливіших джерел виховання кадрів»¹.

Керуючись рішеннями з'їзду і вказівками М. С. Хрущова, колектив інституту зосередив свою увагу на розробці найбільш важливих і актуальних проблем і питань історії КПРС і КП України. Одним з основних і бойових завдань інституту було виконання рішення ЦК КП України про створення великої колективної праці «Нариси історії Комуністичної партії України». Перед авторським колективом і всіма науковцями інституту було поставлене завдання розробити історію КП України, всебічно показати бойову діяльність одного з передових загонів славної КПРС. Певною пробою сил в узагальненні ряду питань і проблем історії партійної організації України, своєрідним проспектом «Нарисів» були підготовлені Відділом пропаганди і агітації та Інститутом історії партії ЦК КП України тези про 40-річчя Комуністичної партії України (1958 р.). Створюючи «Нариси», авторський колектив віддавав належне історіографічній спадщині, але не міг прийняти її беззастережно, без серйозної критичної оцінки й аналізу. Довелося подолати цілий ряд труднощів, переглянути й по-новому розв'язати ряд питань історії КП України.

Поряд з «Нарисами» важливими монографічними дослідженнями останніх років є праці «Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.)» П. М. Шморгуна, в якій використано і узагальнено ряд нових джерел з історії цього важливого періоду, та «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції» У. І. Рядніної, в якій найбільш повно висвітлюється діяльність більшовицьких організацій України в один з найвирішальніших періодів в історії партії. Питанням партійного будівництва в період соціалістичної індустріалізації присвячена монографія Ф. Ю. Шерстюка «Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 роках».

Важливим вкладом в історико-партійну літературу є також збірники статей, видані інститутом у післявоєнний період. Загальне схвалення здобули, зокрема, такі збірники, як виданий до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна збірник «Ленінським шляхом», «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень

1917 р.—лютий 1918 р.)», «Комуністична партія—нахненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР» та ін.

Період після ХХ з'їзду КПРС був плідотворним і в галузі створення наукової документальної бази для історії КП України. Досить сказати, що з виданих у післявоєнний період 10 документальних збірок 8 були видані після ХХ з'їзду партії, у період 1957—1960 рр. Це, насамперед, такі загальновідомі ґрунтовні публікації документів, як «В. І. Ленін про Україну», «В. І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного будівництва», «Трудячі України В. І. Леніну», «КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», «Большевики України в період между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (1907—1917 гг.)», «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции», «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны» та ін.

Збірники інституту дістали високу оцінку радянської громадськості, знайшли позитивні відгуки в республіканській і союзній пресі. Їх з інтересом зустріла і наукова громадськість братніх нам країн соціалістичного табору, зокрема Польщі, Чехословаччини та ін. Крім згаданих опублікованих збірок, завершено або завершується підготовка до друку ще деяких, зокрема таких, як «Листовки социал-демократических организаций Украины (1894—1904 гг.)», «Листування ленінського партійного центра з партійними організаціями на Україні» та ін. Отже, історія більшовицьких організацій України, тобто весь дожовтневий період історії нашої партії на Україні буде висвітлено цілою серією документальних публікацій. Найбільш значна робота проведена в справі розробки і висвітлення таких періодів, як перша російська революція 1905—1907 рр. і підготовка й проведення Жовтневої революції.

В опублікованих і тих, що нині готуються до друку, збірниках документів яскраво показується керівна й спрямовуюча роль Комуністичної партії на чолі з її організатором і вождем В. І. Леніном у боротьбі трудящих за перемогу соціалістичної революції, за торжество нового, соціалістичного життя. Документальні збірники незаперечно свідчать про нерозривну єдність партії і народу, вірність і палку любов трудящих України до своєї рідної партії та її великого творця В. І. Леніна.

Однак те, що зроблено науковим колективом інституту за післявоєнні роки,—це лише початок тієї великої роботи, яку треба здійснити у створенні документальної бази для підготовки багатотомної історії КПРС та її бойового загону—Комуністичної партії України. Якщо дожовтневий період історії КП України документально висвітлено більш-менш задовільно, то у ви-

¹ М. С. Хрущов, Звітна доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу ХХ з'їздові партії 14 лютого 1956 р., К., 1956, стор. 128.

світленні післяжовтневого періоду і, особливо, останнього, післявоєнного періоду, зроблено ще дуже мало.

Керуючись вказівками історичного XXII з'їзду КПРС про роль і значення історико-партійної науки в сучасних умовах, необхідно підготувати фундаментальні публікації з історії утворення Комуністичної партії України, її героїчної діяльності і боротьби в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, в період боротьби нашого народу за побудову соціалізму, в тяжкі роки Великої Вітчизняної війни, відбудови й розвитку народного господарства в післявоєнний період і боротьби Комуністичної партії України за могутнє піднесення народного господарства у 1953—1961 рр. Центральний Комітет нашої партії і особисто М. С. Хрущов звертають увагу працівників ідеологічного фронту на необхідність більш тісного поєднання науки з життям, теорії з практикою. Ця вимога партії повною мірою стосується і колективу Інституту історії партії ЦК КП України, вона вказує на необхідність зосередження ще більшої уваги на розробці найбільш актуальних і сучасних тем, на глибокому висвітленні тематики післяжовтневого і, особливо, післявоєнного періоду. Поряд із створенням праць з історії громадянської і Великої Вітчизняної воєн колектив інституту має написати ґрунтовні монографічні і документальні праці з історії боротьби радянського народу під керівництвом Комуністичної партії за соціалістичну індустріалізацію і колективізацію, за відбудову й розвиток народного господарства і культури республіки у післявоєнний період, за втілення в життя грандіозного плану семирічки—плану розгорнутого комуністичного будівництва в нашій країні. Виконанню цих вимог присвячено «Семирічний план науково-дослідницької роботи Інституту історії партії на 1959—1965 рр.», а також його річні плани.

За перші три роки семирічки вже дещо зроблено: підготовлено і видано «Нариси історії Комуністичної партії України», здано до друку збірник документів «Більшовики України в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади», завершується підготовка збірників «Промисловість і робітничий клас України у відбудовний період (1921—1925 рр.)», «Комуністична партія Західної України в документах і матеріалах (1919—1938 рр.)» та деяких інших. Ведеться робота над підготовкою до друку таких збірників документів, як «Бригади комуністичної партії на Україні (1958—1960 рр.)», «Діяльність КП України по крутому піднесенню сільського господарства республіки (1953—1961 рр.)», «Листівки періоду Великої Вітчизняної війни» та ін. В зв'язку з наближенням 40-річчя утворення СРСР заплановано підготувати документальний збірник «КП України — керівник об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР». Планом інституту на 1961 р. передбачено

значне розширення наукової розробки сучасних тем у вигляді монографій, збірників документів з історії КП України. Про це яскраво свідчать хоча б такі дані: з 21 запланованої теми з історії КП України лише 5 стосуються дожовтневого періоду, а решта (16) — присвячені радянському періоду, зокрема 4 — післявоєнним рокам. Значне місце в цьому плані займає висвітлення проблеми «В. І. Ленін і Україна».

Ряд наукових співробітників після «Нарисів історії Комуністичної партії України» розпочали або продовжують свою роботу над написанням монографій, що потім дасть змогу успішно приступити до виконання головного завдання інституту на найближчі 4—5 років — створення тритомної «Історії КП України». Так, О. Т. Юрченко продовжить роботу над написанням монографії «В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1894—1920 рр.)», П. М. Шморгун — над монографією «Більшовики України в період реакції 1907—1910 рр.», М. Р. Доній працюватиме над монографією «Партійне будівництво на Україні в 1917—1918 рр.», П. І. Павлюк, У. І. Рядніна і П. В. Замковий розроблятимуть тему «Україна в період громадянської війни (1918—1920 рр.)», І. І. Коломійченко — «Комуністична партія України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію і підготовку суцільної колективізації сільського господарства в республіці (1926—1929 рр.)», Ю. В. Бабко — «Комуністична партія України в боротьбі за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства республіки. Перемога соціалізму в СРСР (1933—1937 рр.)». Група авторів у складі І. Д. Назаренка, Г. М. Мултиха, П. М. Костриби і Є. М. Савченко розроблятиме тему «Українська РСР в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)», А. Д. Ярошенко працюватиме над монографією «Партійне будівництво на Україні в період 1945—1950 рр.», Ф. Ю. Шерстюк — над монографією «Комуністична партія України в боротьбі за могутнє піднесення народного господарства республіки, за завершення побудови соціалізму (1953—1958 рр.)».

Одним з першочергових і головних завдань інституту є переклад українською мовою творів класиків марксизму-ленізму. Особливо активною і плідотною ця робота була після Великої Вітчизняної війни. Науковими співробітниками здійснено переклад трьох томів геніального твору К. Маркса «Капітал», а також I і II частини IV тома «Теорії додаткової вартості». Перекладені і вийшли у світ «Вибрані твори» К. Маркса і Ф. Енгельса в двох томах, а також ряд окремих творів основоположників наукового комунізму. За рішенням ЦК КП України здійснюється переклад українською мовою 36-томного видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Уже вийшли у світ 1—6 томи, друкується 7 том і здані до друку 8—10 томи, а також ведеться переклад 11—15 томів.

Видатною подією в ідейному житті

Комуністичної партії України і всього українського народу був переклад українською мовою 4-го видання творів В. І. Леніна у 35 томах, здійснений у період 1941—1950 рр. Враховуючи побажання широких кіл читачів, що вивчають ленінські твори, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС випустив 8 додаткових томів 4-го видання Творів В. І. Леніна. З цих додаткових томів Інститут історії партії ЦК КП України вже переклав і видав 36 і 37 томи. Друкується також 38-й том, до якого входять відомі «Філософські зошити» В. І. Леніна, що українською мовою будуть опубліковані вперше. У зв'язку з великим попитом на четверте видання Творів В. І. Леніна українською мовою Держполітвидав УРСР протягом 1952—1956 рр. випустив додатковий тираж 35 томів загальною кількістю 50—56 тис. примірників кожного тома.

Було здійснено також переклад українською мовою нового видання біографії В. І. Леніна, а також тритомного видання «Спогадів про Володимира Ілліча Леніна».

Аналіз зроблених перекладів творів класиків марксизму-ленінізму українською мовою показує, що якість цих перекладів з року в рік підвищується, удосконалюється, дедалі точніше передаються всі особливості оригіналів. У цьому відношенні особливо показовим є переклад 4-го видання Творів В. І. Леніна, який значно і вигідно відрізняється від перекладів ленінських праць у 20-х і 30-х роках. Застосування методологічно правильних наукових принципів перекладу, побудованих на основі марксистсько-ленінської теорії, на основі сучасних досягнень радянського мовознавства, забезпечило високу якість перекладу творів класиків марксизму-ленінізму.

Перекладені й видані українською мовою твори класиків марксизму-ленінізму є важливим вкладом у розвиток української радянської культури, джерелом ідейної наснаги мільйонів трудящих республіки.

Важливою ділянкою роботи Інституту історії партії за минулі роки було збирання, упорядкування і використання в наукових цілях партійних документів і матеріалів, що висвітлюють славний шлях бойового загону великої КПРС — Комуністичної партії України. У цій галузі значну роботу було проведено ще в довоєнні роки.

Однак віроломний напад німецько-фашистських загарбників на нашу країну на деякий час припинив плідотворну роботу по комплектуванню документальної бази інституту. Багато документів і матеріалів загинуло в роки Велкої Вітчизняної війни. Лише після визволення України від фашистських варварів ця робота була відновлена і нині успішно проводиться. За даними на 1 січня 1961 р., у фондах партархіву інституту зберігається понад 150 тис.

архівних справ. У цих документах і матеріалах знайшла своє втілення багатогранна діяльність КП України, її Центрального Комітету і місцевих партійних організацій, комсомолу республіки і т. д.

Багато уваги інститут приділяє науково-методичному керівництву сіткою обласних партійних архівів, в яких зосереджено понад 5650 тис. справ з історії діяльності місцевих партійних організацій.

Документальні матеріали партархіву Інституту історії партії і обласних партійних архівів є необхідною документальною базою для успішного розвитку історико-партійної науки в нашій республіці, для дальшої розробки історії КП України та її обласних партійних організацій. Над розробкою цих матеріалів працюють десятки й сотні дослідників історії партії, наукові працівники установ Академії наук і викладачі вузів не лише нашої республіки, а й інших республік. Досить сказати, що тільки в 1960 р. у читальному залі Інституту історії партії ЦК КП України працювали 235 дослідників, які використали для написання своїх наукових праць близько 27 тис. архівних справ.

На основі документальних матеріалів партархіву Інституту історії партії було підготовлено ряд цінних історико-партійних збірників, зокрема таких, як «КП України в резолюціях і рішеннях її з'їздів і конференцій», «Комуністична партія Західної України в документах і матеріалах», «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны» та деяких інших.

Значні книжкові багатства зібрані в науковій бібліотеці інституту, яка налічує близько 75 тис. томів книг і журнальних комплектів. Це, переважно, твори класиків марксизму-ленінізму, документальні збірники й монографічні праці з історії КПРС, КП України, ЛКСМУ, історії філософії тощо. Поряд з сучасною партійною і радянською пресою у бібліотеці зібрано рідкісні комплекти перших видань більшовицьких організацій України, їх відозви й листівки.

За роки семирічки Інститут має зробити новий важливий крок вперед у справі наукової розробки і документального висвітлення історії Комуністичної партії України, а водночас і в справі висвітлення історії всієї КПРС. Особливо важливим завданням має бути наукова пропаганда історичних рішень ХХІІ з'їзду КПРС, висвітлення цілого ряду питань з історії Програми і Статуту КПРС, з історії розгорнутого будівництва комуністичного суспільства в нашій країні.

*І. І. КОЛОМІЯЧЕНКО,
А. Д. ЯРОШЕНКО*

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ЗА 1960—1961 рр.

Керуючись історичними рішеннями XX і XXI з'їздів КПРС та пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ з ідеологічних питань, колектив наукових працівників Інституту історії АН УРСР протягом 1960—1961 рр. зробив різкий поворот до дослідження найактуальніших питань сучасної й минулої історії українського народу. Створення в інституті в кінці 1960 р. відділу історії соціалістичного і комуністичного будівництва в Українській РСР значно сприяє розширенню вивчення сучасної тематики, що відповідає потребам життя, практиці соціалістичного і комуністичного будівництва.

Головним завданням Інституту історії АН УРСР справедливо продовжує вважатися підготовка глибокотеоретичних, узагальнюючих праць з актуальних питань історії УРСР і СРСР та загальної історії, які на основі достовірних фактів висвітлювали б героїчну боротьбу українського народу спільно з братнім російським народом за побудову нового життя, доводили б історичну приреченість капіталізму та немінучість перемоги комунізму в світовому масштабі. Виконанню цього завдання певною мірою сприяло опублікування у 1960—1961 рр. цілого ряду праць наукових співробітників Інституту історії АН УРСР. Про найважливіші з них ми й хочемо розповісти.

У праці О. К. Касименка «Історія Української РСР, Популярний нарис» (399 с.) висвітлюється історія українського народу з найдавніших часів до наших днів. У ній на великому фактичному матеріалі відображено героїчну боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів, за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Росією, соціально-економічний розвиток і політичне становлення України в добу феодалізму та капіталізму. Велика увага приділена висвітленню боротьби українських трудящих за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні.

В другому томі багато ілюстрованої «Історії Києва» (946 с.) змальовується образ міста-героя від Лютневої революції 1917 р. до наших днів. На численних прикладах яскраво показано гігантські зміни в галузі економіки, культури і науки міста за роки Радянської влади, героїчну боротьбу киян проти фашистських орд у суворі дні Вітчизняної війни, їх самовіддану працю в період завершення побудови соціалізму і розгорнутого комуністичного будівництва.

«Боротьба народів слов'янських країн проти фашистських поневолювачів (1939—1945 рр.)» (430 с.) — так називається книга В. І. Клокова. Автор на основі багатьох архівних і опублікованих джерел, радянських і зарубіжних, відтворив славу сторінку історії боротьби слов'янських на-

родів проти фашизму, як частину загального руху Опору. Детально досліджен у книзі національно-визвольний рух під час другої світової війни в Польщі, Чехословаччині, Болгарії і Югославії, викрито злісні наклепи реакційної буржуазної пропаганди на визвольну місію СРСР та дані відсіч фальсифікаторам історії другої світової війни.

Праця А. М. Шлепакова «Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX—початок XX ст.)» (199 с.) присвячена дослідженню причин масової еміграції українського населення, умов їх життя та боротьби проти експлуатації і дискримінації у США та Канаді. В монографії широко показано вклад українських трудящих у розвиток економіки і культури цих країн, в демократичний і соціалістичний рух.

Д. М. Сташевський у монографії «Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923 рр.)» (310 с.) викрив спроби імперіалістів США використати після першої світової війни фінансову залежність європейських держав від американського капіталу для здійснення економічної й політичної експансії в Європі.

На основі вивчення новітньої зарубіжної літератури В. С. Коваль у своїй цікавій брошурі «Правда про змову проти Гітлера 20 липня 1944 р.» (100 с.) розповів про діяльність американської розвідки, яка готувала цю змову з метою укладення сепаратного договору з Німеччиною, спрямованого проти Радянського Союзу.

І. М. Кулінич і М. М. Кошик у праці «Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1918—1919 рр.» (134 с.) висвітлюють революційну діяльність німецьких комуністів на Україні серед солдатів німецької окупаційної армії, серед колишніх німецьких військовополонених та німецьких колоністів, а також перебування німецьких товаришів у лавах Червоної Армії.

Перші кроки соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні, що проводилась під керівництвом Комуністичної партії, відображені у праці І. Х. Галжі «Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.)» (153 с.).

С. К. Гутянський у своїй праці «Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні» (108 с.) показав процес революційної перебудови народної освіти на Україні у 1918—1920 рр., боротьбу партії за розвиток школи в роки соціалістичного будівництва. В монографії П. К. Стояна та П. С. Загорського «Нариси історії Комітетів незаможних селян України» (161 с.) досліджено історію створення КНС, їх роль у зміцненні Радянської влади і створенні колгоспного ладу на селі.

В монографії І. І. Компанійця «Ст-

новшиє і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.)» (370 с.) йдеться про соціально-економічне становище трудящих мас і революційний рух, який розвивався під впливом трьох російських революцій, особливо Великого Жовтня.

Ф. О. Ястребов у своїй книзі «Революційні демократи на Україні (друга половина 50-х — початку 60-х рр. ХІХ ст.)» (305 с.) розглядає питання про роль, програму і боротьбу революційної демократії в Росії і на Україні, аналізує революційну діяльність Т. Г. Шевченка і Харківсько-Київського таємного товариства (1857—1860 рр.).

Третю книгу з історії козацтва під назвою «Запорізька Січ в останні часи свого існування» (414 с.) опублікував В. О. Голубуцький. В ній на основі нових архівних матеріалів змальовано один з важливих періодів історії запорізьких козаків у 1734—1775 рр., розвінчено антинаукові концепції дворянських та буржуазних істориків.

У монографії О. М. Апанович «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50—70 рр. ХVІІ ст.)» (299 с.) показано загарбницьку політику султанської Туреччини і Кримського ханства щодо України, форми боротьби запорізьких козаків проти турецько-татарської навали.

Вперше українською мовою видано книгу французького історика ХVІІ ст. П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» (196 с.). (Підготували до друку А. З. Барабой та О. А. Бевзо). У цій книзі описуються події перших років визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. (від її початку в 1648 р. до Білоцерківської угоди 1651 р. включно).

Велику монографію «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках ХVІІ ст.» (361 с.) опублікувала К. І. Стецюк. На основі друкованих та архівних джерел в монографії показано бо-

ротьбу народних мас Лівобережної України проти феодально-кріпосницького гніту. Автор піддала гострій критиці буржуазні і буржуазно-націоналістичні концепції з питання народних рухів на Лівобережній Україні в 50—70 роках ХVІІ ст.

Перша частина колективної праці «Історія міста-героя Севастополя (1783—1917)» (359 с.) охоплює період від його заснування до 1917 р., змальовує героїчне минуле Севастополя в історії нашої Батьківщини.

Монографія І. І. Слинька «Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.)» (327 с.) є значним вкладом у справу створення історії колгоспного селянства УРСР.

У монографії В. Г. Сарбея «Історичні погляди О. М. Лазаревського» (190 с.) йдеться про наукову діяльність одного з найвидатніших представників демократичного напрямку в українській історіографії.

Протягом 1960—1961 рр. було видано два томи «Хрестоматії з історії Української РСР» під редакцією члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія, а також збірник статей «Робітничий рух на Україні в період імперіалізму» (271 с.).

Підготовлені до друку і вийдуть ближчим часом такі праці: В. В. Руднев «Утворення української соціалістичної нації» (27 др. арк.), І. Ф. Євсєєв «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1945—1960 рр.)» (20 др. арк.), Р. Г. Симоненко «Антирадянська інтервенція США і Антанти на Україні в 1919 р.» (20 др. арк.), О. Б. Слудський «Робітничий клас України в боротьбі за створення економічного фундаменту соціалізму» (25 др. арк.), С. М. Пархомчук «Народження нової Румунії» (15 др. арк.), збірники документів: «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919 рр.)» (47 др. арк.), «Касування кріпосного права на Україні» (30 др. арк.).

Л. Л.

У ВІДДІЛІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АКАДЕМІЇ НАУК УРСР У ЛЬВОВІ

Колектив наукових співробітників Відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові зосередив свої зусилля на підготовці праць, що узагальнюють історію соціалістичного і комуністичного будівництва, зокрема в західних областях УРСР. Планується найближчим часом закінчити такі найважливіші теми: «Розвиток промисловості в західних областях УРСР у 1939—1960 рр.» (виконавець Г. І. Ковальчак), «Боротьба трудящих України за розвиток нафтової і газової про-

мисловості в 1950—1960 рр.» (виконавець Д. Д. Низовий), «Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні в 1935—1941 рр.» (виконавець М. Т. Куц), «Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів у 1941—1945 рр.» (виконавець П. Н. Чуприна) та ін. Група співробітників відділу (В. П. Огоновський, С. Т. Білецький, Р. О. Батаг, О. Л. Павенцький, Н. П. Кот) працює над допоміжною історичною темою «Історико-географічний слов-

ник Львівської області», в якому буде дано короткий історико-географічний опис важливих населених пунктів області в їх історичному розвитку.

З проблематики історії Української РСР дорадянського часу головна увага приділяється дослідженню історії робітничого класу і селянства, розвитку культури і суспільно-економічної думки на Україні в період феодалізму і капіталізму, історії економічних, політичних та культурних зв'язків українського народу з братнім російським, білоруським та іншими народами СРСР і країн соціалістичного табору. Найближчим часом планується завершити розробку таких тем, як «Антифеодальна боротьба селян Галичини в XVI і в першій половині XVII ст.» (виконавець В. В. Грабовецький), «Львівське братство і його роль в розвитку української культури в XVI—XVIII ст.» (виконавець Я. Д. Ісаєвич), «Селянські рухи в Східній Галичині в кінці XVIII ст.» (виконавець Ф. І. Стеблій), «Становище селянства західноукраїнських земель

і його революційна боротьба в другій половині XIX ст.» (виконавець М. М. Кравець) та ін. Важливим питанням цієї проблеми є тема «Київська Русь», над якою працює академік І. П. Крип'якевич. На основі вивчення нових археологічних даних, а також раніше невідомих рукописних і друківаних джерел буде висвітлено окремі проблеми історії Київської Русі—колиски трьох братніх народів—російського, українського і білоруського—від часу виникнення до феодальної роздрібненості.

Наукові співробітники відділу разом з працівниками львівських архівів працюють над підготовкою до опублікування архівних документів і матеріалів. Проводиться робота по створенню двох збірників документів і матеріалів: «Колективізація сільського господарства і розвиток колгоспного ладу в Західних областях Української РСР 1939—1960 рр.» та «Антинародна діяльність Ватикану на Західній Україні».

Ю. Ю. СЛИВКА

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК
МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1961 р.**

ПЕРЕДОВІ

	№ жур- налу
Велична програма міжнародного комуністичного руху	1
З'їзд будівників комунізму	6
Прапор всенародної боротьби за комунізм	5

СТАТТІ

Бабко Ю. В.—Масово-політична робота партійних організацій вищої школи України в період будівництва фундаменту соціалізму	2
Бачинський А. Д. (Одеса) — Паризька Комуна і революційний рух на Півдні України (70-і роки XIX ст.)	2
Вербило О. М. (Ульяновськ) — Допомога українського народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни	4
Гінзбург М. А.—Профспілки України в боротьбі за відбудову промисловості (1921—1925 рр.)	2
Сердюк В. З.—З історії розвитку Статуту Комуністичної партії Радянського Союзу	3
Симоненко Р. Г.—Документи Народи представників комуністичних та робітничих партій — дальший розвиток ленінського вчення про мирне співіснування	3
Сульженко В. К. (Львів) — Братерське співробітництво і взаємна допомога — джерело розквіту економіки соціалістичних країн	4
Черніков І. Ф.—З історії політичних відносин СРСР і Туреччини (1923—1935 рр.)	4
Ткач Н. І.—Організаційно-господарське зміцнення колгоспів України в період перемоги соціалізму (1934—1938 рр.)	3
Шабліовський Є. С.—Революційно-демократична спадщина Чернишевського і Шевченка в світлі марксизму-ленінізму	3
Шарапа П. М. (Дніпропетровськ), Васильченко П. Д. (Дніпропетровськ) — Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району)	2
Юрченко О. Т.—З історії розробки В. І. Леніним програми Комуністичної партії	2

ДО XXII З'ІЗДУ КПРС ТА XXII З'ІЗДУ КП УКРАЇНИ

Новиков І. А. (Сімферополь) — Виховання трудящих в дусі дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму на сучасному етапі	5
Корв'яков Г. А.—Розвиток організаційних форм управління промисловістю та будівництвом на Україні	5
Островерхий І. І. (Запоріжжя) — Партійне керівництво робітників сільськогосподарства України (1953—1961 рр.)	5
Талан Є. П.—Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільськогосподарства України (1958—1961 рр.)	5
Шульга І. В., Юрчук В. І.—Партійні організації України в боротьбі за здійснення рішень XXI з'їзду КПРС	5

ДО 20-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Ванєєв Г. І. (Севастополь) — Участь трудящих Севастополя в обороні рідного міста (жовтень 1941—липень 1942 рр.)	3
Клоков В. І.—Вирішальний фактор зміни характеру другої світової війни.	3

- Мойсеев О. В. (*Суми*) — Масовий героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро (1943 р.) 3
 Чеканюк А. Т., Кожукало І. П. — Героїчна оборона Києва в 1941 р. та її роль у зриві фашистських планів «бліцкригу» 3

З ІСТОРІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

- Волков В. П. (*Сімферополь*) — Боротьба за відновлення і зміцнення Радянської влади в Криму (1919 р.) 1
 Черноус В. У. (*Чернігів*) — Відновлення та зміцнення місцевих органів влади на Чернігівщині (листопад 1919—1920 рр.) 1
 Щербак В. М. (*Москва*) — Пропаганда і агітація в масах у перші роки Радянської влади 1
 Щусь О. Й. — Політична робота у військах українського фронту (лютий—квітень 1919 р.) 1
 Юбкін В. П. (*Дніпропетровськ*) — Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919—1920 рр.) 1

НА ПЕРЕДНЬОМУ КРАЇ БОРотьБИ ЗА КОМУНІЗМ

- Бортнічук М. Т. — Підвищення ролі громадських організацій в період розгорнутого будівництва комунізму 6
 Курносов Ю. О. — Партійні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці 6
 Нагорний М. Д. (*Харків*), Руденко О. Ф. (*Харків*) — Комуністи — організатори трудової активності шахтарів Донбасу 6

ПАРОСТКИ НОВОГО, КОМУНІСТИЧНОГО

- Белявін К. Ф. (*Кіровоград*) — КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво 4
 Лихолобова З. Г. (*Донецьк*) — Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) 4
 Шевченко Л. А. — Університети культури та народні театри на Україні 4

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Воробйова С. А. — Вивчення Фрідріхом Енгельсом слов'янських мов та літератур 4
 Гадусенко І. М. — Київська Русь і Північне Причорномор'я 6
 Горлач М. І. — Розвиток творчої ініціативи робітничого класу України в період наступу соціалізму по всьому фронту 5
 Гутяньський С. К. — З історії боротьби за учительські кадри на Україні (1919—1920 рр.) 4
 Євтушенко А. П. — Роль політвідділів МТС степової частини України в організаційно-господарському зміцненні колгоспів (1933—1934 рр.) 1
 Євсєєв І. Ф. — Важлива форма співробітництва народів України і Польщі Коновалюк О. І. (*Ростов-на-Дону*) — Початковий етап колгоспного будівництва на Кубані (1920—перша половина 1921 р.) 5
 Кудлай О. С. — Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945—1953 рр.) 6
 Лещенко Л. О. — Із історії розв'язання дунайської проблеми (1948 р.) 6
 Лещенко М. Н. — Скасування кріпосного права в Росії 1
 Новиков П. О. (*Новосибірськ*) — Нові дані про пересилку марксистської літератури в Росію 2
 Опаляхін Ф. І. (*Ленінград*) — До питання про створення В. І. Леніним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» 2
 Панібудьласка В. Ф. (*Дніпропетровськ*) — Комуністична партія — організатор і керівник комсомолу України (1919—1920 рр.) 4
 Рудой А. Д. (*Жданов*) — З історії організації заводів-втузів на Україні 5
 Сокурєнко В. Ф. — Боротьба більшовиків Харкова за перебудову партійної роботи в умовах наступу реакції (1907 р.) 4
 Черненко А. М. (*Дрогобич*) — Перша більшовицька школа (До 50-річчя партійної школи в Лонжюмо) 2
 Чистякова О. В. (*Москва*) — Антифеодальний рух у фортецях Південно-Західної дільниці Белгородської сторожової смуги (1648—1650 рр.) 4
 Щокіна О. М. (*Одеса*) — З досвіду боротьби більшовиків за маси (1910—1914 рр.) 4

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Марченко М. І.— Історичні погляди Т. Г. Шевченка	1
Тадеуш Буткевич (<i>Польща</i>)— Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський.	1
Шевченко Ф. П.— Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.)	1

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РАДГОСПІВ НА УКРАЇНІ

Дерев'яшкін М. Ф. (<i>Харків</i>)— Допомога радгоспів трудящому селянству (1923—1925 рр.).	6
Овсяннікова О. О. (<i>Дніпропетровськ</i>)— Радгоспне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади	6

КЛАСОВА БОРОТЬБА СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ

Коцієвський О. І. (<i>Одеса</i>)— Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII—початок XIX ст.)	2
Маруня П. Ю. (<i>Черкаси</i>)— Селянські рухи на Півночі Лівобережної України (40—70-ті роки XVIII ст.)	2
Олійник Л. В.— Антинародна роль церкви у період проведення реформи 1861 року	2
Сироватська Н. А.— Боротьба селян Київщини проти феодального гніту (кінець XVIII—початок XIX ст.)	2

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>)— Висвітлення історії Закарпаття в дипломних роботах студентів (На матеріалах історичного факультету Ужгородського державного університету)	1
Зарицький Я. С.— Формування в учнів історичних понять	4
Княшко П. П. (<i>м. Мена, Чернігівської обл.</i>)— Шкільний історико-краєзнавчий музей	5
Літвіх І. І. (<i>Львів</i>)— Вивчення історії зовнішньої політики Радянської держави	4
Лисенко М. М.— Вивчення теми «Українські землі в XIV—XV ст.» в елементарному курсі історії СРСР і УРСР в VII класі восьмирічної школи	5
Мартиненко А. К., Остапенко Ф. П., Шимко-Шмага П. В.— Викладання історії Великої Вітчизняної війни в Київському університеті	3
Патлажан Ю. І. (<i>Станіслав</i>)— Про патріотичне виховання учнів на уроках історії в V класі	5
Підлущкий Г. І.— Вивчення питань історії України XVIII ст. у 7 класі	6
Прасолов Г. Т. (<i>Луганськ</i>)— Метод бесіди на уроках Конституції СРСР і УРСР у 10 класі	1
Румянцева Д. І. (<i>Дніпропетровськ</i>)— Вивчення історії виробництва	3
Санцевич А. В.— Вивчення у 10 класі теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі»	2

СПОГАДИ

Шульженко-Скворцов І. С. (<i>Харків</i>)— Розгром Врангеля	1
--	---

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З історії руху бригад і ударників комуністичної праці на Україні.— Підготували З. М. Громова і М. Л. Бергльозов	5
Літопис семирічки.— Підготували В. П. Сидоренко, К. А. Прилипко, О. О. Івашина, В. Д. Калита	5

СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

Брайчевський М. Ю.— Дослідження М. В. Ломоносовим історії древньоруської держави (До 250-річчя з дня народження М. В. Ломоносова)	6
Ротач П. П. (<i>Полтава</i>)— І. Ф. Павловський— історик Полтавщини	6

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Антонюк С. М., Кундюба І. Д.— Розробка питань історії Польщі вченими України	2
Бистренко П. П.— Мемуари про партизанський рух на Україні (1941—1944 рр.)	3

Гамрецький Ю. М.—Робітничий рух на Україні у 1917 році в радянській історіографії	2
Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>)—Омська газета «Пролетар» про перебування галичан-інтернаціоналістів у Західному Сибіру (1918—1920 рр.)	1
Єжов В. А. (<i>Ленінград</i>)—Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр.	4
Коваль М. К.—Вивчення на Україні після XXI з'їзду КПРС історії радянського суспільства	5
Кулінич І. М.—«Міжнародні зошити руху Опору»	3
Мазило В. М. (<i>Вінниця</i>)—Історія великого подвигу	6
Парасунько О. А.—Джерела з історії робітничого руху на Україні в період промислового капіталізму (60—90-і роки XIX ст.)	3
Премислер І. М.—Довідники і путівники по музеях України	2
Сергієнко Г. Я.—Видання до 250-річчя Полтавської битви	4
Серішев Я. М.—Підвищити вимогливість до краєзнавчої літератури	4
Шатов П. У.—Курс на маяки, що освітлюють дорогу вперед	6
Шморгун П. М.—Історіографія більшовицьких організацій України періоду першої російської революції	6

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

Апанович О. М.—Цікава книга польського історика про Україну	5
Барабой А. З.—Дослідження з джерелознавства	3
Бельфор Д. С. (<i>Одеса</i>), Никифорчук І. П. (<i>Одеса</i>)—В. І. Ленін і більшовики Одеси	2
Березовчук М. Д. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Популярний нарис з історії комітетів незаможних селян	2
Биценко П. І. (<i>м. Недригайлів, Сумської обл.</i>)—Посібник з методики викладання історії	5
Боев Ю. О.—Болгарія напередодні Балканських воєн	1
Бондар Т. Д.—Незабутні буремні роки	3
Гуржій І. О.—Нове дослідження про землеробство древньої Русі	6
Гутянський С. К., Лашкул З. В.—Радянський політичний плакат	5
Дашкевич Я. Р. (<i>Львів</i>)—З історії українсько-вірменських зв'язків	6
Лихан М. Д. (<i>Одеса</i>), Слуцький В. Д. (<i>Одеса</i>)—Героїчні сторінки боротьби болгарського народу	3
Дьяков В. А. (<i>Москва</i>)—Книга про революційних демократів на Україні	4
Коваль В. С.—Слов'янські народи в боротьбі проти німецького фашизму	5
Компан О. С.—Сторінки з історії промисловості України	2
Короїд О. С., Гудзенко П. П.—Бойовий загін КПРС	6
Королівський С. М. (<i>Харків</i>)—Цінні фонди архівних документів	3
Крип'якевич І. П. (<i>Львів</i>)—Нове видання книги про міста стародавньої Русі	3
Кудлай О. С., Слуцький О. Б.—Дослідження з історії партійного будівництва на Україні	2
Курносів Ю. О., Чунтулов В. Т.—Історія столиці Радянської України	3
Малишко К. Ф.—Червоне козацтво України	6
Матвійчук М. М.—Новий етап у розвитку сільського господарства	2
Мельничук Я. С. (<i>Львів</i>), Злупко С. М. (<i>Львів</i>)—Видання з історії західноукраїнських земель	4
Миколаєнко М. І.—Місія миру і дружби	2
Некрасов П. А. (<i>Одеса</i>), Чухрій П. Г. (<i>Одеса</i>)—Славний шлях Київського державного університету	4
Позняк В. Т., Філіпчук А. І.—Утворення СРСР—тріумф ідей лєнінізму	4
Самойленко В. І.—Новий посібник з історії України	1
Самойленко В. І.—Цінні видання для середньої школи	5
Столяренко В. П., Тараненко В. М.—Героїчне минуле і сучасне українського народу	1
Лукаш О. С., Туваєв В. І.—Серйозні недоліки однієї книги	6
Шиловцев Ю. В. (<i>Харків</i>)—Незабутні дні	1

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

Бачинський П. П.—Україна у відбудовний період	4
Васильєва Р. Х., Шевченко Л. А.—Зростання культурно-технічного рівня робітників України	2

Винокур І. С. (<i>Чернівці</i>) — Римська монета на Україні	5
Гербільський Г. Ю. (<i>Львів</i>), Челак П. П. (<i>Львів</i>), Цибко О. Г. (<i>Львів</i>), Кошарний І. Я. (<i>Львів</i>) — Книга про робітничий рух в Західній Україні	3
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>) — Праці істориків Закарпаття	2
Гриценко А. П. — Життя комуніста	6
Злупко С. М. (<i>Львів</i>) — Книга про творчість М. Павлика	1
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>) — Публікація документів про селян та міщан Литви в XVII—XVIII ст.	4
Ісаєнко Ж. І. — Більшовики Луганщини в боях за Жовтень	5
Кагаловський С. М. — Урок паляям війни	6
Калениченко П. М. — Участь росіян, українців і білорусів у польському повстанні 1863 р.	6
Козинець В. П., Котов В. Н. — Під прапором пролетарського інтернаціоналізму	2
Колішер Т. М. — Ленінська «Искра» в Східній Галичині	2
Коломійченко І. І. — Соціалістична індустріалізація України	3
Компан О. С. — Довідник з історії Польщі	4
Кошарний І. Я. (<i>Львів</i>), Черних Г. Г. (<i>Львів</i>) — З героїчного минулого трудящих Чернігівщини	2
Кравець М. І. (<i>Львів</i>), Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — Передова суспільна думка в Галичині	6
Кулінич І. М. — Слов'янські комітети в царській Росії	5
Малкієль С. В. (<i>Суми</i>) — Краєзнавчі записки Охтирського музею	6
Махно Є. В. — Археологічні пам'ятки Східної Волині	5
Мельник С. К. (<i>Одеса</i>), Чухрій П. Г. (<i>Одеса</i>), Коломійчук Т. В. (<i>Одеса</i>) — Ленінська тактика марксистської партії	1
Мишко Д. І. — Героїчні сторінки минулого	4
Плющ М. Р. — З досвіду учителів історії	6
Погребенник Ф. П. — Корисне дослідження	1
Прийменко О. Й. (<i>Приазовське, Запорізької області</i>) — Початок славного шляху	3
Сарбей В. Г. — Нова праця про походження релігії	4
Сегал П. Ю. (<i>м. Коломия, Станіславської області</i>) — Методична література з історії	2
Семенчук М. Д. — Алжир переможе	6
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>), Кравець М. М. (<i>Львів</i>) — Передова суспільна думка в Галичині	6
Троян М. В. (<i>Мукачєво, Закарпатської області</i>) — Радянська влада на Закарпатті в 1919 р.	4
Ф. Ш. — Записки П'єра Шевальє про Україну XVII ст.	3
Шарапа П. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Іванченко К. В. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Краше висвітлювати історію місцевих партійних організацій	1
Шатов П. У. — Боротьба трудящих Запоріжжя проти німецько-фашистських загарбників	5
Шовкопляс І. Г. — Програма з курсу археології України	4

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

Богуш П. М. (<i>Нікополь</i>), Резнік В. І. (<i>Нікополь</i>) — Комсомольці-підпільники Нікополя у Великій Вітчизняній війні	6
Галустян А. А. (<i>Кіровоград</i>), Алієв А. Х. (<i>Баку</i>) — А. К. Чумак — борець за дружбу народів і пролетарський інтернаціоналізм	5
Гринько С. В. (<i>Запоріжжя</i>) — Про тих, хто врятував Дніпрогес	3
Касименко О. К. — За дальший розвиток слов'янознавства на Україні	3
Коломійченко І. І. — Усунути помилки у висвітленні біографій діячів Комуністичної партії і Радянської держави	4
Кольчук А. М. — Багато галасу даремно	3
Корчмар Я. І. (<i>Луганськ</i>) — Луганську — 165 років	2
Кривко Я. О. (<i>Глухів, Сумської області</i>) — Створимо історію рідного краю	4
Лазоренко Т. Г. — Про термін «Колівшина»	2
Л. В. — Увагу питанням краєзнавства (Огляд листів)	4
Ляшенко Л. Г. — Навчання М. С. Дринова у Києві	6
Мельник М. І. — Про меморіальні дошки	4
Мірошников І. Я. (<i>Харків</i>) — Останні роки життя В. П. Обнорського	2
Пропозиції наших читачів (Огляд листів)	6
Стуканов Є. М. (<i>Донецьк</i>) — Щоденник командира партизанського загону «К»	4

Фроловас П. М. (<i>Вільнюс</i>) — Учні-краєзнавці вивчають історію Великої Вітчизняної війни	4
Шванкмайер Мілан (<i>Чехословаччина</i>) — Матеріали з історії Галичини в архівах Чехословаччини	5
Юра Р. О. — Стародавні ворота Переяслава-Хмельницького	2

НАШ КАЛЕНДАР

Антонюк С. М. — 40 років Радянської Вірменії	3
Ганжа І. Х. — Славна сторінка Великої Вітчизняної війни (До 20-річчя оборони Ленінграда)	5
Горбик В. О. — Славний шлях боротьби і перемог (40-річчя Комуністичної партії Китаю)	4
Іваницький М. Н. — Героїчна боротьба іспанського народу (До 25-річчя початку національно-революційної війни в Іспанії)	4
Кожукало І. П. — Видатний радянський полководець (До 60-річчя з дня народження М. Ф. Ватутіна)	6
Костенко П. М. — Випробуваний авангард польського народу (До 20-річчя Польської об'єднаної робітничої партії)	6
Костриба П. М. — Велика перемога Радянської Армії (До 20-річчя розгрому німецько-фашистських загарбників під Москвою)	6
Лисенко В. Г. (<i>Харків</i>) — Харківському тракторному заводу — 30 років.	5
Л. О. — 40 років Радянської Грузії	3
Лукін В. П. — Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (До 75-річчя з дня народження Г. К. Орджонікідзе)	5
Мельникова І. М. — Передовий загін трудящих Чехословаччини (40-річчя Комуністичної партії Чехословаччини)	3
М. І. — Великий російський революціонер-демократ (До 150-річчя з дня народження В. Г. Бєлінського)	3
Осечинський В. К. — Славний ювілей (До 300-річчя Львівського державного університету ім. Ів. Франка)	6
Павелко В. У. — Видатні польські революційні демократи (До 125-річчя з дня народження Я. Домбровського та В. Врублевського)	6
Пархомчук С. М. — Керівник і організатор боротьби румунського народу за соціалізм (40-річчя Комуністичної партії Румунії)	3
Позднєв Д. С. (<i>Москва</i>) — Видатний полководець (До 65-річчя з дня народження І. Е. Якіра)	4
Романцов В. О. — 40 років Радянського Казахстану	4
Случевська С. Я. — Вірний син народу (65-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського)	3
Ф. Ш. — Визначний український драматург (До 80-річчя з дня народження І. А. Кочерги)	5
Шаталіна Є. П. (<i>Харків</i>), Ярошенко А. Д. — Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (70-річчя з дня народження В. Я. Чубаря)	3

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Акімкіна А. В. (<i>Сімферополь</i>) — Вивчення паростків нового	1
Байсак М. Г. (<i>Севастополь</i>) — Важлива справа	4
Бєлінський Є. Ф. — Республіканська координаційна нарада з історії	2
Брайчевський М. Ю., Кравченко Н. М. — Дослідження ранньослав'янської культури на Україні	3
Буцько М. О., Позняк В. Т. — Наукова конференція з питань інтернаціонального виховання трудящих	1
Вечорек А. М., Ляшенко Л. Г. — Конференція читачів журналу «Новая и новейшая история»	5
Давидов Г. М., Іванов Г. Г. — Видатний історик-аграрник	2
Давидов М. Й. (<i>Херсон</i>) — Вшанування пам'яті О. Д. Цюрупи	1
Іванченко А. В. (<i>Станіслав</i>) — Конференція вчителів історії	2
Н. Т., Ілько В. І. (<i>Ужгород</i>) — 40-річчя братніх комуністичних партій	4
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>) — Вивчення історії техніки і природознавства	2
Калениченко П. М. — Координація роботи в галузі слов'янознавства	3
Калугін А. Х. (<i>Харків</i>) — Перший на Україні вищий технічний навчальний заклад	4
Кожукало І. П. — 140-річчя з дня народження Фрідріха Енгельса	2
Коломійченко І. І., Ярошенко А. Д. — Науково-дослідна робота Інституту історії партії ЦК КП України	6
Кот Н. П. (<i>Львів</i>) — Краєзнавча робота на Львівщині	4
Кравченко Г. П. — Вшанування пам'яті великого Кобзаря Т. Г. Шевченка.	3

Кравченко Г. П.—90-річчя Паризької Комуні	4
Л. Л.—Праці інституту історії АН УРСР за 1960—1961 рр.	6
Л. О.—Захист дисертації	1
Мальований П. К. (<i>Одеса</i>)—Науково-практична конференція вчителів історії в Одесі	5
М. І.—40-річчя Донецького політехнічного інституту	4
Миколаєнко М. І.—Подарунок великого друга	3
Місяць В. О. (<i>Житомир</i>)—Клад посуду XVII ст.	1
Мітельман Г. І.—Збори Відділу суспільних наук АН УРСР	4
М. Л.—Захист докторської дисертації	3
Молдавська М. А. (<i>Донецьк</i>)—Потрібна й цікава форма роботи з учителями історії	3
Мороз О. О. (<i>Львів</i>), Наполов В. Б. (<i>с. Грушів, Яворівського району, Львівської обл.</i>)—Конференція читачів «Українського історичного журналу»	5
Невідома З. Г., Проценко Ю. М.—Міжреспубліканський семінар з питань дружби народів	5
Новиков І. А. (<i>Сімферополь</i>)—Славний шлях комуніста-історика	2
П. К.—Захист докторської дисертації	5
Прилико К. А.—Зустріч з авторським активом	1
Семенчук М. Д., Апанович О. М.—Захист докторських дисертацій	2
Скоріна В. С.—Наукова конференція істориків-архівістів Української РСР	5
Сливка Ю. Ю. (<i>Львів</i>)—У Відділі історії України Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові	6
Телегін Д. Я.—Результати робіт Кременчуцької експедиції (1954—1959 рр.)	1
Телегін Д. Я.—Розкопки нового неолітичного некрополя на Україні	5
Філатова О. М. (<i>Суми</i>)—Конференція вчителів історії	4
Шекера І. М.—Третій міжреспубліканський симпозиум з аграрної історії Східної Європи	1
Шморгун П. М.—Обговорення макета Нарисів історії КП Латвії	2

В МУЗЕЯХ ІСТОРИЧНИХ БИТВ

Важенин М. М.—Пам'ятник-музей визволення Києва	3
Гупало М. Д. (<i>Корсунь-Шевченківський, Черкаської області</i>)—Там, де йшли жорстокі бої	3
Ковалевський Б. С. (<i>Одеса</i>)—Оборона Одеси	3
Куц О. М. (<i>с. Соколів, Харківської області</i>)—На місці бойового хрещення народної чехословацької армії	3
Лазарев О. І. (<i>Севастополь</i>), Проценко В. Й. (<i>Севастополь</i>)—Скарбниця реліквій бойової слави чорноморців	3

НАУКОВІ СЕСІЇ ТА КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 20-РІЧЧЮ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Савченко Є. М., Сафонова Є. В.—Київ	5
Штернштейн Я. М. (<i>Одеса</i>)—Одеса	5
Шубін В. О. (<i>Севастополь</i>)—Севастополь	5

<u>Олексій Іванович Баранович</u>	5
---	---

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі за 1961 р.	6
---	---

З М І С Т

З'їзд будівників комунізму (Передова)

3

СТАТТІ

НА ПЕРЕДНЬОМУ КРАІ БОРОТЬБИ ЗА КОМУНІЗМ

М. Д. Нагорний (<i>Харків</i>), О. Ф. Руденко (<i>Харків</i>) — Комуністи — організатори трудової активності шахтарів Донбасу	11
Ю. О. Курносів — Партиїні організації Львівщини на чолі руху колективів і ударників комуністичної праці	22
М. Т. Бортнічук — Підвищення ролі громадських організацій в період розгорнутого будівництва комунізму	31

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. С. Кудлай — Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945—1953 рр.)	41
І. М. Гапусенко — Київська Русь і Північне Причорномор'я	51
Л. О. Лещенко — З історії розв'язання дунайської проблеми (1948 р.)	60

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РАДГОСПІВ НА УКРАЇНІ

О. О. Овсяннікова (<i>Дніпропетровськ</i>) — Радгоспне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади	69
М. Ф. Дерев'яшкін (<i>Харків</i>) — Допомога радгоспів трудящому селянству (1923—1925 рр.)	78

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. І. Підлуцький — Вивчення питань історії України XVIII ст. у 7 класі	88
--	----

СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

М. Ю. Брайчевський — Дослідження М. В. Ломоносовим історії древньоруської держави (До 250-річчя з дня народження М. В. Ломоносова)	94
П. П. Ротач (<i>Полтава</i>) — І. Ф. Павловський — історик Полтавщини	100

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. У. Шатов — Курс на маяки, що освітлюють дорогу вперед	104
В. М. Мазило (<i>Вінниця</i>) — Історія великого подвигу	109
П. М. Шморгун — Історіографія більшовицьких організацій України періоду першої російської революції	113

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

О. С. Короїд, П. П. Гудзенко — Бойовий загін КПРС	121
Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>) — З історії українсько-вірменських зв'язків	128
К. Ф. Малишко — Червоне козацтво України	131
М. Ф. Лукаш, В. І. Туваєв — Серйозні недоліки однієї книги	132
І. О. Гуржій — Нове дослідження про землеробство древньої Русі	136

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

А. П. Гриценко — Життя комуніста	139
Ф. І. Стеблій (<i>Львів</i>), М. М. Кравець (<i>Львів</i>) — Передова суспільна думка в Галичині	140
П. М. Калениченко — Участь росіян, українців і білорусів у польському повстанні 1863 р.	141
М. Р. Плющ — З досвіду учителів історії	142
С. В. Малкієль (<i>Суми</i>) — Краєзнавчі записки Охтирського музею	144
С. М. Кагаловський — Урок паляям війни	145
М. Д. Семенчук — Алжир переможе	147

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

П. М. Богуш (<i>Нікополь</i>), В. І. Резнік (<i>Нікополь</i>) — Комсомольці-лідпільники Нікополя у Великій Вітчизняній війні	148
Л. Г. Ляшенко — Навчання М. С. Дринова у Києві	149
Пропозиції наших читачів (Огляд листів)	151

НАШ КАЛЕНДАР

П. М. Костриба — Велика перемога Радянської Армії (До 20-річчя розгрому німецько-фашистських загарбників під Москвою)	133
І. П. Кожукало — Видатний радянський полководець (До 60-річчя з дня народження М. Ф. Ватутіна)	154
В. К. Осечинський (<i>Львів</i>) — Славний ювілей (До 300-річчя Львівського державного університету ім. Ів. Франка)	155
П. М. Костенко — Випробуваний авангард польського народу (До 20-річчя Польської об'єднаної робітничої партії)	157
В. У. Павелко — Видатні польські революційні демократи (До 125-річчя з дня народження Я. Домбровського та В. Врублевського)	158

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. І. Коломійченко, А. Д. Ярошенко — Науково-дослідна робота Інституту історії партії ЦК КП України	160
Л. Л. — Праці Інституту історії АН УРСР за 1960—1961 рр.	164
Ю. Ю. Сливка (<i>Львів</i>) — У Відділі історії України Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові	165
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі за 1961 р.	167

СОДЕРЖАНИЕ

Съезд строителей коммунизма (Передовая)	3
---	---

СТАТЬИ

НА ПЕРЕДНЕМ КРАЕ БОРЬБЫ ЗА КОММУНИЗМ

Н. Д. Нагорный (<i>Харьков</i>), А. Ф. Руденко (<i>Харьков</i>) — Коммунисты— организаторы трудовой активности шахтеров Донбасса	11
Ю. А. Курносоев — Партийные организации Львовщины во главе движения коллективов и ударников коммунистического труда	22
И. Т. Бортничук — Повышение роли общественных организаций в период развернутого строительства коммунизма	31

СООБЩЕНИЯ

А. С. Кудлай — Трудовые подвиги рабочего класса Украины в восстановлении и развитии тяжелой промышленности (1945—1953 гг.)	41
И. М. Гапусенко — Киевская Русь и Северное Причерноморье	51
Л. А. Лещенко — Из истории решения дунайской проблемы (1948 г.)	60

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ СОВХОЗОВ НА УКРАИНЕ

О. А. Овсянникова (<i>Днепропетровск</i>) — Совхозное строительство на Украине в первые годы Советской власти	69
Н. Ф. Деревяшкин (<i>Харьков</i>) — Помощь совхозов трудящему крестьянству (1923—1925 гг.)	78

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Г. И. Подлукский — Изучение вопросов истории Украины XVIII в. в 7 классе	88
--	----

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ

М. Ю. Брайчевский — Исследование М. В. Ломоносовым истории древнерусского государства	94
П. П. Ротац (<i>Полтава</i>) — И. Ф. Павловский — историк Полтавщины	100

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

А. И. Шатов — Курс на маяки, освещающие путь вперед	104
В. М. Мазило (<i>Винница</i>) — История великого подвига	109
П. М. Шморгун — Историкография большевистских организаций Украины периода первой русской революции	113

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

А. С. Короед, П. П. Гудзенко — Боевой отряд КПСС	121
Я. Р. Дашкевич (<i>Львов</i>) — Из истории украинско-армянских связей	128
К. Ф. Малышко — Красное казачество Украины	131
М. Ф. Лукаш, В. И. Туваев — Серьезные недостатки одной книги	132
И. А. Гуржий — Новое исследование о земледелии древней Руси	136

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

А. П. Гриценко — Жизнь коммуниста	139
Ф. И. Стеблей (<i>Львов</i>), Н. Н. Кравец (<i>Львов</i>) — Передовая общественная мысль в Галиции	140
П. М. Калениченко — Участие русских, украинцев и белоруссов в польском восстании 1863 г.	141
М. Р. Плющ — Из опыта учителей истории	142
С. В. Малкнелъ (<i>Сумы</i>) — Краеведческие записки Ахтырского музея	144
С. М. Кагаловский — Урок поджигателям войны	145
М. Д. Семенчук — Алжир победит	147

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

П. М. Богуш (<i>Никополь</i>), В. И. Резник (<i>Никополь</i>) — Комсомольцы — подпольщики Никополя в Великой Отечественной войне	148
Л. Г. Ляшенко — Учеба М. С. Дринова в Киеве	149
Предложения наших читателей (Обзор писем)	151

НАШ КАЛЕНДАРЬ

П. М. Кострыба — Великая победа Советской Армии (К 20-летию разгрома немецко-фашистских захватчиков под Москвой)	153
И. П. Кожукало — Выдающийся советский полководец (К 60-летию со дня рождения Н. Ф. Ватутина)	154
В. К. Осечинский (<i>Львов</i>) — Славный юбилей (К 300-летию Львовского государственного университета им. Ив. Франко)	155
П. М. Костенко — Испытанный авангард польского народа (К 20-летию Польской объединенной рабочей партии)	157
В. У. Павелко — Выдающиеся польские революционные демократы (К 125-летию со дня рождения Я. Домбровского и В. Врублевского)	158

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

И. И. Коломийченко, А. Д. Ярошенко — Научно-исследовательская работа Института истории партии ЦК КП Украины	160
Л. Л. — Труды Института истории АН УССР за 1960—1961 гг.	164
Ю. Ю. Сливка (<i>Львов</i>) — В Отделе истории Украины Института общественных наук Академии наук УССР во Львове	165
Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале за 1961 г.	167

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

в № 4 за 1961 рік

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
155	10 рядок знизу 4 рядок знизу	23 березня створені людськими руками, кожен куточок країни в його новій якості, з новою і т. д.	28 березня великі, створені людськими руками, озера — кожен куточок країни в його новій якості, з новою і т. д.

в № 5 за 1961 рік

147	3 рядок знизу, друга колонка,	ств М. Грушевського та Д. Драгоманова.	ств М. Грушевського та Д. Дорошенка.
-----	----------------------------------	---	---

**ЧИТАЙТЕ,
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
НА 1962 РІК**

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

«НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ»

*Орган Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії
АН УРСР та Міністерства культури Української РСР*

За своїм профілем і характером журнал «Народна творчість та етнографія» — єдине в Радянському Союзі періодичне видання. У журналі друкуються матеріали, які висвітлюють питання теорії, історії і сучасного стану народної культури — словесної, музичної та пісенної творчості, танцювального і образотворчого мистецтва, побуту. Вміщуються науково-популярні статті, критичні огляди, рецензії, а також бібліографічні покажчики літератури з питань фольклору та етнографії українського, російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, країн народної демократії тощо.

Журнал видається українською мовою. Розрахований на широке коло читачів. Виходить 4 рази на рік.

*Передплатна ціна:
на рік — 2 крб. 40 коп., на півроку — 1 крб. 20 коп.
Ціна окремого номера — 60 коп.*

Передплату без обмеження приймають відділи «Союздруку».

**«НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ
АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ УРСР»**

Орган Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР

Бюлетень друкує матеріали з теорії і практики архівної справи, інформацію про наукову роботу радянських і зарубіжних архівів, нові документи з історії України, огляди матеріалів державних і відомчих архівів, подає методичну допомогу працівникам загальних, технічних та фотоархівів установ, організацій та підприємств з питань упорядкування зберігання, обліку, експертизи наукової цінності та використання архівних документів.

Бюлетень розрахований на широке коло читачів.

*Передплатна ціна:
на рік — 1 крб. 20 коп., на півроку — 60 коп.
Ціна окремого номера — 20 коп.
Бюлетень видається українською мовою.*

Передплату приймають всі відділи «Союздруку», листоноші та громадські уповноважені.